

Diedūt 1/2016

Čujuhus/Adresse/Address: Hännoluohkká 45, NO-9520 Guovdageaidnu
Telefuvdna/Telefon/Telephone: +47 78 44 84 00
Šleađgaboasta/E-post/E-mail: postmottak@samiskhs.no
Ruovttusiidu/Hjemmeside/Website: www.samas.no

DIEĐUT lea máŋggadieđalaš čálaráidu mas dutkanbohtosat leat almmuhuvvon 1974 rájes. DIEĐUT-ráiddus leat monografijat ja artihkalčoakkáldagat servodatdutkanamis, gielladutkanamis ja láhkadiehtagis. Almmuheamit leat sáme-, dáro-, ruota-, suoma-, engelas- ja ruoššagillii. DIEĐUT-čálaráidu ásahuvvui Sámi Instituhta dutkanbohtosiid almmuheami várás. Sámi Instituhta laktovuvvui Sámi allaskuvlii 2005:s. Sámi allaskuvla vuodđuduvvui 1989:s, ja dat lea oahpahus- ja dutkanásahus man ulbmil lea seailluhit ja ovddidit sámi giela, kultuvrra ja servodateallima buotsámi perspektiivvas. Davviriikkaid ministtarráđđi (NORDEN) ja Máhttodepartemeanttat Suomas, Ruotas ja Norggas leat mielderuhadeamen Sámi allaskuvlla dutkama.

DIEĐUT er en skriftserie som omfatter utgivelser innenfor flere fag og har blitt publisert siden 1974. Skriftserien DIEĐUT publiserer både artikkelsamlinger og monografier innenfor samfunnsvitenskap, språkvitenskap og juss. Publiseringsspråkene er samisk, norsk, svensk, finsk, engelsk og russisk. Skriftserien DIEĐUT ble etablert for å formidle Nordisk Samisk Institutt (NSI) forskningsresultater. NSI ble tilknyttet Sámi allaskuvla / Sámi University of Applied Sciences (SA/SUAS) i 2005. SA/SUAS ble etablert 1989. SA/SUAS er en institusjon for høyere utdanning og har som formål å styrke og utvikle samisk språk, kultur og samfunnsliv sett i et allsamisk perspektiv. Nordisk Ministerråd (NORDEN) og Kunnskapsdepartementene i Finland, Sverige og Norge bidrar til finansiering av forskningen ved SA/SUAS.

DIEĐUT is a multi-disciplinary research series, in which research findings have been published since 1974. The series publishes collections of articles and monographs in the social sciences, linguistics and law. DIEĐUT publishes in Sámi, Norwegian, Swedish, Finnish, English and Russian languages. DIEĐUT research series was established in order to publish research findings of the Nordic Sámi Institute (NSI). NSI was affiliated with Sámi allaskuvla / Sámi University of Applied Sciences (SA/SUAS) in 2005. SA/SUAS was established in 1989. SA/SUAS is an institution of high education and research. SA/SUAS's purpose is to strengthen and develop the Sámi language, society and culture. SA/SUAS's research is partly funded by the Nordic Council of Ministers (NORDEN) and the Ministries of Education and Research in Finland, Sweden and Norway.

DIEĐUT 1/2016

Namma/Tittel/Title: Ohppojuvvon ja sohppojuvvon giella. Gielladiđolašvuhta, čálamáhttu ja guovttegielatvuhta.

Dieđut-ráiddu doaimmaheadđji / Redaktør av Dieđut skriftserie / Academic editor of Dieđut research series: Seija Risten Somy.

Giella/Språk/Language: sáme giella/samisk/Sámi.

Ovdasiidogovva/Forsidebilde/ Cover picture: Lásse Juhán Helander.

Bordin/Layout: Gunnlaug Ballovarre ja Johan Isak Siri, Sámi allaskuvla.

Deaddileapmi/Trykk/Print: Fagtrykk Idé, Álaheadju/Alta.

ISBN: 978-82-7367-012-0

ISSN: 0332-7779

© Sámi allaskuvla

Diedut 1/2016

Ohppojuvvon ja sohppojuvvon giella

Gielladiđolašvuhta, čálamáhttu
ja guovttegielatvuhta

Nils Øivind Helander

Sámegielain sáhtta sápmelaš áššiid govvidit seammá bures go eará gielain ja gánske buorebut velá, go dat sáhtta sámegiela luondu ja dan giela sániid mearkkašumit leat sakka earalágážat muhtin sániin go movt eará gielain sáhtášii seammá áššiid muitalit. Sámegillii sáhtta oaneheappot go eará gielain muitalit dan sápmelaš jurddašuvuogi, birgenlági ja buot dáhpáhusaid, mat gusket sápmelaččaide.

Hans Aslak Guttorm
(1968: 87. Dálá čállinvuohkái heivehuvvon.)

Ovdasátni

Ohppojuvvon ja sohppojuvvon giella hápmašuvvagođii teakstan dan áigge go bargen Sámi allaskuvllas ja oahpahišgohten sámegiela skuvlagiellan. Álgoveršuvdna lea maid geavahuvvon oahpahusas. Muhtin osiide lean fuobmán buoridanevttohusaid go lean oahpahan sámegiela. Giitu allaskuvlla studeanttaide dan ovddas! Giitosat maiddá mu allaskuvlaáigge bargoskihpárii, Johanna Johansen Ijäsii, gean olu buriid fuomášuhttimiid ja rávvagiid lean geahččalan váldit vuhtii. Erenoamáš olu veahki lean ožžon iehčan guoimmis, Kaisa Rautio Helanderis, gii maid lea mánggii lohkan ja kommenteren mu teavstta. Giitu dan buori veahki ovddas ja buot daid miellagiddevaš giellaságastallamiin mat álohii leat dolvon dán barggu ovddos guvlui. Barggu loahpamuttus lean maid ožžon buriid kommenttaid Jussi Ylikoskis ja Vesa Guttormas gii lea dárkilis giellačeahppi čalmmiiguin lohkan ja kommenteren mu barggu. Giitu maiddá Gunnlaug Ballovarrái ja Johan Isak Sirii geat leaba heivehan giehtačállosa prentema várás. Váilevašvuodaide ja meattáhusaide mat ležžet báhcán divokeahtá, daidda lean ieš sivalaš.

Lean oahppan olu buot daid olu girjjiin ja čállosiin maid lean beassan lohkat go dáinna girjjiin lean barggildan. Dat duodašta čálamáhtu vuorrováikkuhusa: nuppi čállosa lohkan veahkeha nuppi čállima. Loahpas maiddá giitosat mu dálá bargoaddái, Sámediggái, go lea addán vejolašvuoda dievasmahttit ja gárvvistit teavstta prentema várás sámi dieđalaš čálaráiddu, Dieđut, oassin.

Vuonnabađas čakčamánu gaskkamuttus 2016

Máre Jovvna Nilsa

Nils Øivind Helander

Sisdoallu

1	Álggahus	13
2	Giella oahpahangaskaopmin ja oahppoávnnsin	18
3	Giellamáhttu	21
3.1	Giella giella dahje giellaoahpa terminologiiija	22
3.2	Giella ráhkadus	22
3.3	Sámegiella guovddáš iešvuodát.....	25
3.3.1	Sámegiella suoma-ugralaš giellan	27
3.3.2	Giellatypologalaš meroštallan	28
3.3.3	Giella ja suopman	31
3.4	Giella osiid vuogádahkan	33
3.5	Gielladiidolašvuolta čállingiella oahpahallamii ávkin	36
3.6	Gielladiidolašvuolta ja giellaoahppa	39
3.7	Norgga beale sámegiella oahppoplána giellaoahpa gelbbolašvuodamihttomearit	45
3.8	Eatnigiella dahje vuosttašgiella	48
4	Hállangiella oahppan	50
4.1	Gosdatleatbuotdatsáni?.....	52
4.2	Sátnesojahanmáhttu	54
4.3	Sátnemáhttu	56
4.4	Mo oahppat sániid?.....	62
4.5	Sátnemáhttu ja doabaipmárdus.....	64
4.6	Doabaipmárdusa nannen	68
4.7	Cealkkamáhttu	70
4.8	Cealkkaovdáneapmi	71
5	Mo govvidit sániid ráhkadusa?	75
5.1	Riektačállin	77
5.2	Mo dárkkistit riektáčállima go čálát dihtoriin?	90

6	Jurddašeami ja giela oktavuoha	93
6.1	Jurddašeapmi ja namuheapmi	95
6.2	Giella ja matematihkka	98
6.3	Giella ja musihkka	108
7	Árgabeaigiella ja skuvlajiella	112
7.1	Skuvlajiellamáhttu	113
7.2	Skuvlajiella teakstan	118
7.3	Skuvlajiella ja fágajiella.....	121
7.4	Giellaoahppamáhttu	123
7.5	Objektiivvalaš ja subjektiivvalaš giellageavaheapmi	124
7.6	Teaksta vuodđun čállinhárjehallamii.....	129
8	Giella ja oahpahus	132
8.1	Čállingiella kultuvrralaš mearkkašupmi.....	134
8.2	Čállingiella oahppan	134
8.3	Čálamáhttui ráhkkaneapmi ovdal skuvlaagi	138
8.4	Lohkat ja čállit máŋgga mearkkašumis.....	141
9	Čállingiella doložis dáláži	143
9.1	Čállinvuogit	144
10	Giella gullo ja giella oidno	148
10.1	Ealáhusrievdamat ja váikkuhusat gielladillái.....	151
10.2	Eará sivat giellarievdamii	153
11	Čállingiella ovdáneami eavttut	157
11.1	Sámeigiella oahppoplána giellaoahpahusa vuodđun	159
11.2	Lohkan ja čállin	163
11.3	Čállingiella bustávat hállangiella jietnadagaid mearkan.....	165
11.4	Hállangiella ohppojuvvon giella, čállingiella sohppojuvvon giella.....	166
11.5	Lohkanmáhttu guovtteosat doaibman	166
11.6	Čálamáhtu sajáiduvvan.....	169
11.7	Analyhtalaš ja syntehtalaš oahpahanmálle.....	170

12 Čálamáhtu sosiála ja kultuvrralaš bealit	176
12.1 Hállangiela nanusmahttin	177
12.2 Čállingiela oahpahallama vuodđu	180
12.3 Ohppojuvvon gielas sohppojuvvon gillii	183
13 Sámegiel áppesat.....	185
13.1 Margarehte Wiig áppesgirji	187
13.2 1960-logu áppesat	190
13.3 Áppesat ja bustámaid oahpahallan	193
13.4 Bustámaid geavaheapmi posišuvdnavuogádaga mielde	196
13.5 Bustámaid oahpahanortnet	202
14 Guovttegielatvuotta	205
14.1 Oahppoplánat ja doaibmi guovttegielatvuotta	212
14.2 Guovttegielatvuotta dásit	216
14.3 Giella gulahallangaskaoapmin	219
14.4 Giella miellaguottu dovddaheaddjin	221
14.5 Guovttegielatvuotta didolašvuotta	222
14.6 Váilevaš giellamáhttu vai kreatiiva giellamáhttu?	225
14.7 Guovttegielatvuotta hávskin	228
14.8 Oktasaš sámegiella	231
15 Loahpahuš	233
Gáldut.....	237
Ohcu	257

1 Álggahus

Giela sáhtta guorahallat mángga perspektiivvas dahjege geahččanguovllus. Dán girjjis guorahallamiid vuolggasadjin lea gielladiđolašvuohta, čálamáhttu ja guovttegielatvuohta. Girji lea jurddašuvvon oahpaheaddjioahpu várás ja buohtastahttimat ja čujuhusat skuvlla oahppoplánaide leat dahkkon Norgga beale oahppoplánaid ektui.

Giellaoahpas lea áiggi čađa leamaš guovddáš sadii skuvlla sámegieloahpa-
husas. Giellaoahpaheamis deattuhuvvo vuosttaš jagiid čálamáhtu duddjon
nu ahte oahppit ohppet lohkat ja čállit. Čálamáhtu duddjon fokusere giela
hámi beliide. Dat leat guovddázis lohka ja čállima oahppanproseassas
mas galgá oahppat áddet ja geavahit giela maiddái oinnolaš giellan iige
dušše hállangiellan. Čállingiela oahpahallan eaktuda ahte veadjá iežas luvvet
jurddašeami giela birra dušše sisdoalu ja mearkkašumi perspektiivvas.
Perspektiivva viiddideapmi mielddisbuktá ahte oahppi ii oainne giela dušše
mearkkašumi guoddin, muhto maiddái ávnnasin maid sáhtta guorahallat
mearkkašumiid lassin maiddái hápmevuogádahkan. Giellaoahppa dud-
djo vuoddu sisdoalu ja hámi vuogádatlaš beliid guorahallamii. Čálamáhtu
álgooahpašhusas deattuhuvvo danin mo hállangiela jietnadagaid ja čállingiela
bustámaid oktavuodda sáhtta systemáhtalaččat oahppat. Das ovddos guvlui
guovddázis lea čállingiela geavaheapmi oahppomateriálaid lohkkinn ja daid
fáttáid birra čállin nu ahte oahppá čállingiela ovdanbuktinstiillaid aktiiva
geavaheaddjin.

Dán girjjis giedáhallojuvvo giella maiddái viidásat perspektiivvas mas
sávan leat ávki sámegiela oahpašhusii ja giellaovddidanbargui. Lean
danin čálamáhtu duddjoma doarjjan ja lassin vuoruhan guorahallat
gielladiđolašvuođa ja guovttegielatvuođa sadii sámegiela oahpašhusas.
Dan olis lea fáddán válljejuvvon earet eará metalingvisttalaš áddejupmi,
doabaipmárdus, giela ja jurddašeami oktavuodda, matematihkka ja oahpa-
šhusgiella, máná giellaoččodanproseassa, áppesat ja bustámaid oahpahallan,
árgabeaigiela ja skuvlagiela erohus ja doaimmi guovttegielatvuohta (man
vuodđun lea N. Helander 2012). Vuoruheapmi ii mearkkaš ahte ii sáhtáše
giela ja dan oahpašhusa guorahallat eará geahččanguovllus. Muhtin sadiin

eará perspektiivvat leat oanehaččat guoskkahuvvon. Sivva dasa lea sihke dat ahte oahppogirjjiis ii leat vejolaš vuodjut buot áššiide nu čiekŋalit ja erenoamážit vel dat ahte gielladiehtagis giella gieđahallojuvvo nu mángga perspektiivvas maid ii livčče vejolaš guorahallat dán girjjiis.

Giellaguorahallama perspektiivva válljema olu vejolašvuodaid oaidná daid olu lingvistihkka- dahje gielladieđanamahusain, nugo omd. etnolingvistihkka, sociolingvistihkka, funktionála lingvistihkka, generatiiva lingvistihkka, kognitiiva lingvistihkka, pedagogalaš lingvistihkka, psykolingvistihkka, teakstalingvistihkka, dáhtalingvistihkka, variašuvdnalingvistihkka ja vel biolingvistihkkage. Boahte áiggi sámegeiela giellaoahpalaš bargguin sihkarit bohtet oidnosii ođđa perspektiivvat ja čilgenvuogit maiddái dán ja várra vel eará gielladutkansurggiin. Vaikke namahuvvon gielladutkansuorggit spiehk-kasit árbevirolaš skuvlla giellaoahpa čilgenmálliin, de ođđa giellaoahpalaš dieduid heiveheapmi skuvlagiellaoahpa čilgenmálli sáhtá ođasmahttit ja dievasmahttit giellaoahpahusa.

Gielladiđolašvuodain oaivvilduvvo dat, mo diđolaččat geavahit giellamáhtu ja mo das atnit ávkki maiddái čálamáhtu duddjomis, nu ahte hárvána guora-hallat mo gielalaš hámit laktásit sisdoalu ovdanbuktimii. Gielladiđolašvuolta máksá ahte olmmoš máhtá ulbmillaččat sihke suokkardit ja guorahallat mo giella doaibmá. Nu leage gielladiđolašvuolta guovddázis pedagogalaš lahkonanvuogis man vehkiin boktit beroštumi giellaáššiide ja nu nannet sihke geavatalaš ja teorehtalaš giellamáhtu. Viidásamos mearkkašumis gielladiđolašvuhtii gullá maiddái diehtit mo sámegeiella geavahuvvo iešguđet oktavuodain, mii hehte dahje nanne sámegeiella geavaheami ja mo guovtte-gielatvuolta váikkuha gielladillái.

Gielladiđolašvuoda duddjon lea mentála proseassa mii vuosttažettiin geavvá giellageavaheaddji iežas jurddanávccaid vehkiin go fuobmá gielalaš ero-husaid, sullasašvuodaid, oktavuodaid ja njuolggadusaid. Dán proseassas giellaoahpaheaddjis lea erenoamáš vejolašvuolta iežas fágamáhtuin láidestit ulbmillaš ja movttiidahtti smiehtamušaide. Danin gielladiđolašvuolta ii leat juoga maid oahpaheaddji oahpaha, muhto juoga maid oahpahemiin veahkeha nu ahte oahppi veadjá buorebut ieš duddjot dákkár diđolašvuoda.

Gielladiđolašvuoda sáhtta atnit oassin oppalaš metakognitiiva gálggain, mii mearkkaša ahte olmmoš máhtta diđolaččat geavahit sihke muittu ja áddejumi oahppanproseassas. Metamuitun lohkkjuvvo dat go olmmoš diđolaččat máhtta geavahit muitinstrategiijaid ja diehtá makkár strategiijaid geavahit man várás. Metaáddejumiin fas oaivvilduvvo olbmo nácca guorahallat man muddui ja man láhkai ádde dan mii gaskkustuvvo ja fuobmát maid sáhtta dahkat jos ii leat ádden. Metakognitiiva gálggat duddjojot automáhtalaš diđolašvuoda iežas máhtus ja dákkár diđolašvuolta veahkeha áddet ja heivehit oahppanproseassa.

Sámegielat mánná dábálaččat bohtá skuvlii agis ektui buriin njálmmálaš giellamáhtuin man vuodul skuvllas beassá dađistaga duddjot giellamáhtu ođđa dárbuid várás. Okta dain dárbuin lea duddjot dakkár giellamáhtu man vehkiin sáhtta álgit geahččat giela ii dušše gulahallangaskaoapmin, muhto maiddái guorahallanfáddán. Gielladiđolašvuoda nannen veahkeha maiddái hállangiela ovdáneami, mii lea vuodđun čállingiela oahppamii. Danin dás guorahallojuvvo maiddái hállangiela oahppan.

Dutkan ja oahppoplánaid árvvoštallamat leat jo guhká čájehan ahte sámegiella čállingiellan lea rašis juolggi alde. Dutkamis mii čađahuvvui 2000–2003 čájehuvvui ahte dušše goalmmát oassi oahpaheddiin árvvoštalle alddiineaset leat buorre čálamáhttu, ja jagi 2012 dutkanraporta čájeha ahte dušše juohke vidát oahppi lohka čállit buorebut sámegillii go dárogillii, ja sullii 80 % ohppiin atnet álkibun lohkat dárogiela go sámegiela. Jos lea vejolaš välljet giela, de 18 % sis geat ássat nu daddjon giellahálddašanguovllu siskkobealde lohket välljet lohkat sámegiela teavstta. (N. Helander 2003; Solstad 2012: 122).

Dutkanraporttas mii govvida sámemánáid guovttegielatvuoda Suoma beale vuodđoskuvllas skuvlajagi 1985–1986 bohtá ovdan ahte maiddái doppe lea čállindáidu dat giela oassesuorgi “mii buot fuonimusat hálddašuvvo” (Guttorm 1987: 48). Ruota beale sámegielaččiid čállinmáhttu lea maid duodaštuvvon leat rašis juolggi alde jo 1970-logus go 80 % badjesámiin ja 90 % eará sámiin eai máhtán čállit sámegiela (Svonni 1996: 165). Outakoski (2015a: 70–71) gii lea dutkan sámegiela čállinmáhtu Norgga, Ruota ja Suoma beale skuvllain nanne ovdalis duodaštuvvon dili ahte sámegiela čállin lea

váddásiid duohken. Lohkan- ja čállinmáhttu lea váddásiid duohken maiddáai olu dárogiel ohppiide, go 24 % nieiddain ja 28 % gánddain eai máhte lohkat doarvái bures veadjit čađahit fidnooahpu dahje alit oahpu (Gjems & Vatne 2014). Dárogillii čállojuvvon kronihkas sámi nuoraid organisašuvnnat, Noereh ja Sámedikki nuoraidpolitihkalaš lávdegoddi, váldet earret eará ovdan čállingiela geavaheami hástalusaid, ja das čuoččuhuvvo ahte riektáčállima eahpesihkarvuohta boahdá das go eai beasa doarvái hárjehallat geavahit sámegeiela čállingiellan. Das daddjo maiddáai ahte sámegeiela riektáčállin ii leat eahpelunddolaš iige váttis, muhto nuorat besset nu hárve oaidnit sámegeillii čállojuvvon teavsttaid. (Partapuoli & Ravna 2014.)

Čállingiella oahpásmahtta ohppiid olu ovdanbuktinvejolašvuođaide mat eai geavahuvvo hállangiela ja duddjo dan láhkai buori oppalaš giellamáhtu buotlágan giellageavahandárbbuide. Čállingiella dahká vejolažžan oaidnit ja guorahallat giela ávnnasin eará láhkai go hállangiella. Čállin dahká vejolažžan vihkkedallat sániid ja sátnehámiid ja guorahallat cealkkaráhkadusaid teavsta ulbmila ektui. Láidestuvvon ságastallamat ja divaštallamat čállinbargguid oktavuodas nannejit teakstabuvttadanmáhtu ja addet maiddáai buorre vejolašvuođa hárjehallat giellageavaheami beliid mat gullet normerejuvvon giellageavaheapmái.

Čállingiela vehkiin leat vássánaigge diedut ja máhttu olámuttus ja dan vehkiin sáhtta maid seailluhit ja ođasmahttit kultuvrra boahhteáigái. Skuvlaoahpahas duddjo dan ala ahte čálamáhtu geavaheapmi sihke lohkkinn ja čállin lea dat mainna olu oahppofáttát gaskkustuvvojit ja mainna oahppi ieš oahppoproseassa aktiivvalaš giellageavaheadjinn duddjo alccesis máhtu. Maiddáai olu dán áigge bargosajiin gáibiduvvo buorre čálamáhttu, ja sihke almmolaš ja priváhta diehtujuohkin ja gulahallan geavvá čállingiela geavahemiin.

Čálamáhttui gullá čállinmearkkaid, erenoamážit bustávid ja loguid oahppan nu, ahte máhtta lohkat teavsttaid ja ieš ráhkadit teavsttaid oktasá čállinjuolggadusaid mielde nu ahte nubái lea álki lohkat maid lea čállán. Vaikko dán girjjis deattuhuvvojitge álgoahpahusa guovddáš áššit, de dás leat maid oasis main galggašii leat ávki giellaoahpahusa bajit dásiin. Álgo-oahpahusain oaivvilduvvo maiddáai mánáidgárddi čállingillii oahpásmahttin- ja ráhkka-nahttindoaimmat main ii gáibiduvvo vel ahte galgá máhttit lohkat ja čállit.

Girjji ulbmilin lea govvidit giellaovdáneami beliid ja maiddái guorahallat makkár oktavuoha lea hállangiela ovdáneames čállingiela oahpahallamii.

Dás guorahallojuvvojit sámeigiella čállingiellan ja giellaoahpalaš áššit main lea relevánsa čállingiela oahpahallamii, ja mo giellaoahpa systemáhtalaš máhttu lea ávkin čállingiela oahpahallamis. Čállingiela oahpahallamis ja dan ovdamuttuin deattuhuvvo gielladiđolašvuoda nannen. Gielladiđolašvuhtii ii leat dárbu dušše dasa gii lea oahpahallamin čállingiela, muhto dat lea eaktun maiddái oahpaheadji vejolašvuhtii sáhttit váldit vuhtii giela hámi ja sisdoalu beliid oahpahusa lágideamis.

Giellamáhttu ja gielladiđolašvuoha gáibiduvvo maiddái guovtte- ja mánggagielat oahpahasas. Danin dát girji lea jurddašuvvon sihke oahpaheadji giellaoahppamáhttu ja dakko bokte gielladiđolašvuoda nannema várás ja maiddái láidehussan muhtin didaktihkalaš bargovugiide. Oppalaččat gielladiđolašvuoha duddjo nannoset vuodu sihke oahpaheadji oahpahusa lágideapmái ja oahppi oahppanvejolašvuodaide juksat dakkár giellamáhtu mainna sáhttá sihke seaillohut ja ovddidit sámeigiela saji servodagas. Dasa lassin guorahallojuvvo dárkileappot maiddái guovttegielatvuoda doaba. Gielladiđolašvuoda nannen sávamis váikkuha positiivvalaččat dasa makkár miellaguottuin giellaoahpahus lágiduvvo.

Čálamáhtu aktiivvalaš geavaheami sáhttá buohtastahttit valáštallamiin, goappašagain lea sáhka gálggaid geavaheamis ja ovddideamis, ja gálggaid duddjo go hárbhallá. Ii vuodjat oahpa muđui go vuodjá, iige lohkat ja čállit oahpa muđui go lohka ja čállá. Jos skuvlla ulbmilin lea dahkat ohppiid lohkkinn ja čállin, de oahppit fertejit beassat beaivválaččat lohkat ja čállit. Jos skuvlla ulbmilin lea dahkat ohppiid čeahpes lohkkinn ja čállin, de skuvllas fertejit leat čeahpes hárbjeheadjit geat movttiidahttet ja láidestit ohppiid viššalit geavahit čállingiela sihke lohkkinn ja čállin.

2 Giella oahpahangaskaopmin ja oahppoávnasin

Gielain mii sátnádit máilmmi ja dan vehkiin duddjot ja hábmet doahpa-
giid. Dovddus filosofa Wittgenstein lea govvidan dán duohtavuoda ná: mu
giela rájit lea mu máilmmi rájit (Pinker 2007: 134). Ná son čájehii man
guovddáš sadi gielas lea olbmo eallimis. Giella adno nu mearkkašahti
olbmo dovdomearkan, go aiddo giellageavahanvejolašvuohta lea dat mii
dahká olbmo nu čielgasit earáláganin buot eará heakkalaččaid ektui. Maiddái
eará heakkalaččain leat gulahallanvuogádagat, muhto dat eai mainnage
lágiin ole olbmogiela geavahanvejolašvuođaid dássái. Almmá giela haga
lea váttis govahallat mo abstrákta jurddašeapmi ja jurdagiid gaskkusteapmi
livččii vejolaš – dat doaimmat mat leat nu guovddázis olmmošsohkagotti
kultuvrrain. Danin mii maid dávjá imaštallat, divaštallat ja guorahallat giela
ja vel suohtastallatge dainna. Giella sáhtá dahkat min kreatiivvalažžan,
go das ii leat mearri maid mii sáhttit dadjat dahje čállit. Dán mearehis
giellariggodaga vuodđun lea sátneráđju ja giellaoahppa, maid sáhtá maid
gohčodit giellavuogádahkan.

Oahpaheaddji bargui gullá máhttit geavahit giela beaktilis oahpahangaska-
oapmin ja geasuheaddji oahppoávnasin. Dákkár máhttu eaktuda ahte
oahpaheaddjis alddis lea nanu giellamáhttu sihke geavatlaš giellageavahead-
djin ja giellavuogádaga áššedovdin. Giellageavahemiinis oahpaheaddji lea
ovdamearkan ja mállen ohppiid njálmmálaš ja čálalaš giellaovdáneapmái.
Dán máhttu duddjo oahpaheaddji iežas skuvlejumi áigge, ii dušše giella-
oahpahusa diimmuin muhto maiddái eará fágaid oahpahallama oktavuodas.
Sihke čáppagirjjálašvuođa ja fágagirjjálašvuođa lohkan nanne giellamáhtu,
go beassá oahppat odđa sániid ja dadjanvugiid. Dasa lassin lea deatlaš ahte
beassá iežas čállosiin geavahit sihke áššemáhtu ja giellamáhtu maid lohkamis
lea oahppan. Ná lohkan ja čállin buohtalas doaibman nanne geavatlaš
giellamáhtu. Aiddo dát giellaoahppanvejolašvuođat eai noga goassege, ja
danin leage nu deatlaš ahte oahpaheaddji ieš buorrin ovdamearkan čájeha
man mávssolaš lea beaivválaččat lohkat ja čállit.

Buriin geavatlaš giellamáhtuin ja giellaoahppamáhtuin oahpaheaddjis lea dat vuoddu mii dárbbasuvvo veadjit dahkat sáme giela geasuheaddji ja hásttuheaddji oahppoávnasin. Dán máhtu vuodul oahpaheaddji galgá sáhttit heivehit oahpahusa sihke álgoohpahusa ja bajit dási oahpahusa dárbbuid várás. Giellaoahppamáhttu dahká maid vejolažžan buorebut sáhttit heivehit ulbmillaš oahpahusa ja neavvut ja čilget go oahppi dárbbáša veahki.

Giellaoahpa dovdan, sihke deskriptiiva ja normatiiva perspektiivvas, duddjo vuodu máhttit váldit vuhtii hállangiela ja čállingiela erohusaid. Dasa lea dárbu álgoohpahasas mas galgá sáhttit oahppi hállangiela suopmana iešvuodaid váldit vuhtii čállinoahpahasas, man vuolggasadjin lea jietnadaga ja bustáva oktavuolta. Dasa lea maid dárbu bajit dásiid oahpahasas, main sierra oahppofáttáid oahppogirjiid ja oahppoávdnasiid normerejuvvon giella oažžu stuorit saji. Oahpaheaddji ferte danin iežas barggus máhttit ovttastahttit geavatlaš ja teorehtalaš giellamáhtu.

Oahpaheaddji gullá mángii gažaldaga: masa ávkin lea giellaoahppa? Giella-oahppamáhtuin mii sáhttit álkibut ságastallat ja gulahallat giellaáššiin. Dat dahká vejolažžan oppalaččabut hállat sániid birra, mo daid sojahit ja suorggdit ja mo dain ráhkadit cealkkaosiid ja cealkagiid. Mánná máhtta jo ovdal skuvlaagi geavahit giellaoahpa go iežas sátnemáhtu vuodul ráhkada cealkagiid maiguin gulahallá earáiguin. Dán sáhtta lohkat giellaoahpa geavahanmáhtun. Skuvlla giellaoahpahasas beassá oahppat makkár dat geavahanmáhtu lea systeman dahje vuogádahkan. Erenoamážit čállingiela oahppamii lea stuora ávkin máhttit giellaoahpa vuoddoáššiid. Riektačállima njuolggadusaid sáhtta buorebut áddet go dat čilgejuvvojit giela fonologalaš ja morfologalaš vuogádaga vuodul. Giellaoahpahasas nannejuvvo giella-geavahanmáhttu giellaoahpa vehkiin, go giellaoahppa duddjo giellaguora-hallanmáhtu.

Čielga giellaoahpalaš áššiid lassin lea maid dárbu dovdat giela sihke individuála ja sosiála fenomenan, giellavariašuvvna, guovtte- ja mánggagielatvuoda, giellapolitihka, giellahistorjá ja giellarievdama vai lea buorre vuoddu lágdit miellagiddevaš oahpahusa. Giellaoahpaheaddji dárbbáša maid máhttit giela guorahallat kultuvrra ja servodaga dakkár perspektiivvas, ahte sáhtta áššálaš ákkastallamiin ja divaštallamiid láidsteaddjin veahkehit ohppiid duddjot

alcceseaset máhtu guorahallat ja ovdanbuktit oaiviliid giellaáššiid birra. Dát dahká giellafága maiddái čielgasit fágaidrasttildeaddji oahppoávnasin.

Dárkilis lohkki veadjá jo fuomášan ahte dássáži lea leamaš sáhka giellaoahpas moatti mearkkašumis. Dábálaččat várra jurddašit skuvlla giellaoahppagirjjiid go geavahit sáni **giellaoahppa**. Muhto dás ovdalis čállui ahte giellariggodaga vuodđun lea sátneráđu ja giellavuogádat dahje giellaoahppa, ja nu oaidnitge ahte giellaoahppa geavahuvvo maiddái seamma mearkkašumis go giellavuogádat. Danin sáhtta dadjat ahte eatnigielat olmmoš máhtta giellaoahpa njuolggadusaid intuitiivvalaččat. Giellaoahppagirji fas čilge dán intuitiivvalaš giellaoahppamáhtu eksplisihtalaččat.

Dakkár giellaoahppa mii muitala mo olbmot geavahit giela gohčoduvvo **deskriptiiva giellaoahppan**. Skuvlla giellaoahppa fas lea **normatiiva** dahje **preskriptiiva giellaoahppa**, go dat addá njuolggadusaid ja rávve mo giela, erenoamážit čállingiela, galgá geavahit. Skuvlaoahpahusa giellaoahpa ulbmil lea loktet intuitiivvalaš giellaoahppamáhtu diđolaš máhttun man birra sáhtta ságastallat giellaoahpa terminologijja vehkiin. Vaikke skuvlagiellaoahpat leatge deattuhan giela formála beliid nugo omd. sátnesojahanhámiid ja riektáčállima, de dála giellaoahpat maid dađistaga leat fas deattuhišgohtán giela mearkkašumi ovdanbuktima vuogádahkan. Geavatlaččat dat mearkkaša ahte giela hámit ja ráhkadusat eai guorahallojuvvo dušše formála ovttaðahkan, muhto dakkár ovttaðahkan mat čájehit mo giella duddjo mearkkašumiid. Giellaoahpat mat čilgejit giela hápmevuogádahkan gohčoduvvojit **formála giellaoahppan** ja giellaoahpat mat čilgejit giela mearkkašupmevuogádahkan gohčoduvvojit **funktionála giellaoahppan**.

3 Giellamáhttu

Giellamáhttu sáhtta guorahallat mángga perspektiivvas. Skuvlla oahpahas buorre geavatlaš njálmmálaš ja čálalaš giellamáhttu lea deatalaš daningo eanaš gulahallan ja oahpahas geavvá giela vehkiin. Fágamáhttu duddjojuvvo ságastallamiin, divaštallamiin, guorahallamiin, čilgemiin, jearahallamiin, vástidemiin, ovdanbuktimiin – ja erenoamážit lohkamiin ja čállimiin. Buot dát gielladagut ovddidit ja nannejit geavatlaš giellamáhttu.

Muhto giella ii leat dušše oahpahangaskaoapmi, dat lea maiddáa fága dahje oahppoávnas mii oahpahuvvo sihke geavatlaččat ja teorehtalaččat (govva 1). Geavatlaš giellamáhttu ovddideapmi lea buot skuvlafágaid ovddasvástáduš ja giellafága oahpahas lea erenoamážit giellaoahpaheaddji ovddasvástáduš. Giellaoahpaheaddji hástalussan lea geavatlaš ja teorehtalaš giellamáhttuinis duddjot sihke beroštumi ja máhttu guorahallat giela giellan.

Govva 1. Giella oahpahangaskaoapmin ja oahppoávnasin.

3.1 Giela giella dahje giellaoahpa terminologijja

Giellaoahpa terminologijja lea dat sátnerádju man vuodul čilgejuvvojit giela vuogádatlaš bealit. Áššiid čilgemii dárbbasit sániid. Konkrehta áđaid čilgemis sáhttit mángii birget vaikko vel eat dovddage buot osiid namahusaid, erenoamážit jos dat lea juoga mii lea nu lahka ahte dasa sáhtta čujuhit ja guoskkahit. Dakkár oktavuodain sáhtta birget pronomeniiguin: *Go **dien** deaddila **duon** vuostá, de **dát** loktana*. Dákkár gulahallanvuohki lea vejolaš dušše dihto diliin. Ii leat álo vejolaš visuálalaččat čilget áššiid, ja dalle ferte diehtit mas lea sáhka. Dat máksá ahte ferte dovdat áđaid ja fenomenaid namahusaid. Fágagielas namahusat gohčoduvvojit tearbman ja daid sisdoallu dahje mearkkašupmi gohčoduvvo doaban (gč. kap. 4.5).

Skuvlaáiggi giellaoahppagirjjiin leat oahpásmuvvan giellaoahpa vuoddo-terminologijain nugo omd. sojaheapmi, stávval, substantiiva, adjektiiva ja vearba. Alit oahpus oahppat ollu odđa giellaoahpalaš tearpmaid maid vehkiin giela vuogádatlaš bealit čilgejuvvojit. Danin lea deatalaš álgu rájes jo oahpahallat bures **metagiela** dahje giela giela, ja dan oahppá buoremusat go dan beassá geavahit. Ii leat doarváid dušše duollet dalle čilget giellaoahpalaš tearpmaid muhto daid ferte beassat hárvánit geavahit go hállá ja čállá giela birra. Árgabeaigiela sáni *sátni* sadjái oahppit fertejit giellaoahpahasas dávjá beassat gullat ja iežage hárvánit geavahit sihke sátneluohkkánamahusaid, sojahanhámiid namahusaid ja maiddái eará giellaoahpalaš terminologijja dađe mielde go giellavuogádaga oahpahas ovdána.

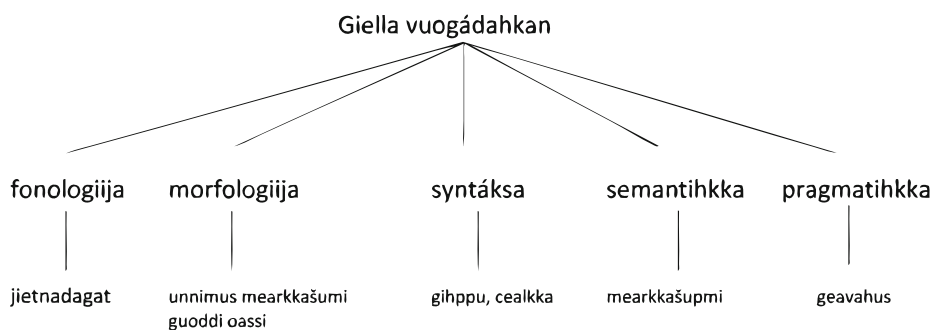
3.2 Giela ráhkadus

Giella lea olbmui vuosttažettiin gulahallangaskaoapmi. Dat lea reaidu maid olmmoš geavaha jurdagiiddis hábmemii ja ovdanbuktimii ja njálmmálaš ja čálalaš gulahallamii. Guovddážiis lea giela sisdoallu iige dan hápmi. Jos jearrat mánás makkár lea guhkes sátni ja makkár lea oanehis sátni, de vástá-dussan sáhtta leat ahte *ráidu* lea guhkes sátni ja *juolgesuorbma* lea oanehis sátni – go leahan ráidu mealgat guhkit go juolgesuorbma. Easka skuvlaagis, lohkan- ja čállinoahpahallama oktavuodas, mánná dábálaččat oahppá earuhit giela sisdoalu ja hámi erohusaid ja nu áddet ahte *ráidu* lea oanehis sátni ja

juolgesuorbma guhkes sátni bustávveameari ja čállingova ektui. Skuvllas mánná dán láhkai dađistaga oahppá oaidnit giela ráhkadusvuogádahkan. Ja aiddo fokusa sirdin sisdoalus hápmái leage guovddázis go mánáidgárdi ja skuvla ráhkkanahttá mánáid lohkan- ja čállinoahpahallamii.

Ráhkadusa čilgehussii gullet dásit ja ovttadagat. Bajimus dássi lea teaksta (viidásamos mearkkašumis maiddái njálmamálaš giellan), muhto giellaráhkadusa čilgemis lea giellaoahpain dábálaš atnit **cealkaga** bajimus dási ovttadahkan. Cealkka fas lea huksejuvvon **gihpuin** (*buorit vejolašvuodát*) mat fas leat ráhkaduvvon sániin (*buorit ja vejolašvuodát*) maid osiid sáhtta čuoddit **morfeman** (*buori-t vejo-laš-vuoda-t*) mat fas leat huksejuvvon **fonemain** (*b-uo-r-i-t v-e-j-o-l-a-š-v-uo-đ-a-t*). Muhtin fonemat čállojuvvojit mottiin bustávain, omd. *uo, ie, dj, nj, llj, hrr*.

Dat dássi mii čilge mo sániin ja gihpuin ráhkada cealkaga gohčoduvvo **syntáksan** dahje cealkkaoahppan. **Morfologiija** dahje hápmeoahppa fas lea dat dássi mii čilge mo sánit leat ráhkaduvvon sihke mearkkašumi ja giellaoahpalaš doaimma guoddi ovttadagain. Dat oassi mii čilge giela unnimus osiid, jietnadagaid dahje fonemaid, gohčoduvvo **fonologiijan** dahje jietnadoahppan. **Fonetihkka** čilge mo olmmoš buvtada jietnadagaid ja makkárin mii daid gullat. Gielladieđalaš girjjálašvuodas geavahuvvo tearbma **fonotákxa** čilget mo fonemat duddjojit **stávvaliid**, **távttaid** ja sániid. **Morfosyntákxa** čilge morfologiija ja syntávssa oktasaš beliid ja **morfofonologiija** fas morfologiija ja fonologiija oktasaš beliid.

Govus 1. Giela sáhtta oaidnit sihke formála ja funktionála vuogádahkan.

Cealkkaoahpas oahppat cealkagiid ráhkadusaid ja doaimmaid birra, ja aiddo dan birra leage sáhka cealkkaanalyisa hárjehallamiin. Lea álki hállat cealkkaráhkadusaid birra go diehtá mii lea *subjeakta*, *verbála* ja *objeakta*. Dalle ádde maid buorebut dan njuolggadusa mii dadjá ahte aktiiva cealkaga objeakta šaddá passiiva cealkaga subjeaktan, omd. go joraha aktiivacealkaga, *dan jagi snihkkárat huksejedje dušše ovtta viesu*, passiivacealkkan: *dan jagi huksejuvvui dušše okta viessu*. Cealkkaoahppa čájeha mo buot dákkár cealkagiin lea systemáhtalaš oktavuoha, ja dát oktavuoha čilgejuvvo cealkkaoahpa terminologiijain.

Geavtlaččat lea stuora ávki diehtit mii lea omd. **oalgecealkka** ja **cealkkavástta**. Terminologiijamáhtuin sáhtta ságastallat cealkkaráhkadusaid birra oppalaččabut, go diehtá ahte muhtin oalgecealkagiid sajis sáhtta geavahit cealkkavástagiid nugo omd. *oahpaheaddji logai ahte oahppi lei bures čoavdán barggu* ja *oahpaheaddji logai oahppi bures čoavdán barggu*. Go dákkár erohusaid birra ságastallat gielladikšuma olis, de lea ávkkálaš máhttit áddet ja geavahit cealkkaoahpa terminologiija. Cealkka-oahpa dárkilat guorahallamis ja čilgemis čilgejuvvojit osiid gaskavuodát ja doaimmat maiddái vástideaddji terminologiija vehkiin. **Ovttastahttoncealkka** mas leat goallostuvvon eanet **váldocealkagat** gohčoduvvo **goalloscealkkan** ja dáid **oassecealkagiid** gaskavuoha gohčoduvvo **bálddalastimin** dahje **paratáksan**, nugo omd. cealkagis *Piera lohka ja Máret čállá*. Oassecealkagat sáhtte maiddái leat vuollálagaid nu ahte vuolit cealkka doaimmá bajit cealkaga cealkkaoassin ja dakkár oktavuoha gohčoduvvo **vuollálastimin** dahje **hypotáksan**, nugo omd. *Máret vulggii go Piera bođii*. Dán ovttastahtton cealkagis dahje **dadjosis** oalgecealkka doaimmá adverbialan (jogo áige- dahje sivvaadverbialan). Ná oaidnit mo giellaoahpa terminologiijain čilgejuvvojit cealkkaoahpa vuodđodoahpagat. Dákkár terminologiija vehkiin sáhtta nuoraidskuvladásis konkrehta ovdamearkkaid vuodul dudđjot áddejumi giela ráhkadusas nu ahte oahppit vedjet juksat 10. ceahki gelbbolašvuodamihttomeari, masa gullá “hálddašit grammáhtalaš doahpagiid mat válddahit movt giella lea huksejuvvon” (Oahppoplána – sámeigiella vuosttašgiellan, s.10). (Eambo cealkkaoahpa terminologiija birra, gč. Sammallahti 2005: 26–28.)

Sihke cealkkaoahpa ja morfologiija vehkiin sáhtta maid systemáhtalaččat guorahallat sáme giela ja ránnjágielaid sullasašvuodaid ja erohusaid. Sáme giela kásusat dahket vejolažžan rievdadallat cealkkaortnega áibbas eará láhkai go omd. dárogielas. Jos rievdadit cealkaga *rieбан borai njoammila* nu ahte šaddá *njoammila borai rieбан*, de lea dattege ain čielggas goabbá borai ja goabbá borahalai, daningo nominatiiva muitala mii lea subjeakta ja akkusatiiva mii lea objeakta. Dárogillii dušše sátnortnet muitala mii lea subjeakta ja mii lea objeakta, ja dat lea čielgasit SVO giella (subjeakta verbála objeakta = *reven spiste haren* 'rieбан borai njoammila') (Gč. kap. 3.3.2). Dat ortnet lea maid dábálaš sáme gillii, muhto kásuserohusat dahket vejolažžan dárbbu mielde geavahit eará ortnega nugo *njoammila rieбан borai*. Namahuvvon ovdamearkkat čájehit mo sihke sátnortnega ja sániid sojaheami máhtu vehkiin sáhtta čilget giela ráhkadusa ja doaimma oktavuoda, ja dan várás dárbbášat giellaoahpa terminologiija.

Giellaoahppa dahká vejolažžan guorahallat ja ovdanbuktit dieđuid giela birra. Dat sáhtta leat miellagiddevaš teorehtalaččat ja ávkkálaš gielladikšumis, mas guovttegielagat dávjá gártet buohtastahttit gielaid. Giella lea nu mánggabealat ráhkadus ahte dan birra livččii váttis ságastallat, jos mis ii livčče dan várás giellaoahpa terminologiija.

3.3 Sáme giela guovddáš iešvuodat

Gielladutkama primára gáldun lea hállangiella man unnimus oassin adnojuvvojit **jietnadagat** (vrd. jietna, mii sáhtta leat makkár jietna ihkinassii), eaige bustávat dahje **grafemat** mat gullet čállingillii. Dat mii dahká giela nu erenoamáš gulahallangaskaoapmin, lea ahte dan vuodđun leat meari dáfus rájálaš oasis, fonemat, mat juohke gielas dihto ortnega mielde dahket vejolažžan ráhkadit hui stuorra meari bajit dási elemeanttaid (sániid), mat fas lea vuodđun duddjot lohkameahttun ollu gihpuid ja cealkagiid. Nu sáhttage dadjat ahte sáme giela vuodđoelemeanttat, fonemat, dahket sáme giela guovddáš iešvuodaid vuodu. Fonemaid ovtastupmi dohkálaš sáme giela stávvalin ja stávvaliid ovtastupmi dohkálaš sáme giela táktan duddjojtit dohkálaš sáme giel sániid.

Čállingielas bustávat (grafemat) ovddastit hállangiela jietnadagaid (fonemaid). Muhtin jietnadagat govviduvvojit mottiin bustávain. Guomáiduvvan jietnadagat merkejuvvojit *j*:in: *dj*, *lj*, *nj* ja gemináhttan geardduhuvvo dušše álgooassi: *ddj*, *llj* ja *nnj*. Čuojakehtes *j*, *l*, *m*, *n* ja *r* merkejuvvojit *h*:in: *hj*, *hl*, *hm*, *hn* ja *hr*. Sámegiela iešvuhtii gullá ahte omd. fonemat *dj* ja *lj* eai sáhte leat sáni álggus, muhto *nj* gal sáhtta, omd. *njuolla* ja *njunni*. *Ci-* ja *záš-*stávvalat duddjojít sáni *cizáš* mii sojahuvvon hámis lea golmmastávval tákta: *ci-zá-ža*. Giela iešvuhtii gullá maiddái man ortnegis stávvalat sáhttet ovtastuvvat sátnin: *zá-ci-ža* ja *ža-zá-ci* eai leat duddjojuvvon sámegiela fonotávssa njuolggadusaid mielde ja danin dat eai dohkke sámegiel sátnin. Sániid rivttes jietnadeapmái gullá maiddái máhttit deattuhit távta stávvaliid riehta, omd. deattuhuvvo *cizáš-*sánis vuosttaš stávval iige nubbi. Dát fenomena gohčoduvvo **prosodiijan** (dahje **suprasegmentála fonologiijan**). Giellamáhttui gullá maid máhttit cealkkaprosoodiija dahje cealkkanuohta nu, ahte omd. sáhtta earuhit muitaleaddji cealkaga gažadeaddji cealkagis ja gohččuncealkagis. Čállimis daid earuhit čuoggáin, gažaldatmearkkain ja čuorvvasmearkkain:

Máhtte vuolga fárrui.

Máhtte vuolga fárrui?

Máhtte vuolga fárrui!

Sánit duddjojít gihpuid, mat fas duddjojít cealkagiid, mat fas ieža sáhttet leat bajit cealkagiid oasis. *Hui unna guoláš* lea dohkálaš gihppu, muhto *unna hui guoláš* ja *guoláš unna hui* eai leat dohkálaččat. Sániid dohkálaš ovttahttin sihke gihppun ja cealkkan eaktuda ahte sánit bohtet mañjalagaid sámegiela syntávssalaš njuolggadusaid mielde.

Sámegiela oahpahusas oahppit besset dađistaga čiekŋut sámegiela iešvuodaide iešguđege dásis. Dat máksá ahte fonologiija guorahallamis sii ohppet mo rájálaš jietnadatmearis duddjojuvvojít sámegiela sánit ja morfologiija guorahallamis besset vuodjut sániid ráhkaduslaš beliide sihke sojahusas, suorgideamis ja sátnegoallosteamis. Syntákssa fas čilge mo sánit ovtastuvvojít gihppun ja cealkkan. Sierra dásiid guorahallamis lea maid deatalaš oaidnit

mo dát gullet oktii ja duddjojít giela ollislaš vuogádaga. Dákkár ráhkaduslaš iešvuodaid lassin lea maid dábálaš čilget sámegiela eará lahknanvugiiguin.

Giela iešvuodát ja dan sadji eará gielaid ektui govviduvvo sihke fuolkevuoda ja giellatypologiija vuodul. Sámegiela iešvuodaid sáhtá maiddá guorahallat nuppi giela ektui (**komparatiiva** vuohki). Gielaid komparatiiva veardádallan lea dábálaš guovtte- dahje mánggagielat birrasiin ja erenoamážit go lea sáhka jorgaleamis ja dulkomis. Maiddá gielladikšunbargui lea guovttegielat birrasis buorre veahkkin dovdat goappašiid gielaid iešvuodaid bures. Ja das lea maiddá ávki go láidesta guovttegielat oahppi čállingiela máilbmái gos hui árrat deaivida maiddá riikkagiela teavsttaiguin. Oahppoplána doaibmi guovttegielatvuoda ulbmila juksamii komparatiiva giellamáhttu lea ávkin, go dakkár máhtuin sáhtá álkibut oaidnit gielaid oktašáš belliid ja daid erohusaid nugo dat bohtet ovdan normerejuvvon skuvlagielas.

3.3.1 Sámegiella suoma-ugralaš giellan

Gielaide fuolkevuoda govvideami vuodđun lea jurdda ahte seamma giellasoga gielat leat áiggiid čađa gárggiidan oktašáš vuodđogielas. Dákkár fuolkevuoda govain geavahuvvo dávjá muorradiagramma, man mátta lea suoma-ugralaš gielaide oktašáš giella (álgo- dahje vuodđogiella), mii dađstaga lea suorgásan mángan giellan. Dán muorradiagramma vuosttaš váldooaksin lea suoma-ugralaš gielaide oaksi mas leat suorgásan nu gohčoduvvon suomapermalaš gielat (komi ja udmurt) ja dan maŋŋá fas mari ja mordvagielat (mokša ja erza) ovdal go sámi-suoma oktašáš giella suorgásii guoktin joavkun: vuodđosámegiellan ja vuodđosuomagiellan. Sámegiela oktašáš oavssis fas leat suorgásan buot sámegiela variánttat. Suoma-ugralaš gielat ja sámojedagielat leat seamma sohki gullevaččat ja dat árvaluvvojít leat sierranan jo badjel 6000 jagi dassái. Dát oktašáš vuodđogiella gohčoduvvo urálalaš giellan. Dakkár muorradiagrammas mas dát oktavuohta govviduvvo, lea máttan urálalaš vuodđogiella.

Dálá gielaide oktašáš vuodđogiela rekonstrukšuvdna lea dahkkon oktašáš sániid buohtastahttimiid ja oktašáš fonologalaš ja morfologalaš rekonstrukšuvnnaid vuodul. Máilmmi gaskal 6000 ja 7000 giela gullet sullii 400–500 giellabearrašii ja daid gaskkas urálalaš giellabearaš dahká

gaskal 30 ja 40 giela (Janhunen 2009). Dárkilis meroštallama lea váttis dahkat danin, go ii leat álo álki dadjat leago sáhka sierra gielas vai dušše suompanis (gč. kap.3.3.3). Aiddo dakkár áššiid čilgemis leage gielaid fuolkevuolta guovddážiš.

Seamma sohki gullelaš gielaid gaskavuodaid govvideapmi variere áiggiid čađa dađe mielde go dutkandieđut lassánit ja maidddái dađe mielde makkár meroštallanákkat deattuhuvvojit. Urálalaš vuodđogiela ektui leat 1980 jagiid rájes (Korhonen 1981) 2007 rádjái (J. Häkkinen 2009) omd. gielaid gaskasaš oktavuodaid gárggiidanmuttut goappatláganat. Sámojeda giellasuorgi árvaluvvo dál jietnadatvuogádaga vuodul leat lagat oktavuodas ugralaš surggiin go ovdal. Ovddeš giellasohkačilgehusa ektui lea maid ođas dat ahte dál árvaluvvo maiddái mordvagiella suorgásan giellasohkamuoras seamma muttus go sámeigiella ja suomagiella. (Giellasohkamuoraid govaid ovdamearkkat, gč. omd. Korhonen 1981: 27; J. Häkkinen 2009; S. Aikio 1992: 50; Solbakk 1993: 132, sámegillii heivehuvvon NOU 1984: 18 mielde.)

Giellabearrašiid govvideapmi sohkamuorran (maiddái muhtimin heivehuvvon čoarvvušin) addá dakkár gova dego gielat livčče suorgásan iehčanassii almmá eará gielaid váikkuhusa haga njuolga vuodđogiela rájes. Muhto nu ii leat. Danin lea árvaluvvon ahte giellasohkamuorra baicce eambo sulastahtá miestaga mii govvidivččii gielaidgaskasaš váikkuhusaid, mo nuppit sáhttet nuppiid hehttet leavvamis ja mo lonemat gevvat gielas nubbái. Ođđa variánttat sáhttet bohciidit ja maiddái sáhttet oavssit šaddat oktii ođđa giellan. Gielat eai juohkás fáhkka ja loahpalaččat nugo sohkamuorragova sáhtá dulkot ja dat rivdet ain maŋŋá go leat suorgásan. Giellarievdan geavvá sohkabuolvvaid mielde nugo sohkamuorra govvida, muhto rievdamii váikkuhit maiddái eará gielat. Eará gielaid váikkuhus lea dábálaš erenoamážit mánggagielat guovlluin. (Næss 2011: 221–223; K. Häkkinen 1998: 39; Croft 2000: 200.)

3.3.2 Giellatypologalaš meroštallan

Nubbi vuohki čilget gielaid gaskavuodaid lea giellatypologalaš meroštallan. Sáhtá dadjat ahte fuolkevuodaid čilgemis lea **diakronalaš** dahje historjjálaš aspekta, dat čilge giela man nu vuodđogiela ektui mii gullá vássán áigái.

Giellatypologiijas ii leat giellahistorjá guovddážiis, dat baicce čilge gielaide giellaoahpalaš aspeavttas. Fuolkevuoda meroštallan govvida **giellabearrašiid** ja typologalaš meroštallan fas govvida **giellatiippaid**.

Typologalaš iešvuodát vuodđuduvvojit oktasaš giellaoahpalaš sárgosiidda. Okta dákkár guovddáš iešvuohka lea gielaide sátnortnet. Dat máksá ahte gielat juohkásit sierra luohkkán dađe mielde makkár ortnegis subjeakta (S), verbála (V) ja objeakta (O) leat dábálaš cealkagis. Eanaš gielat orrot jogo SOV-gielat dahje SVO-gielat, muhto leat gal maiddái VSO-, VOS-, OVS- ja OSV-gielat. Davvisámegiella gullá SVO-gielaid jovkui daningo neutrála sátnortnegis objeavtta sadji lea verbála maŋis (omd. *Rieban borai njoammila*) iige dan ovddabealde (omd. *Rieban njoammila borai*).

Typologalaš meroštallan sáhtta maiddái dahkkot giella morfologiija ektui. Gielaide sáhtta morfologiija vuodul juohkit dakkárin main lea sátnesojahus ja dakkárin main ii leat sátnesojahus. Ovddibut gohčoduvvojit **syntehtalaš** giellan, maŋibut fas **analyhtalaš** giellan. Gielaide morfologalaš vuogádagas lea oktavuohka sátnortnegii: analyhtalaš gielain mearrida sátnortnet mii lea subjeakta dahje objeakta, syntehtalaš gielain mearrida sojahuvvon hápmi (kásus) mii lea subjeakta dahje objeakta. Danin eai leatge syntehtalaš gielain nu čavgadis sátnortnetgáibádušat go analyhtalaš gielain. Dan oaidná omd. dakkár cealkagiin go *Gumpe borai riebanda* ja vástideaddji dárogielda cealkagis *Ulven spiste reven*. Jos rievddada sátnortnega, de dárogielda cealkagis rievddá maiddái subjeakta ja objeakta: *Reven spiste ulven* 'Rieban borai gumppe'. Sámegeielas sátnortnega rievddan ii váikkut subjektii ja objektii daningo cealkagiin *Riebanda borai gumpe* ja *Gumpe borai riebanda* lea sátni *gumpe* subjeavtta kásusis, nominatiivvas ja *riebanda* objeavtta kásusis, akkusatiivvas. Ovddit cealkaga sátnortnet ii leat nu dábálaš, muhto lea vejolaš dihto oktavuodain nugo omd. *Riebanda borai gumpe*, iige *guovža*.

Sisdoalu ovdanbuktima maid sáhtta meroštallat analyhtalaš ja syntehtalaš ovdanbuktinvugiid ektui. Syntehtalaš ovdanbuktinvuohki lea omd. dat go ovttá sánis lea dat sisdoallu mii nuppi eará dadjanvuogis (dahje eará gillii) daddjo mánggain sániin. Cealkagis *Áddjá divrrašii heastta* lea *divrrašit*-vearbbas seammalágan sisdoallu go 'áddjá mielas menddo divrras' cealkagis *Áddjá mielas heasta lei menddo divrras*. Syntehtalaš ja analyhtalaš ovdan-

buktinvugiid erohusaid oaidná maiddá gielaide buohtastahttimis. Sámegeiela vearbahápmi *muitaladdagohte* vástida dárogeiela cealkagii *de begynte å fortelle mange ganger* ja suomageiela cealkagii *he alkoivat kertoilla*.

Hárve gielat leat dušše analyhtalaččat dahje dušše syntehtalaččat, baicce lea nu ahte gielain leat eanet dahje unnit analyhtalaš dahje syntehtalaš ráhkadusat. Syntehtalaš gielaide sáhttá govvidit **agglutinašuvnna** ja **fušuvnna** ektui. Agglutinašuvdna máksá ahte gielas lea čielgasit ráddjehahtti morfologalaš ráhkadus, juohke morfema ovddasta ovttá sárgosa, nugo omd. mánggaidlogu lokatiivvas: *nieidda-i-n* (ruohtas+mánggaidlohku+lokatiiva). Fušuvdna fas máksá ahte ráddjehahtti morfema ovddasta moadde dahje mánga mearkkašumi sárgosa, omd. indikatiiva preterihta guvttiidlogu 1. persovdna: *mana-i-me* (ruohtas+ preterihta+guvttiidlogu 1. persovdna). Dás oaidnit ahte *-me* ovddasta sihke guvttiidlogu ja 1. persovnna. Fušuvdna lea maid go sojahuvvon hámi informašuvdna boahťá ovdan sániid siskkáldas sojaheamis nugo omd. dásemolsumis, *girjji* (ovttaidlogu genitiiva dahje akkusatiiva). Dát čájeha ahte dálá sámegeiella ii leat buhtes agglutinašuvdnagiella, go dan sojahusas lea mealgat fušuvdna.

Maiddá gielaide jietnadatoahpa ja sátnemálliid veardádallamat čájehit typologalaš erohusaid. Dákkár erohusaid oaidná omd. sámegeiela ja dárogeiela veardideamis:

“Dasa velá lea dárogeiella sakka váttis ja lossat sápmelaččaide oahpat sárdnut ja lohkat, dainnago dárogeiella lea hui garra, oanehis ja galkkadeaddji oanehis giella, muhto sámegeiella lea fas dipma, guhkes ja fanahalli giella.” (Hætta & Bær 1982: 37.)

Lars Jakobsen Hætta dárogeiela ja sámegeiela erohusa čilgehusa duohken leat dán guovtti giela fonotávssalaš erohusat. Sámegeielas eai leat ovttastávval substantiivvat nugo dárogeielas, eaige sámegeielas leat ovttastávval vearbbat nugo dárogeielas. Sámegeiela ovttastávval sánit leat dušše pronomenat, muhtin *leat-* ja biehttanvearbbat hámit ja konjunkšuvnnat. Dát sátnetypologalaš erohusat dahket ahte sámegeiella čuodjá ”dipma, guhkes ja fanahalli” giellan, nugo omd. cealkka: *Gosa Hánsa ja Piera manaiga ikte?* ja dárogeiella fas čuodjá ”hui garra, oanehis ja galkkadeaddji oanehis” giellan: *Hvor gikk*

Hans og Per i går? Ovttestávval konsonántaloahppasaš sátni čuodjá sihke garraseabbon ja oaneheabbon go guovttestávval vokálaloahppasaš sátni. Dát sámegiela typologalaš iešvuolta oidno dárogiela ovttestávval sániid heiveheamis **loatnasátnin** nugo omd. *biila, háhtta, dáigi, muvra* (vrd. dár. *bil, hatt, deig, mur*). Vokála lasiheapmi (dábálaččat *a*-vokála) geavvá maid guovtte- ja mánggastávval sániin main dárogillii lea deaddu mañimus stávvalis, omd. *hotealla, informašuvdna, universitehta, kanála* (vrd. dár. *hotell, informasjon, universitet, kanal*). Dáid sámegiel sániid mañimuš tákta šaddá bárrastávval hápmásaš (*-tealla, -šuvdna, -tehta, -nála*) ja sodjá bárrastávval sániid málle mielde (muhtimiin ii leat dássemolsašupmi). Loatnasátnit mat álgoálggus leat bohtán latiidnagielas gohčoduvvojit mángii **vierissátnin** earuhan dihte daid dakkár loatnasániin mat leat guhkká leamaš anus ja nu bures heivehuvvon sámegillii ahte sáhtta leat váttis fuobmát ahte dat eai livčče álggu rájes sámegiel sátnit (omd. *mihcamárat ja vuostá*).

3.3.3 Giella ja suopman

Giela ja suopmana (gohčoduvvo maiddái **dialeaktan**) erohussii ii leat ovttageardánis čilgehus. Gielladieđalaš meroštallanvuogi mielde lea dábálaš lohkat suopmanin geográfalaš variánttaid maid hállit gulahallet gaskaneaset almmá ahte dárbbášit oahpahallat guđetguimmiideaset suopmaniid. Dákkár meroštallamis leat rádjedáhpáhusat, go leahan vejolaš gulahallat dušše muhtin muddui. Jos ii leat vejolaš gulahallat, de variánttat meroštallojuvvojit sierra giellan. Sáhtta maid lohkat ahte lea sáhka sierra suopmaniin go daid hállit gulahallet vaikke leatge gielalaš erohusat (govva 2). Nuppe beales fas lea sáhka sierra gielain go daid hállit eai gulahala gielalaš erohusaid geažil. Suopmana ja giela erohusa meroštallama hástalusaid gullet maid dakkár dáhpáhusat, main geográfalaččat lagaš suopmana hállit álo gulahallet bures, muhto guhkkelii gáidan joavkkuid gulahallan lea veadjemeahtun. Dákkár gielladili geažil lea maid váttis lohkat man olu gielat leat oktiibuot máilmmis. Gielalaš erohusaid meroštallamis guorahallojuvvojit sihke giellaoahpalaš ja leksikálalaš erohusat. Dábálaččat gielaid gaskkas leat mealgat stuorat giellaoahpalaš ja leksikálalaš erohusat go suopmaniid gaskkas.

Giela ja suopmana erohusaid meroštallama duohken leat maid mángii eará go gielladieđalaš ákkat. Erohusaid ákkastallamis sáhtta maid leat

sihke historjjálaš ja politihkalaš duogáš, ja datge sáhttet mannat ruossalassii. Ovdamearkka dihte lea čielggas ahte historjjálaččat sáhtta geahččat dárogiela, dánsskagiela ja ruotagiella oktan giella. Maiddái gielladieđalaš meroštallama mielde daid sáhtta ákkastallat oktan giellan, go gulahallan lea oalle muddui vejolaš. Dáid variánttaid giellastáhtus ii leat giellahistorjjálaš muhto giellapolitihkalaš boadus, man vuodđun lea nátionála stáhtaid ásaheapmi dáidda giellaguovlluide. Jagi 1814 rádjái Norga ja Danmárku leigga oktasaš uniovnas man oktasaš čállingiellan lei dánsskagiella. Seamma jagi uniovdnaáigi nogai ja 1830-logus álggii dalá čállingiela dáruiduhttin mas dađistaga šattai dat dárogiela girjegiella (dár. bokmål) mii dál oktan ođđadárogielain (dár. nynorsk) leat Norgga guokte almmolaš dárogiela. (Jahr 1988: 92–96; K. Helander 2008: 80–83). Giellasosiologa Max Weinreich lea dovddusin dahkan dajaldaga ahte giella lea suopman mas lea soahteveahka ja soahtefatnasat (Jacobs 2012). Dáinna dajaldagain govviduvvo mo politihkka sáhtta váikkuhit gievrrabut go gielladieđalaš meroštallanvuohki. (Gč. K. Häkkinen 1998: 37–56; Dahl 2007: 78–82.)

Maiddái sáme giela variánttaid meroštallamis láve duollet dálle gullot divastallan dan birra leatgo mis mánga sáme giela vai leago dušše sáhka suopmaniin. Giellahistorjá, ja dat ahte lagaš suopmaniid hállit leat gulahallan, lea geavahuvvon gielladieđalaš ággan meroštallat sierra variánttaid suopmanin iige giellan. Dat ahte gávdnojit giellavariánttat maid hállit eai gulahala vaikke leatge ránnjážagat, čilgejuvvo nu ahte ovddeš suopmanat leat jávkan dahje ahte leat dáhpáhuvvan fárremat. Dát lea váikkuhan dasa ahte giellageográfalaš jotkkolašvuolta lea muhtin sajiin boatkanan ja miel-disbuktán stuorát gielalaš erohusaid. (Bergsland 1967: 31–32.)

Oktasaš fonologalaš sárgosat ja giellaoahpa ja sátnevuorkká sullallasvuodát leat maid geavahuvvon suopmanmeroštallama ággan. Dálá oaidnu lea ahte leat logi sáme giela maid erohusat gaskaneaset leat sullii seammaláganat go germánalaš gielaid (eanjalsgiela ja duiskkagiela lassin maiddái earret eará skandinávialaš gielaid) erohusat. Sáme gielaid guovddáš giellavariánttaid erohusat leat dan mađe stuorrát ahte ii leat vejolaš gulahallat almmá mealgadis hárhallama haga. (Sammallahti 1998: 1.) Geavatláččat dán erohusa fuobma go šaddá dárbu dulkka geavahit dahje nu ahte ferte geavahit eará oktasaš giela vai sáhtta gulahallat eará guovllu sáme gielagiiguin. Go suop-

maniin dábálaččat lea seamma čállingiella, de sáhttá čállingiela erohusaid maid atnit giellaerohusaid mearkan. Dálá logi sámegiela gaskkas lea čieža gielas iežas sierra čállinvuohki (ubmisámegiela čállinvuohki dohkkehuvvo 2016:s).

Govva 2. Suopmanerohusat – gulahallan vejolaš vaikke leatge gielalaš erohusat.

Giellavariánttat maid sáhttá čilget sosiála joavkkuid erohusaid mielde gohčoduvvojit **sosioleaktan**. Dákkár giellavariánttat sáhttet speadja-lastit máŋgalágan gullelašvuoda duogáža, nugo omd. bargo- dahje oahppoduogáža ja maidái sohka beali ja agi. Ná sáhttá olmmoš suopmaniin ja sosioleavttain markeret gullelašvuoda guvlui ja jovkui. Ovttaskas olbmo giellavariántta, mii man nu láhkai lea earálágan go oktasaš suopman dahje sosioleakta, gohčoduvvo **idioleaktan**.

3.4 Giella osiid vuogádahkan

Giela rájálaš jietnadat- ja bustávameriin sáhttá ráhkadit hirbmat ollu sániid man vuodul fas sáhttá ráhkadit mearehis ollu cealkagiid. Nu leage giella gulahallangaskaopmi mii gullo go mii hállat ja oidno go mii čállit. Gielain

de sáhttit gaskkustit nubbái iežamet jurdagiid. Vaikko mánggas vedjetge navdit giela vuosttažettiin gulahallan- dahje gaskkustanreaidun, de lea giella maiddái sihke sisdoalu hábmema reaidu ja jurddašangaskaoapmi.

Maiddái giellaovdáneami dutkamis lea dábalaš geahččat giela osiid vuogá-dahkan mas leat jietnadagat, stávvalat, sánit, gihput ja cealkagat. Dattege ii leat nu ahte mánná vuos oahppá buot jietnadagaid ovdalgo sániiguin ráhkada cealkagiid. Giellaoččodanagis mánná oahpahallá buot dáid oktanaga. Teasttat leat čájehan ahte jietnadagaid dovdan ja daid earuheapmi lea mánnái čielggas jo ovdal go máhtá sániid dadjat. Dát máhttu lea álggos oppalaš jietnadatearuhanmáhttu, mii dasto gáržugoahdá giellaspesifihkka máhttun sullii logimánnosažžan. (Pinker 2000: 268–269; O’Grady 2005: 144–145.)

Namahuvvon giellaoasit eai leat buot giellageavaheaddjiide iešalddes čielga áššit. Dát leat buot oasis giela ráhkadusas, ja ráhkaduslaš diđolašvuolta badjána dahje boktojuvvo mángasis easkka čállingiela oahpahaladettiin. Giela váldodoaibmahan lea gulahallama dahkat vejolažžan ja dalle lea **semantihkka** (boahá greikkagielas *mearkkašupmeoahppa*) dahje mearkkašupmi guovddážis. Ja mearkkašumi guoddi ávdnasat leat vuosttažettiin sánit. Go šaddá sáhka giela osiin, de olusat jurddašitge aiddo sániid: ”In dieđe maid galggan dadjat, mus váilot sánit.” Árgabeaigielas sátni govvida giela unnimus oasis. Dán oassái lea maid namahus man buohkat dovdet, namalassii *sátni*. Namahusat *jietnadat*, *stávval*, *morfema* ja *cealkka* leat sáme gielas oalle ođđa sánit, maida šattai dárbu go álggiimet sáme giellii čilget giela ráhkadusa. Muhtin muddui sáhtá buohtastahttit dáid sániid fanasosiid sániiguin nugo omd. *gielas* ja *rággu*. Dáiguin sániiguin čilgejuvvo fatnasa ráhkadus. Muhto olmmoš sáhtá leat čeahpes fanasgeavaheaddji, suhkki ja goargņu, vaikko ii dovddage dáid sániid. Nuppe beales fas fanasčeahppi dahje dat gii máhtá čilget mo fanas lea ráhkaduvvon, gal dárbbáša dáid sániid. Nu sáhtá maid olmmoš leat čeahpes giellageavaheaddji vaikko ii dieđege mii lea omd. *váldoalkka* ja *oalgecealkka*. Sihke suhkki ja hálli beassaba ovddos guvlui vaikko eaba máhtege čilget fatnasa ja giela ráhkaduslaš beliid. Muhto go ráhkadusa áigu čilget, de dasa dárbbáša osiid namahusaid máhttit. Fatnasa ja giela buohtastahttimis dattege lea stuorra erohus: fanas lea gárvves duodji maid fanasčeahppi lea duoddjon, muhto giella lea buohkaid duodji mii ii gárván goassege; dainna mii duoddjot

miehtá áigge go ovdanbuktit gaskkustanáigumušaideamet mánggalágan oktavuodain. Gielalaš duddjomis čilgema ja oahpaheami lea váttis jurddašit jos eai livčče giellaohpalaš namahusat dan várás.

Hállan dahje hupman lea abstrákta fenomena dan mearkkašumis ahte dat hállanbottus gullosta ja de ii leat šat go hálli ja guldaleaddji muittus (jos ii báddejuvvo). Hárve hálli báhcá hállanbottus smiehttat makkár sániid áigu geavahit ja mo son dan dajašii. Buot dát geavvá dábálaččat ihcalassii ja oalle jođánit. Hálli sáhtá maŋŋá smiehttat ahte ii lean galgat nie dadjat, livččii galgan dán sáni geavahit ja dadjat nu. Dákkár guorahallamisge lea sátni dávjá unnimus giellaovttadat.

Čállingiella lea konkrehta dan mearkkašumis ahte dat lea oinnolaš ja bistevaš. Dan sáhttit buvttadettiin guorahallat áibbas eará láhkai go hállangiela. Ja dan mii dahkatge sihke go dan oahpahallagoahtit ja maiddáii vel dan maŋŋáge go áigut maid nu čállit. Hállamis mii eat báze smiehttat makkár jietnadaga geavahit muhto čállimis lea áibbas dábálaš smiehttat mo bustávaid ovttahttit. Oahpahallái ja dasa gii uhcán čállá lea hui oahpes ášši čáledettiin bisánit smiehttat makkár bustáva mun dáikko čálán, čálángo ovttain vai guvttiin bustávain ja čálángo oktan vai guoktin sátnin. Čállingielas gártat ná áibbas eará láhkai go hállangielas váldit vuhtii giela ráhkaduslaš beliid.

Hállan lea jo nu automatiserejuvvon go mánná skuvllas álgá oahpahallat čállingiela, ahte ii olus dárbbáš guorahallat mo dadjat, válđoáššin lea smiehttat maid dadjat. Mii lohkat ahte hállangiela jietnadagaid geavaheami mánná oahppá automáhtalaččat, ii dárbbáš smiehttat makkár jietnadaga gokko geavahit iige boađe millii manin duot ja duot jietnadat gohčoduvvo. Muhto go dahkat hállangiela oinnolažžan, čállingiellan, de dákkár smiehttamát ja guorahallamat leat guovddážis. Aiddo danin leage deatalaš nu árrat go fal vejolaš fuomášuhttit mánnái mo jietnadagat leat giela ráhkaduslaš oasis. Minimála sátnebáraid earuheapmi, omd. *dállu* ja *nállu*, sáhtá leat vuosttaš lávki veadjit fuobmát hámi ja sisdoalu oktavuoda. Ulbmilin berre leat sihke stoahkama ja oahpahusa vuodul láidestit ráhkaduslaš didolašvuhtii. Deataleamos lávki čállingiela oahppamis leage oahppat jietnadagaid ja bustávaid oktavuoda nu ahte mánná oahppá mo hállangiela sátnit čállojuvvojit. Sihkkaris lohkama dahje dekodebmáhtu duođaštussan lea go oahppi máhtá

lohkat jitnosit sániid maid ii leat ovdal gullan, nugo omd. *vuoski* ja *luorbu*, mat eai leat albma sánit dan mearkkašumis ahte livčče anus sámegeielas. Mátki dákkár automatiserejuvvon lohkanhássái lea muhtimiidda oanehaš, nuppiide fas sáhtta leat guhkit ja moalkásat. Danin berrege oahpaheaddji dovdat nu bures go vejolaš giela ráhkaduslaš beliid, maiguin de sáhtta čuvget mánnái hállangiela (dan giela maid jo máhtta bures) ja čállingiela oktavuodaid.

3.5 Gielladiđolašvuohta čállingiela oahpahallamii ávkin

Gielladiđolašvuohta sisttisoallá metalingvisttalaš áddejumi, ja dainna oaivvilduvvo olbmo áddejupmi giela hámiin, ráhkadusain ja doaimmain. Go olmmoš máhtta sirdit fokusa sisdoalus hápmái, de mii lohkat dan maid gielladiđolašvuohtan. Metalingvisttalaš áddejupmi lea oppalaš doaba man vuollái gullá mánggadássásaš diđolašvuohta, nugo diehtu giela jietnadagain, sátnehámiin, suorggádusain, cealkkaráhkadusain ja giela doaimmain. Mii lohkat gielladiđolašvuohtan omd. dan go mánná veadjá áddet ahte *ráidu* lea oanehis sátni ja *juolgesuorbma* lea guhkes sátni, vaikko dat sisdoalu ektui lea nuppe gežiid. Fonologalaš diđolašvuođa ovdamearka lea go máhtta čilget ahte sátni *hálgu* lea seammalágan go sátni *álgu*, mas dušše váilu álggus h-jietnat. Alla dási gielladiđolašvuohta lea olbmos gii dovda bures giela ráhkaduslaš beliid ja máhtta daid bures čilget. Dat giella mainna giela čilge gohčoduvvo metagiellan (gč. kap 3.6).

Gielladiđolašvuođa ja giellaovdáneami sáhtta jurddašit sierra áššin. Hállangiela ii leat dárbu oahpahit. Dan oahppan orru geavvamin iešalddes go mánná beassá bajásšaddat giellabirrasis, ja dán ovdáneamis orru sániid ja dajaldagaid mearkkašupmi guovddázis. Dattege čájehit muhtin mánát jo ovdal skuvlaagi beroštumi sátneostohkamii mas sáhttet dajadit sátnehámiid main molsot dušše álgojietnadagaid nugo *áhčči*, *báhčči*, *láhčči*, *gáhčči* Dát sáhtta leat gielladiđolašvuođa álgu mas mánná fuobmágoahká giela giellan.

Čállingiela oahppan fas lea earálágan. Dan eanašat mis ohppet oahpaheami vuodul ja dan oahppanvuohká gielalaš diđolašvuohta lea stuora ávkin. Fonologalaš diđolašvuohta, dahje dat ahte mánná lea fuobmán ahte sánit

čohkiidit jietnadagain, duddjo buori vuodu oahppat čállinvuogi mas sánit čállojuvvojit jietnadagaide vástideaddji bustávaiguin.

Lea stuora ávkin alfabehtalaš čállinvuogi fáhtemii jos máhtta čuoldit sáni jietnadagaid, áddet ahte sáni sáhtta juohkit fonemaide. Dákkár máhtu vuodul sáhtta álkibut oahppat čállingiela bustávaid ja jietnadagaid oktavuoda oahpes sániin. Nu dát oahppu šaddáge konkrehtan go beassá čállit sániid maid dadjá ja maiddái ráhkadit daiguin gihpuid ja cealkagiid. Dákkár gielladiđolašvuoda mánná sáhtta duddjot go beassá jo ovdal skuvlaagi iežas vuogi mielde lohkat ja čállit stoahkanmielain ja -vugiin. Dát leat doaimmat mat dadistaga boktet ja nannejit gielladiđolašvuoda mii lea lohkan- ja čállinmáhtu eaktun: áddet mo hállangiela jietnadagaid sáhtta čállingielas dahkat oinnolažžan bustávaiguin.

Lea deatalaš muitit ahte oahppi ferte beassat dan muddui ahte máhtta giela ovdal go sáhtta bidjagoahtit návccaid oahppat dan oasi giellavuogádagas mii lea ávkin lohkan- ja čállinoahpahallamis. Danin sáhtta leat ávkkálaš bidjat áiggi hárjehallat hoahkamiid ja giellastohkosiid vaikkoba dassái go mánná máhtta daid bajil. Easkka dalle go mánná ná máhtta giela bures, de sáhtta rávisolbmo vehkiin duddjogoahtit gielladiđolašvuoda omd. go ságastallá mánáiguin sániid birra, makkár bustávat leat čállošis mii aiddo lea lohkkjuvvon jitnosit ja go mánat mahkášlohket ja -čállet.

Giela oahppan ja gielladiđolašvuolta váikkuhit nubbi nubbái. Go oahppá odđa sániid ja dadjanvugiid, de dat sáhtta bidjat guorahallat sihke mearkkašumi ja hámi beliid (govva 3). Seammás lea maid nu ahte gielladiđolašvuolta váikkuha gielalaš ovdanbuktinvejolašvuodaide. Ovtta láhkai sáhtta dadjat ahte gielladiđolašvuolta ná lea sihke boadus ja váikkuhus: dat váikkuha giela oahppamii ja giela oahppan váikkuha gielladiđolašvuhtii.

Ruošša psykologa Aleksandr R. Luria bovttii 1940-logus gielladiđolašvuoda beroštumi. Su oahpaheaddin lei leamaš pedagogaide dovddus Lev Vygotskij. Luria (1988) veardidii giela lásiin man čađa mii oaidnit máilmmi. Dábálaččat mii eat oainne láse muđui go jos das leat duolvvat dahje dielkkut mat hehttejit min čielgasit oaidnimis. Mii eat gidde fuomášumi ieš lásii, dan ráhkadussii ja iešvuodaide. Daid háviid go dan dahkat, de eat oainne mii láse nuppi bealde lea. Giela geavaheapmi lea dego láse čađa geahččan. Mánná

Govva 3. Sániid oahppan sáhtta bidjat guorahallat sihke mearkkašumi ja hámi.

geavaha sániid muhto ii gidde fuomášumi daidda. Dát Luria **metafora** šattai vuodđun 1970-logu gielladiđolašvuoda ohppii Amerihkás ja Kanadas. Gielladiđolašvuoda, *Linguistic awareness*, mearkkaša ahte mánná fuobmá ja áddegoahtá giela guokte vuodđooasi: hámi ja sisdoalu dahje mearkka ja mearkkašumi. Dán guovttejuogu teorija vuodđudeaddjin lei dovddus sveitsalaš lingvista, Ferdinand de Saussure (1857 – 1913). (Gč. omd. Jämsä 2000; Bye 2003: 26.)

Hámi ja sisdoalu **dikotomija** dahje guovttejuohku sáhtta leat vuodđun giellastohkosiidda ja smiehtamušaide maiddái maŋŋá álgooahpahusa. Erenoamáš vejolašvuoda addet nu gohčoduvvon **homonymat** dahje sátnehámit, mat leat seammaláganat muhto main leat sierra mearkkašumit. Dákkár leaikkastallamat sáhttet leat árvádusaid hámis:

- *Manin skuvlavázzi ja rievssatbivdi eaba gulahallan?*
- *Daningo eaba goabbáge lean gillen gielaid oahppat.*

- *Maid biilavuoddjit dahke go bohte joga duohkái ja fuobmájedje ahte šaldi lei gahččan?*
- *Dat gal dušše vudje rastá.*

- *Maid čurvii margariidna go vuodja gahčai johkii?*
- *Vuoja, vuodja!*

Mas dás lea sáhka: *guđas bohte viđas ja viđas bohte guđas?*

Namahuvvon ovdamearkkat čájehit mo sihke sojahanhámit ja suorggá-dusat sáhttet leat dakkárat mat seammalágan hámiin ovddastit sierra mearkkašumiid. Dákkár giellageavahanvejolašvuodaid sáhttá fuobmát go hárvána buohtastahttit sániid morfologalaš hámiid, nugo ovdamearkka dihte go fuobmá ahte *sohppojuvvot* lea jogo *soahpat-* dahje *sohpat-*vearbba passiiiva hápmi, ahte *njáhká* sáhttá leat jogo substantiiva dahje vearba ja ahte *girde* sáhttá leat sihke *gierdat-* ja *girdit-*vearbba sojahuvvon hápmi.

3.6 Gielladiđolašvuhta ja giellaoahppa

Eatnašat soitet jurddašit ahte giela vuogádatlaš beliid oahpahallan lea seamma go dat mii dáhpáhuvvá skuvlla giellaoahppadiimuin. Giellaoahpaid ortnega mielde skuvllas oahpahuvojit jietnadagat, sojahanhámit, suorggádusat, cealkagat ja cealkkaoasit. Guovddážis lea oahppat giellaoahpa doahpágiid ja buot tearpmaid maiguin dat namahuvojit. Dán kapihttalis guorahalan mo sáhttá ráhkkanit ja duddjot buori vuodu giellaoahpa áddejupmái. Dán oktavuodas lea sáhka das, mo sáhttá duddjot diđolašvuoda dan birra makkár oktavuohpa lea gielalaš sisdoalu ja hámi gaskkas. Dákkár diđolašvuoda duddjon sáhttá geavvat mealgat ovdal go álgá oahpahallat seamma áššiid skuvlla giellaoahpaid dábálaš vugiid mielde.

Go jurddaša giela gulahallangaskaoapmin, dehan sisdoalus lea guovddáš sadji. Eatnigielaš dát lea automáhtalaš proseassa dan dáfus ahte ii dárbbáš smiehttat ovdamearkka dihte mo ráhkadit muitalancealkaga, gohččuncealkaga dahje gažaldatcealkaga, go eanaš lea ollásit automatiserejuvvon jo ovdal skuvlaagi. Giellahámiid hálddašeapmi nanusmuvvá dađistaga máná giellaoččodan-

proseassa áigge dassái go dat cigget sámeielat ollesolbmogiela láhkásažžan. Go olmmoš lea juksan dán hálddašanmuttu, de giellamáhttu lea eatnigiela dásis. Eanaš olbmuide easkka skuvlaoahpahas fuomášuhtá sisdoalu ja hámi oktavuoda nu ahte ádde mo daid vuogádatlaš oktavuodát leat. Meta-giella dahje dat giella mainna giela iešvuodaid čilge lea dábálaččat skuvlla áigge giellaoahppadiimmuin ohppojuvvon fágagiella. Dát oahpahas lasiha sátnerádjui olu giellaoahpa tearpmaid nugo omd. *sojahanhápmi*, *sátne-luohkká*, *dássemolsun* ja olu latiinnagielas heivehuvvon tearpmaid, omd. *subjeakta*, *adjektiiva*, *kásus*, *indikatiiva*. Lohkan- ja čállinoahpahasas metagiela vuosttas guovddáš sánit leat *jietnadat*, *bustávva*, *stávval*, *sátni* ja *cealkka*.

Muhto jo ovdal go oahppit ollejit dan muddui ahte besset oahppat giella-oahpa fágagiela, de lea oahpaheaddjis vejolašvuohta láhčit oahpahusa giellariggudahtti bargovugiiguin. Dat dieđus eaktuda ahte oahpaheaddji dovdá giela vuogádatlaš ráhkadusaid ja sisdoalu oktavuodaid ja máhtá iežas giellaoahpalaš ja giellapedagogalaš máhtuin lágidit giellaovdánahtti hárbjehusbarguid ja ságastallanfáttáid ohppiid návccaid dahje kognitiiva dási ektui. Giela ráhkaduslaš beliid ja daid oktavuodaid sisdollui sáhtá vuosttašluohkkálažžii leat oalle váttis fáhtet. Aiddo fokusa sirdin sisdoalus hápmái leage guovddážis go skuvlaoahpahusa vuodul láidestuvvo čállingiela ja giellaoahpa máilbmái.

Čálamáhtu duddjomii dárbbášuvvo gielladiđolašvuohta. Dat máksá dan ahte olmmoš ferte áddet mo giela doaibma ja hápmi leat seamma ášši guokte beali. Jietnadaga ja bustáva oktavuoda ádden lea vuodđun čállinkoda čoavdimii, ja go dan koda lea veadján čoavdit, de lea beassan álggu ala. Ovttaskas sánit ja hállangiela oahpes áššit mat lea hábmejuvvon čállon teakstan, leat čállingiela álgohárjehallamii vuogas teavsttat dušše čálamáhtu vuodu cieggadeapmái. Das ovddos guvlui lea sihke čálamáhtu nannemii ja giellariggodahttimii oppalohkái dárbu duddjot buori giellamáhtu, ja dan sáhtá dahkat maiddái giellaoahpa vehkiin.

Gielladiđolašvuohta lea omd. máhttit fuobmát ahte sátni *gielladiđolašvuohta* lea golmmaoasat goallossátni: *giella-diđolaš-vuohta*. Oppalaččabut sáhtá dadjat ahte gielladiđolašvuohta lea áddet ja máhttit guorahallat mo giella

doaimá gulahallangaskaoapmin, ii dušše ráhkaduslaš giellavuogádahkan muhto maiddá mo giella geavahuvvo iešgudege oktavuodas ja makkár sadi das lea eará gielaid ektui. Čállinkoda čoavdimii lea guovddážiis áddet jietnadaga ja bustáva oktavuoda. Dáin hállangiela ja čállingiela oasážiin ii leat alddiineaset miige sisdoaluid muhto daid vuodul giella duddjo stuorát osiid mat guddet sisdoalu. Ja dákkár sisdoalloosiid oahppáseamos joavku leat sánit dahje **leksemat**. Ja aiddo sátnedidolašvuohta leage guovddážiis olbmo gielladidolašvuođas. Sihke unnit ja stuorát ovttadagaid ii leat seamma álki oaidnit, jos ii leat beassan oahpásmuvvat giela ráhkadussii. Unnit oasit leat dakkárat go omd. suorgásat *-laš* ja *-vuohta* ja sojahangehčosat. Stuorát oasit fas leat gihput, omd. *eatni goarrun gápmagat* ja *gápmagat maid eadni lea gorron* ja cealkagat, nugo omd. *vuojedettiin ii leat lohpi doallat telefavnna gieđas* ja *ii leat lohpi doallat telefavnna gieđas go vuodjá*. Gielladidolašvuođa sáhtta álggu rájes nannet fuomášuhttinvuogiin ja dasto bajit skuvlacehkiin giellaoahpa čilgenvugiiguin. Erenoamáš deatalaš lea álggu rájes beassat oahppat nu olu sániid ja dadjanvuogiid go fal vejolaš, go sánit leat doahpágiid gielalaš hámit ja cealkkaráhkadusaid muvrageađggit (gč. kap. 4.5). Cealkkaráhkadusain erenoamážit vearbba válljen mearrida makkár sánit sáhttet leat mielde ja makkárat daid sojahuvvon hámit fertejit leat. Giellariggodahttin ii leat dušše ođđa sániid oahppan muhto maiddá máhttu gaskkustit seamma dahje sullasaš cealkkasisdoalu nu mángga láhkai go vejolaš.

Ovdal go oahppá mii lea *adjektiivva* ja *kompareren*, de lea deatalaš beassat oahppat olu adjektiivvaid. Dan várás sáhtta geavahit oahpes substantiivvaid maid herve adjektiivvaiguin. Ovdamearkan sáhtta leat vaikko *biila* masa de galgá lasihit sáni mii muitala makkár biila lea: *rukseš biila*. Ná sáhtta aktiviseret sihke ivdnenamahusaid ja eará adjektiivvaid. Jos evttohuvvojit adjektiivvat mat addet imašlaš ja soaitá vel hearvás mearkkašumi, de dat addá vejolašvuođa ságastallat mearkkašumiid birra, manin dat leat ártegat (nugo omd. *čeahpes gáma*). Dasto sáhtta hárhjehallat ovdamearkkaid vuodul kompareret adjektiivvaid: *Elles lea ođđa biila. Hánssas lea ođđaset biila. Inggás lea ođđaseamos biila*. Dákkár geavatlaš giellahárjehusat duddjojit sihke sátn- ja sátngeavahanmáhtu mii lea ávkin beassat oahppat mii lea substantiiva, adjektiivva ja komparašuvdna. Ná sániid manipuleremat, daid lonuhallamat, sojahallamat ja suorggideamat dahje deriveremat geavatlaš

hárjehusain duddjorit vuodu beassat oahppat sátneluohkáid ja fuobmát daid erohusaid. Geavatlaš hárjehallamiiguin sáhtta ná nannet giellamáhtu. Buorre giellamáhttu dahká fas álkibun sihke áddet ja ságastallat giella-fenomenaid birra nugo dat kategoriserejuvvojit giellaoahpalaš terminologiija vehkiin. Giellaoahpalaš namahusaid oahpaheames ferte boahit ovdan mo dát namahusat leat ávkkálaččat go áigut čilget giellavuogádaga, ja nu geavahit giellaoahpa terminologiija lohtet giellageavahanmáhtu maiddá giellaguorahallan- ja giellačilgenmáhtun.

Giellaoahppa dáidá leat mángasii báhcán muitui skuvlaoahpahusas sátnehámiid ja cealkkaosiid erohusaid čilgema hárjehallandoaibman ja daid namahusaid bajil oahppanbargun. Dakkár hárjehallamat leat ávkin jos galgat sáhttit oppalaččabut áddet ja ságastallat giellavuogádaga birra. Almmá hálddaškeahhtá giellaoahpa vuodđoterminologiija lea váttis jurddašit mo galggašii sáhttit čilget sátnehámiid ja cealkkaráhkadusaid. Skuvlapiellaoahpa njuolggadusat leamaš álgu rájes vuosttažettiin normatiiva njuolggadusat mat muitalit mo galgá čállit. Deskriptiiva dahje govvideaddji giellaoahppa fas ii leat čadnon dasa mo lea riehta dahje boastut dadjat dahje čállit, go das ii leat mearrideaddji, muhto baicce govvideaddji doaimma. Danin deskriptiiva giellaoahppa govvida buotlágan giellageavaheami. Dat lea maiddá váikkuhan skuvlapiellaoahpa ovdáneapmái nu ahte lea vejolaš maiddá giellaoahpalaččat guorahallat čállingiela ja hállangiela guoktin sierralágan ovdanbuktinvuohkin.

Skuvlla normatiiva giellaoahpas leat deattuhuvvon erenoamážit rivttes giellageavaheami formála bealit, nugo omd. makkár sojahuvvon hámiid ferte geavahit, makkár cealkkamállet leat dohkálaččat ja mo galgá čállinmearkkaid geavahit. Ođđaset giellaoahppamálla, man lávejit gohčodit pedagogalaš giellaoahppan, deattuha maiddá giela semantihkalaš ja pragmatihkalaš beliid. Dat mearkkaša ahte giellaoahpalaš kategoriijaid giedahallama oktavuodas deattuhuvvojit maiddá mearkkašumi bealit. Semantihkalaš guorahallamat laktet giellaoahpa lunddolaččat geavatlaš giellageavaheapmái ja nu dat laktásit maiddá lunddolaččat gielladikšundárbbuide. Sihke sátn- ja cealkkadási semantihkalaš guorahallamat ja hárjehallamat sáhttet maid dahkkojuvvot vuolit dásiin ovdal go vástideaddji giellaoahpalaš kategoriijat leat ohppojuvvon.

Sámi pedagoga, Lásse Idivuoma -rohkki, geavahii dákkár pedagogalaš lahknanvuogi ovdamearkan dáhpáhusa mas smávvasvaskuvládasi (1.–3. ceahkki) oahppit imaštalle mearkašumi erohusaid. Imaštallama bijai johtui go oahppi logai ahte son oinnii muohtačalmmi ja nubbi fas jearai sáhttago muohtačalbmi oaidnit. Oahpaheaddji vehkiin das šattai miellagiddevaš ja giellaovdánahtti ságastallan sihke *čalbmi-* ja *oaidnit-*sániid mearkašumis, mas bođii ovdan earret eará ahte ii *vuoktačalbmi* iige *arvečalbmi* sáhte oaidnit, muhto daid sáhtta oaidnit. Oahpaheaddji sáhtta ságastallanvuogiin ná váldit ovdan ja nu oahpahit dakkár sániid go omd. *fierbmečalbmi*, *sáttočalbmi*, *suoidnečalbmi* ja *oalgečalbmi*. Dákkár imaštallan- ja ságastallanbottut addet vejolašvuoda oahppat odđa sániid ja makkár oktavuodain daid sáhtta geavahit. Almmá dovddakeahttä subjeavtta ja objeavtta, de sáhtta goitge ovtas guorahallat ja ságastallat dan birra mo čalbmi sáhtta oaidnit ja mo čalmmi sáhtta oaidnit. Ná sáhtta fuomášuhttit mo *čalbmi-*sáni guokte hámi (*čalbmi* ja *čalmmi*) ovdanbuktet mearkašupmeerohusaid, go sihke jietnadeami ja čállima erohusaid buohtastahtta. Dákkár geavatlaš bargovuogit nannejit sátnemáhtu ja čalmmustahttet sániid dássemolsašumiid ja kásuserohusaid ovdal go daid gieđahallagoahttä giellaoahpa metagiela vehkiin semantihkkan ja morfologijjan. Seammas dat maid sáhtta boktit beroštumi oppalohkái guorahallat giellaáššiid.

Sammallahti (2005: IX) váldá girjjistis *Láidehus sámeigiela cealkkaoahpa dutkamii*, cealkkaoahpa vuolggasadjin ráhkadusa mearkašumiid ja funkšuvnnaid, “go cealkkaráhkadusa ráddjejit giela morfemaid mearkašumit ja funkšuvnnaid eaike strukturála prinsihpat”. Dán semantihkalaš čilgenmálles lea **semantihkalaš rollain** guovddáš sadji. Ja aiddo dákkár rollaid sáhttago geavahit skuvlalagiellaoahpa formála cealkkaosiid (subjeakta, objeakta, adverbiála) dievasmahtti čilgehusaid várás. Maiddái **dependeanttaid** semantihkalaš funkšuvnnaid čilgehusat, mat addet lassidieđuid oaivesániset hárrái, sáhttet geavahuvvot veahkkin dievasmahttit skuvlalagiellaoahpa čilgenvugiid. Wiechetek (2009) maid čájeha mo semantihkalaš rollat leat ávkkálaččat cealkagiid analyseremis. Su dutkama ulbmilin lea gávdat vuogádaga mas giellateknologalaš prográmma automáhtalaččat merke semantihkalaš rollaid, ja dat bargu dahkkojuvvo sihke syntávssalaš kategoriijaid merkemiin ja valeanssa ja semantihkalaš prototiippaid vuodul.

Vaikke Sammallahti girji leage láidehus cealkkaoahpa dutkamii ja Wiechetek barguge lea gielladieđalaš bargu, de dain leat oasis maid čielgasit sáhtttá ovttašttit skuvlagiellaoahpa čilgenmállii ja nu buorebut čuvget cealkkaoahpa guovddáš semantihkalaš iešvuodaid. Ná sáhtttá maiddái laktit cealkkaoahpa buorebut geavatlaš giellaovdánahttimii ja gielladikšumii, iige dušše formála ráhkadusaid čilgemii.

Lávdegoddi mii guorahalai Suoma skuvlagiellaoahpa ovdanbuktinvugiid moaddelot jagi dassái, deattuhii man deatalaš lea giellaoahpa semantihkalaš beliid váldit ovdan oahpahusas. Danin ávžžuhuvvuige ahte váldojuvvojit atnui giellaoahpa dakkár semantihkalaš tearpmat mat ovdal eai leat gullan skuvlagiellaoahpa vuodđodoahpagiidda, nugo ovdmearka dihte GASKAOAPMI, VÁSIHEADDJI, DAHKKI, BOAÐUS, BÁLGGIS, VUOSTÁI-VÁLDI. Lávdegotti oainnu mielde prototiippalaš semantihkalaš rollaid ohcan dábáleamos cealkkamálliin mánáidskuvlla áigge veahkeha bajit dásiin áddet cealkkaoahpa vuodđologihka. Dákkár semantihkalaš lahknanvuohki duddjo vuodu čuoovovaš dásis oahppat mo cealkkaosiid meroštallamis sáhtttá geavahit maiddái formála ákkaid nugo omd. sojahanhámiid ja sátnortnega. Pedagogalaš giellaoahpa jurdda lea ahte giellaoahpa oahpaheapmi heivehuvvo oahppi kognitiiva ja metalingvisttalaš dási mielde. (Kiel ja sen kieliovit 1994: 141–146, 155.) Buohkanassii berre maiddái muittus atnit man deatalaš lea ahte cealkkaoahppa ii oahpahuvvo dušše dainna ulbmiliin ahte oahppat buot kategoriijaid dušše dan várás hutkojuvvon cealkagiid oktavuodas, muhto baicce nu ahte metagiela geavaheapmi laktása lunddolaččat teavsttaid lohkamii ja iežas čállošiid hábmemii.

Giellaoahpa sadji giellaoahpahusas lea mañimus moaddelot jagi áigge leamaš guorahallan- ja dutkanfáddán (gč. omd. Alho & Kauppinen 2009; Hertzberg 2014; Iversen ja earát 2014; Kiel ja sen kieliovit 1994; Saarela 1997). 1950-logu rájes eahpidišgohte dalá dutkanbohtosiid vuodul ahte giellaoahppa-oahpahusas lei makkárge ávki čállingiela oahppamii, ja nu geavaige ahte giellaoahppa ii šat ožžon beare stuora saji giellaoahpahusas. Sivvan dán dillái árvaluvvo erenoamážit váilevaš oktavuoha giellaoahppa-oahpahusa ja teakstahábmema gaskkas, menddo stuora deaddu formála kategoriijaid namahusaid oahppamii oahpahusvugiiguin mat eai čatnan giellaoahpa geavatlaš teakstahábmemii ja teavsttaid guorahallamii.

Giellaoahpa ovttahttimis čállimii deattuhuvvojit dál dákkár áššit:

- Giellaoahpalaš metagiella čilgejuvvo álohii ovdamearkkaid ja minstariid vuodul.
- Giellaoahpalaš fenomena laktojuvvo álohii dasa mo dat sáhtta buoridit teavsta.
- Oahpahuš hásttuha ságastallamii dan birra makkár molssaeavttuid geavahit ja makkár váikkuhus dain lea.
- Oahppit ožžot málliid ja minstariid maiguin sáhttet stoahkat ja dasto geavahit iežaset čállosiin.
- Geavahit bargovugiid mat movttiidahttet válljet vejolaš ovdanbuktinvugiid ja nu beassat hábmet iežaset čállosiid.
- Movttiidahttit gielalaš stoahkamii ja iskkademiide.

Dát bargovuohki lihkostuvvá buoremusat go oahpaheaddjis lea buorre giellaoahppamáhttu mainna sáhtta ovttahttit giellaoahpa čállinbarguide. Hertzberg (2014), gii čállá dáid áššiid birra muhtin engelas dutkanprošeavtta kommentáran, čujuha dasa mo dat ahte giellaoahppa buori muddui lei hilgojuvvon skuvlaoahpahušas, lea dagahan ahte omd. ođđa buolvva giellaoahpaheddjiin ollásit váilu giellaoahpa vuoddomáhttu. Dasa lassin son maiddái čujuha dasa mo giellaoahpa abstrákta luondu gáibida logalaš jurddašannávccaid ja mo dan doahpagat govviduvvojit metagielain masa lea uhcán doarjja árgabeaigielas.

3.7 Norgga beale sáme giela oahppoplána giellaoahpa gelbbolašvuodamihttomearít

Giellaoahpa oahpaheamis berre mihttomearrin leat duddjot giellaoahpalaš áddejumi. Olu oahppit vásihit giellaoahpa unnán geasuheaddji oahppo-ávnnasin mas oahpahallet bajil giellaoahpalaš namahusaid dađe eambo

dovddakeahtta doahpágiid gaskasaš oktavuodaid. Danin lea oahpahusa lágideamis deatalaš jurddašit maiddái man ortnegis oahpahit giellaoahpa, ja dat boahtáge ovdan oahppoplánas. Livččii unnán ávki oahpahallagoahtit cealkkaoahpa jos ii leat beassan oahpat sátneluohkáid. Sátneluohkáid oahpahas galggašii oazžut ovdan mo hápmeoahppa govvida giela vuogádahkan. Dan ii leat álki juksat jos sániid sojahanhámiid namahusaid bajil oahppan lea váldomihttomearrin. Sojahanhámiid namahusaid oahpahallamis ferte beassat vásihit mo dat laktásit ráhkadussii, mearkkašupmái ja geavaheapmái.

Giellaoahpalaš doahpágiid ja daid govvideaddji tearpmaid ferte beassat oahppat guorahallama vuodul iige dušše muitináššin. Jos álggu rájes lea beassan duddjot buori giellamáhtu ja lea beassan oahppat oaidnit ja guorahallat sániid ja sátnehámiid oahpaheadji systemáhtalaš láidehusain, de lea maid álkit áddet mo sihke sátneluohkát ja sojahanhámit čilgejuvvojit giellaoahpalaččat. Oahppoplána gelbbolašvuodamihttomearrin lea 2. ceahki loahpas máhttit ságastallat substantiivvaid, adjektiiivvaid ja vearbaid birra. Dat máksá ahte oahppit fertejit beassat oahppat dáid áššiid guovtti vuosttaš skuvlajagi áigge. Goalmmát skuvlajagi rájes galggašii dalle leat sihke buorre geavatlaš giellamáhttu ja dárbbalaš metalingvisttalaš sátnemáhttu dovdat váldosátneluohkáid ja ságastallat daid birra.

Eatnigieladásat giellamáhttu dahká vejolažžan guorahallama ja ságastallama vuodul loktegoahtit intuitiivvalaš máhtu didolaš dássái. Dat mearkkaša ahte oahppit besset dassázii dađe eambo jurddašalakehtes gielalaš fenomenaid guorahallagoahtit, nugo omd. jietnadatmolšašumiid. Normatiiva giela ja riektačállima oahppamii lea stuora ávkin oahppat dovdat sihke diftonganjuolgama ja dássemolsuma eavttuid. Oahppoplána gelbbolašvuodamihttomearrin 4. jahkeceahki maŋjel vurdojuvvo ahte oahppi galgá máhttit “sojahit muhtin vearbaid ja substantiivvaid” (Oahppoplána – sáme giella vuosttašgiellan, s.8). Dat ferte leat nu dulkomis ahte galgá sáhttit giedahallat sániid sátneluohkkán ja sojahit daid normerejuvvon hámiid mielde. Sojahuvvon sátnehámiid čilgemii geavahuvvojit metagiela tearpmat mat govvidit sátnesojaheami guovddáš doahpágiid. Dakkárat leat dat mat govvidit sániid ráhkadusaid táktan, stávvalin, jietnadatpošišuvdnan, jietnadatrievdamin, suorggisin ja sojahangeažusin.

Buorre geavatláš giellamáhttu ii mearkkaš ahte olmmoš diehtá mii lea kásus, lohku, persovdna, tempus dahje áigi ja modus. Dáid oahppá go giella gieđahallojuvvo skuvllas fágan dahje oahppoávnasin, iige dušše oahpahangaskaoapmin. Sojahuvvon sátnehámiid oahppamii ja daid áddemii giellavuogádaga oassin, lea guovddázis máhttit dovdat sihke sátnehámiid ja daid namahusaid. Go namahusaid dovdá, de lea vejolaš ságastallama vuodul duddjot buoret áddejumi ja maiddái sáhttit čilget makkár sátneluohkát ja makkár sojahuvvon hámit geavahuvvojit mange cealkkaoasi doaimmas. Dađistaga dievasleabbo giellaoahpalaš čilgehusaid lea váttis fáhtet (ja maiddái čilget) jos sátneluohkká- ja sátnesojahanmáhtu namahusat váilot.

Vidátluohkkálačča geavatláš cealkkaoahppamáhttu ja sátneluohkáid dovdan lea teorehtalaš cealkkaoahpa oahpahallama vuodđun. Dan rájes beassá oahppat mo sojahanhámiid namahusaid vuodul čilgejuvvojit sátnehámit ja maiddái cealkkaoasit. Oahppá maid ahte giela lineára ortnet ii guoskka dušše sániid jietnadagaide (álgui, vokálaguovddázii, konsonántaguovddázii jna.) ja morfemaide (ruohttasii, suorgásii ja sojahangehčosii) muhto maiddái cealkkaosiid ortnegii (SVO-giela subjektii, verbálie ja objektii). Cealkkaosiin dattege ii leat nu čavga ortnet go jietnadagain ja sojahanhámiin, daningo maiddái cealkkaosiid sojahanhámit mitalit makkár cealkkaoasis lea sáhka. Nu leage sihke sátnortnet ja sátnehápmi veahkin cealkkaosiid meroštallamis. Oahppi beassá maid oahppat mo cealkkaosiid mearkkašupmige sáhtá leat veahkin meroštallamis, go dávjá subjeakta lea dat gii/mii dahká juoidá ja objeakta fas dat geasa/masa dahku váikkuha dahje čuohtá. Go dovdá sátneluohkáid, de lea maid álki áddet ahte omd. cealkkaoasi *verbála* saji deavdá sátneluohkká *vearba*.

Nuoraidskuvlla dási rájes cealkkaosiid semantihkalaš rollaiguin sáhtá čuvget mearkkašumiid erohusaid vel dárkileappot ja nu beassat oahppat mo giellaoahpalaččat sáhtá maid čilget dulkonvejolašvuodaid erohusaid, nugo omd. *lea váttis mánáide čilget dan*, mas *mánáide* sáhtá doaibmat jogo vásiheaddjin dahje *čilget-vearbba* dahkin (N. Helander 2001: 119–121). Gánniha goitge muittus atnit ahte dakkár cealkagiid maid lea vejolaš áddet mángga láhkai, dain sáhtá geahččalit oažžut čielgasa jogo konteavstta vehkiin dahje maiddái parafraserenvejolašvuodain, omd. sátnortnega rievdademiin: *dan lea váttis čilget mánáide* ja *mánáide lea váttis čilget*

dan. Válđoášši lea ahte oahppit besset oahppat mo sáhtá geahččalit gávdnat heivvolaš dulkonvejolašvuoda ja maiddái oahppat mo hábmēt teavstta nu ahte lohkkái lea čielggas maid čáli oaivvilda.

Oahpahusa plánemis ja lágideamis lea deatalaš atnit muittus ahte fága-plánain namuhuvvon gelbbolašvuodamihttomearit fertejit konkretiserejuvot skuvllaid iežaset plánain nu ahte lea čielggas mo lágidit oahpahusa olles áigodagas (guovtte ja golmma jagi áigodagat) ovdal go namuhuvvon gelbbolašvuodamihttomearit galget leat juksojuvvon 2., 4., 7. ja 10. jahkeceahki maŋjel (Oahppoplána – sámegeiella vuosttašgiellan). Dálá oahppoplána deattuha giela gulahallangaskaoapmin ja nu leage čielggas ahte giellaoahpas ferte leat stuorát deaddu funktionála giellaoahpas go formála giellaoahpas. Lea dattege čielggas ahte fonologijja ja morfologijja formála bealit, mat sáhttet leat veahkkín áddet riektáčállinnjuolgadusaid, berrejit oažžut nannoset saji giellaoahpahusas.

3.8 Eatnigiella dahje vuosttašgiella

Eatnigelain oaivvilduvvo dábálaččat dat giella maid olmmoš mánnán oahppá vuosttaš giellan. Danin dat gohčoduvvo maiddái *vuosttašgiellan*. Ovttagielat bearrašis ja birrasis vuosttašgiella vástidage dan gillii maid njuorat mánná oahppagoahtá jo ovdal riegádeami. Dutkan lea čájehan ahte jo eatnis heakkas mánná oahppá dovdat eatnigiela jietnadanvuogádaga ja šuonja (Locke 2004: 285).

Go *eatnigiella*-namahusain oaivvilduvvo dat giella maid máná eadni hállá mánáinis jo giellaoččodanagi rájes, de dat ii govčča dan doabasisdoalu mii guoská guovtte- ja vel máŋggagielat máná giellaoahppamii. Mánás gii riegádeami rájes oahppá guokte dahje vel eanet gielaid oktanaga lea eambo go okta eatnigiella dahje vuosttašgiella.

Eatnigiela lávejit dálá guovtte- ja máŋggagielatvuoda girjjálašvuodas defineret máŋgga láchkai. Daid definišuvnnaid mielde eatnigiellan sáhtá lohkkajuovot dat giella maid geavaha eanemusat. Maiddái identifieren sáhtá leat vuodđun eatnigiela defineremis, nu ahte eatnigiellan adnojuvvo dat

giella mainna olmmoš identifiere iežas dahje maiddá dat giella mainna earát definerejit olbmo gii máhtá eanet gielaid. Dasto lea maid dakkár definišuvdna mii definere eatnigiellan dan giela maid olmmoš máhtá buoremusat. Dát meroštallanvuogit sáhttet muhtimin mannat ruossalassii dan mearkkašumis ahte omd. eatnigiella ii leatge dat giella maid olmmoš geavaha eanemusat dahje dat giella maid máhtá buoremusat. Dáid olu meroštallanvugiid mielde sáhtá geavvat vel nuge ahte olmmoš identifirema vuodul sáhtá lohkat iežas eatnigiellan giela maid ii máhte. (Gč. Skutnabb-Kangas 1995; Børestam & Huss 2009.)

Odđa definišuvnnat mat eai soaba *eatnigiella*-sáni dábálaš geavahanmállii, lea ovdamearka das mo árbevirolaš sániid mearkkašumiid diđolaš (ja maiddá politihkalaš) rievdadeapmi sáhtá dagahit gulahallanválttisvuodaid go lasiha sániide mearkkašumiid mat gustojit earálagan diliide eará sajiin máilmmis. Ovdamearkka dihtii sáhtá Skutnabb-Kangas & Dunbar (2010: 35) mielde eatnigiellan lohkat giela maid olmmoš ii máhte. Ná orruge dán oktavuodas *eatnigiella*-tearpma heivemin ovdamearkan Bruner (2006) jurddašepmái mo doahpágiid servodatlaš “duohtavuodát” meroštallojuvvojit dáid áššiid digaštallamiid vuodul (gč. kap. 8). Guovtte- ja mánggagielatvuohta maid duddjo šaldi dakkár doabarievdamii. Dárogielas leat erenoamážit oahppo-plánaid oktavuodas váldojuvvon atnui sánit mat sámegillii leat šaddan dakkárin go omd. *nubbigiella* ja *vuosttašgiella*. Dálá *eatnigiella*-tearpma geavaheapmái váikkuhit maid dat olu definišuvnnat mat eangalsgillii geavahuvvojit sihke gielalaš vuoigatvuodaid ja olmmošvuoigatvuodaid ságastallamiin. Eatnigiela ja vuosttašgiela guorahallamat háreve badjánit ovttagielaigiid gaskkas, go sii eai dárbbáš smiehttat mii lea sin eatnigiella. Danin geavahuvvoge Hansegård (1974:61) mielde *eatnigiella* (“modersmål”) maiddá olles álbmoga dahje riikka giela mearkkašumis, ja dan son lohka sáhttit áddejuvvot dájueapmin mii sáhtá váikkuhit dasa ahte minoritehtagiela- gielagat molsot giela.

4 Hállangiela oahppan

Jo vuosttaš eallinjagis mánná sáhtta hállagoahtit nu ahte veadjá buvttadit jietnadatovttastumiid mat belohakkii dahje ollásit vástidit sátnejietnadeami. Hállangiela ovdáneapmi geavvá lunddolaš proseassan máná giellabirrasis. Dat máksá dan ahte máná giella ovdána dađistaga rávisolbmo giela láhkásažžan almmá erenoamáš oahpahusa haga. Máná nákca hállat dan giela, mii su birrasis gullo, ii vástít vealttakeahttä dasa maid son nákce áddet. **Reseptiiva giellamáhttun** gohčodit dan, go olmmoš ádde muhto ii máhte vel ieš buvttadit seammalágan giela go maid gullá earáin. Dat, go ieš máhtta geavahit giela, gohčoduvvo **produktiiva giellamáhttun**. Dát giellamáhttodásit gohčoduvvojit máiddái passiiva ja aktiiva giellamáhttun.

Jietnadeapmi leage dat oassenákca giellaoččodanproseassas mii vuostta- mužžan dađistaga geahnohuvvá. Dan gullá go boarráset mánát ja rávisolbmot oahpahallet ođđa giela, de dávjá jietnadeapmi ja šuoknja iktá vuosttaš giela jietnadanvuogádaga. Dan sáhtta gullat ovdamearkka dihte dihto jietnadagaid buvttadeamis, sátneosiid amas deattuheamis ja maiddái cealkkanuohtas. Hállan muđui sáhtta leat áibbas dievaslaš sihke sátneriggodaga, sojahan- hámiid ja cealkkaráhkadusaid dáfus, nu ahte ovdamearkka dihte čállimis ii fuomášivčče makkárge erohusa eatnigielaga ektui.

Giellaspesifihkka jietnadatvuogádaga cieggan orru álgimin jo čieža- mánnosažžan, ja leat dutkit geat oaivvildit ahte sullii jahkásažžan mánnái sáhtta leat váttis earuhit muhtin jietnadagaid mat eai geavahuvvo dan gielas maid lea oahppamin (Kent & Miolo 2004: 305, 334). Gilakjani ja Ahmadi (2011) čujuheaba sihke dutkamušaide, mat čájehit ahte ođđa giela jietnadeami oahppan maŋŋá go mánná lea deavdán čieža jagi ii šat geava nu njuovžilit, ja nuppi bealis ođđaset áigge dutkamušaide, mat fas čájehit ahte giellaoahppanbiras ja motivašuvdna sáhtta váikkuhit eambo go ahki. Mis eai leat vel nu olu dutkamii vuođuštuvvon dieđut das mo sámegielat mánáid giellaoččodanproseassa geavvá. Bals (2002) lea iežas váldofágabarg- gus dutkan sámegielat mánáid dássemolsunovdáneami. Son lea maiddái čállán uhcahastima birra (Bals 2005). Ijäs (2004, 2007, 2009, 2011) lea dutkan guovttegielat máná vearbasojahanproseassa ovdáneami. Son lea

maŋŋá iežas dutkanbarggus maiddá guorahallan giellaoččodeaddjiahkásaš máná goallossubstantiivvaid geavaheami (Ijäs 2014). Ijása informántan lea nieidamáná gii lea oahppan suomagiela ja sámegiela oktanaga. Dutkamat, mat leat dahkkojuvvon eará giellaservodagain, čájehit ahte giellaoččodanproseassas leat olu oktasaš bealit, beroškeahhtá makkár giela máná oahppá. Nuppe beales gielaid gaskasaš typologalaš erohusat váikkuhit giellaoččodeami proseassaide, omd. nu ahte agglutinerejeaddji gielaid morfologijja máná oahppá jođáneappot go fusionála giela morfologijja. Sámegiella heive typologalaš skálai agglutinerejeaddji ja fusionála gielaid gaskii, mii mearkaša ahte sámegiela sániid sojameamis leat sihke čielgasit earuheaddji sojahanmorfemat (*bođi-i-met*) ja fušuvnnat dahje oktiisudamat (*bohte*). Ijäs (2011) guorahallá dáid beliid giellaoččodanproseassas, erenoamážit sámegiela fuolkegielaid, suoma- ja esttegielaid ektui, ja čájeha mo sámegiela oččodeaddji máná morfologalaš proseassat gevvat dassái go máná lea deavdán golbma jagi. (Oppalaččat gielalaš ja gielalašvuoda ovdáneami birra gč. A. Aikio 2000: 173–192.)

Go rávis agis oahpahallagoahhtá odđa giela, de lea váttis jietnadit sániid riehta, go eat gula jietnadagaid erohusaid. Lea maid váttis muitit sániid, eat muitte álo odđa sániid, eatge máhte dadjat maid háliidivččiimet. Eat ádde maid earát dadjet, daningo min mielas sii hállet nu jođánit. Mo sáhttá leat ahte mánát leat nu olu čeahpibut go rávisolbmot oahppat giela? Golmmajahkásaš hállá jo njuovžilit. Lihpármánán juo dovda máŋga duhát sáni, diehtá mo daid jietnadit ja mo dain ráhkadit cealkagiid. Muhto golmmajahkásačča giellamáhtu ii leat dievaslaš, go ii vel dovdda buot semantihkalaš beliid gielas: *Áhčči, leatgo dus divrras ruđat?* Ná bođii máná jearrat áhčistis, go eadni lei buvddas biehttan oastimis duhkorasa, go dat lei nu divrras. Máná de orru jurddašan ahte gal áhčis vedjet leat divrras ruđat maiguin oastit divrras duhkorasa. Nubbi eará ovdamearka lea go máná dajai *Olu lea nohkan, atte munnje eambo*. Máná lei gullan ahte ii galggaše váldit nu olu hávállassii go lei boradeamen.

Árvaluvvo ahte sivva manin giellaoahppan njoahcu rávis agis, lea ahte olbmo vuoigŋašat eai šat bija nu olu návccaid giellaoahppamii go vuos lea boahhtán dan muddui ahte lea oahppan giela vuodđoáššiid. (Gč. Pinker 2000: 299–301.) Go daid lea oahppan, de dárbbáša návccaid oahppat olu eará

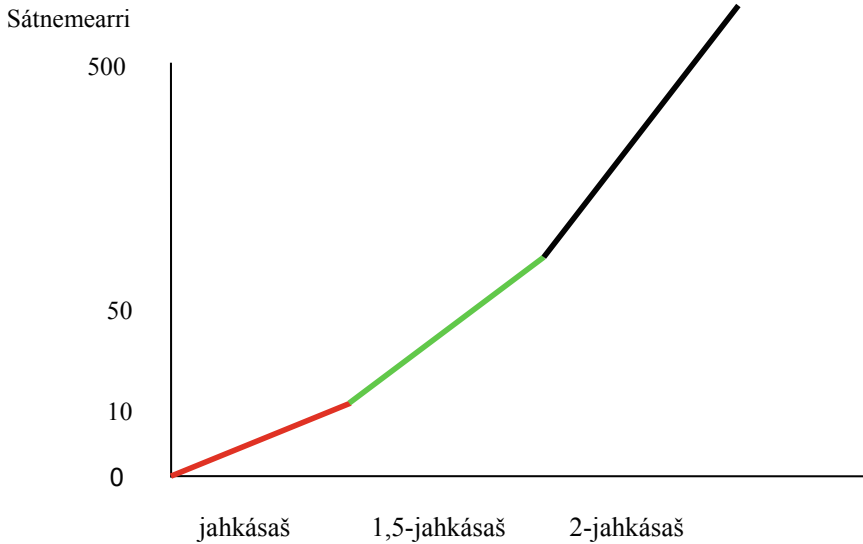
deatalaš áššiid eallimis, earret eará ahte man oktavuodas sáhtta hállat divrras ruđaid birra ja ahte ii leat dábalaš lohkat ”olu lea nohkan”. Rávásmuvadettiin doangu odđa giela oahppan muhto nuppe beales olmmoš šaddá čeahpit geavahit dan giela maid lea oahppan. Ii dat dattege mearkaš ahte ii šat sáhte oahppat odđa giela, muhto oahppan ii šat geava seamma njuovžilit go mánnán. Ja miehtá áiggehan olmmoš oahppá odđa sániid ja dadjanvugiid iežas eatnigilliige. Skuvlaahkásaččat (ja mángii maiddái rávisolbmotge) ohppet sihke nuppi ja goalmmát giela bures, go fal lea vejolašvuohta ja mokta dasa. Dat bealli giellaoahppamis, mii mángii iktá ahte lea oahppan giela vieris giellan, lea sániid jietnadeapmi ja cealkkanuohtta. Seammás lea maid nu ahte boarráseabbon olmmoš máhtta buorebut jurddašit abstráktalaččat ja das atnit ávkki oahpahallat giela vuogádaga. Sihke sápmelaččaid giellaealáskahttimis ja vierisgielagiid sáme giela oahppamis leat olu ovdamearkkat mat duodaštit man bures lea vejolaš mánnávuoda maŋŋá oahppat odđa giela(id) iežas eatnigiela lassin.

4.1 Gosdatleatbuotdatsániit?

Árvaluvvo ahte dušše gaskal 10 ja 20 % váhnemiid dajaldagain leat ovttasánat dajaldagat (O’Grady 2005: 9). Hállanrávnjnis mánná dattege darvviha sániid. Mas mánná fuobmá mii lea hállanrávnjnis sáni? Mánná orru farga oahppamin omd. makkár jietnadagat sáhttet dahkat sáni. Dasa veahkehit giela musihkalaš bealit dahje šuokŋa nugo távttat, maid oasit leat stávvalat, dead-dostávval man čuvvot deattohisstávvalat. Máná jietnadeamit šaddagohtet giela láhkásažžan go jietnadaddagohtá stávvaliid, nugo *ba-ba* ja *da-da*. Árvaluvvo ahte stávvalat soitet leat dat giellaovttadagat man vuodul mánná oahppá giela fonologalaš ráhkadusa. (Gč. Kent & Miolo 2004.)

Gaskal 8- ja 12-mánnosažžan mánná máhttigohtá dadjat sániid, ja muhtimat máhttet jo logemađe sániid 15-mánnosažžan. Dan rájes mánná oahppá jáhkkemeahtun johtilit. 18-mánnosaš sáhtta oahppat mángga odđa sáni beaivái, njealjejahkásaš nuppelot sáni ja čiežajahkásaš gitta guoktelot odđa sáni juohke beaivve (govus 2). Árvaluvvo ahte guđajahkásaš dovdá jo sullii 13 000 sáni (Pinker 2000: 145). Lea goitge deatalaš atnit muittus, ahte vaikke buot giellaovdáneamis lea seamma mihttomearri, de mánát

eai čuovo seamma oahppobálgá eaige ovdán seamma leavttuin. Hagtvet (2005) muittuha ahte lea metodalaččat váttis meroštallat sátnemeari, ja mađe boarráset mánáin lea sáhka dađe váddáset lea oažžut čielga gova das, man olu sániid mánna máhtta. Muhtin amerihkálaš dutkamušas, mas kártejedje 1800 máná giellaoččodanproseassa, čájehuvvui ahte mánáid gaskasaš giellaovdánanmuttuid erohusat sturro agi mielde. (Hagtvet 2005: 107.)

Govus 2. Máná sátneoahppan rieggádeamis gitta guovttejahkkásažžan (O'Grady (2005) mielde).

Go mánna lea hállama giellarávnne veadján sirret sáni, de ferte oahppat maid sáni máksá, mo dat jietnaduvvo ja mo dat sojahuvvo. Vaikko giella-oahppama ii leat álo vejolaš sirret dáid muttuid mielde, de lea goitge giella-oahppamáhttu ávkkálaš giellaovdáneami guorahallamis.

Jietnadatvuogádaga hálddašeapmi lea vuodđun veadjit dadjat sániid, ja dán ovdáneamis maid sáhtta oaidnit mo dat proseassa geavvá dásiid mielde. Ovdal go mánna hálddaša buot jietnadagaid geavaheami rávisolbmo giellamáile mielde, de mánna geavaha iežas sátnehámiid. Omd. *sp* konsonánta-ovttastupmi sáni álggus sáhtta leat máná gielas *b*, *bábba* dan sadjái go *spábba* dahje nugo *bojjá* dan sadjái go *borrá*, mas *r* sajis geavahuvvo *j*. Ovdamearka *mun nanaan du niennde* ('mun manan du mielde') čájeha

mo badjelaš bealgoalmmát jahkásačča gielas dán oktavuodas n-jietnadat sáhttá vástidit maiddái m- ja l-jietnadaga geavaheapmái rávisolbmo gielas (Bals 2002: 57). Sámegielat mánáid dássemolsašuddama gárggiidan-proseassa dutkamis boahdá ovdan mo dássemolsašumis vuosttamuzžan cigget rávisolbmo giela hápmásažžan sánit, main leat kvantitatiiva molsašumit (*viessu* : *viesut*), dasto dakkárat main dássemolsumis leat kvalitehta erohusat (*oažžut* : *oaččun*) ja loahpas dakkár sánit main leat konsonántaovttastumit (*eadni* : *eatni*) (Bals 2002).

4.2 Sátnesojahanmáhttu

Mánná lea vitmat oahppat dábáleamos sojahanhámiid. Eangalsgielat mánáin leat dutkit čájehan mo mánná dábálaš sojahanmáliid sáhttá muhtin áigge geavahit maiddái dakkár sániin maidda dat eai gula, omd. *goed* ('went') ja *childs* ('children') (O'Grady 2005: 22–27). Dárogielat mánná fas sáhttá geavahit dakkár hámiid go *gádde* ('gikk') ja *gåser* ('gjess') (Uri 2005: 64–67). Dáin ovdamearkkain mánná lea geavahan dábáleamos gehčosiid maiddái dakkár sániin main dat rávisolbmuid gielas eai geavahuvvo. Mánná geahččala generaliseret ja nu sáhttáge muhtin áigge fáhkkestaga geavahišgoahit dákkár "imašlágan" sátnehámiid ovdalگو fas fuobmá ahte ii dat daddjoge nu. Sullii golbma jagi ja golbma mánu boares sámegielat mánás, gullojedje dakkár ovttaidlogu genetiivahámit go *áhčiga* ja *eatniga*. Mánná lei álgán geavahit dákkár sojahuvvon hámiid maŋŋá go lei stoahkan olu beatnagiin ja nu dávjá gullan sáni *beatnaga*, man de geavahišgođii minsttarin maiddái *áhčči* ja *eadni* -sániid sojahaemis. Dasa lassin son lei dan agis dálvet, ja danin lei maiddái gullan hámi *gápmaga* dávjá. Metagillii dahje giela gillii dákkár dáhpáhusa lohkat **analogiijan**, mii mearkkaša ahte ráhkaduvvo ođđa hápmi nuppi eará hámi minstara mielde. Dás maid lea sáhka das ahte mánná fuobmá iežas giellavásáhusaid vuodul ođđa giellanjuolggadusa(id) maid de fas oalle fargga rievdata, go fuobmá ahte dat ii doalage deaivása.

Ijása (2011) dutkamuš čájeha mo máná vearbasojahanmáhttu ovdána. Golmmajahkásažžan mánná buorre muddui hálddaša sániid dássemolsašuddama, go leat unnán spiehkastagat juvssushámiid dahje rávis olbmo giela

ektui. Diftonganjuolgan ii leat vuollel golmmajahkásaš máná gielas ollásit sajáiduvvan morfologalaš proseassa, ja maiddái soggevokála geavaheamis sáhttet leat spiehkastagat ovttaskas dáhpáhusain. Ijása dutkamušas boahá ovdan ahte badjelaš bealli (16 sojahankategoriija) su informántta giela hápmekategoriijain dattege leat jo stáđásmuvvan nu ahte juvssushápmi geavahuvvo áidna hápmin ovdal go mánná lea deavdán golbma jagi. Eará sojahankategoriijain juvssushámiid sajis sáhttet golmmajahkásačas ain gullostit eará hámit maid. Juvssushámiid sajáiduvvan dáhpáhuvai moatti mánu áigge, go mánná lei gaskal guokte jagi ovcci mánu ja guokte jagi oktanuppelot mánu boaris. Áidna juvssushámit, maid su informánta geavahii ovdal go lei deavdán guokte jagi, ledje hámit *ale* ja *ii*. Sátnesojaheami ovdánanmuttuid guorahallamis boahá maid ovdan mo sáme giela dába leamos táktatiipa, guovttestávval tákta, geavahuvvo maiddá golmmastávval juvssushámiid sajis ovdal go mánná deavdá golbma jagi. (Ijäs 2011; gč. maiddá Bals 2002.)

Bals (2009) čájeha mo su dutkamis viđajahkásaš, vuosttaš luohkálaš ja guokte goalmát luohkálaš hálddašit substantiivvaid sojaheami. Váldogávnnus lea ahte mánát máhttet sojahanvuogádaga, muhto ovttaskas dáhpáhusat čájehit spiehkastagaid. Bals dutkamuš čájeha mo sátnesojaheamis muhtimin sáhttá geavvat nu ahte omd. kontrakšuvnamáddagat šaddet jogo bárrastávval- dahje bárahisstávvalmáttan: *suolu*-sáni sadjái boahá *sullo* ovttaidlogu nominatiivahápmi ja *boazu*-sáni mánggaidlogu nominatiiva sáhttá leat *bohccokat*-hámis. Dát čájeha ahte kontrakšuvdnasátnemáddagiid sojahanminstarat eai leat vel cieggan dán ahkásaččaid gillii. Maiddá bárrastávval ja bárahisstávval substantiivvaid gaskkas leat ovdamearkkat mat čájehit ahte mánáid sátnesojahanmáttu ii leat vel buot sániid guovdu ollásit juksan rávisolbmuid giellamále.

Sániid očcodeames fuobmá maiddá muhtimin mo mánná čielgasit gullá mo sáni jietnaduvvo, muhto ieš ii veaje vel jietnadit sáni riehta. Nu sáhttáge ovdamearkka dihte *đ*-jietnadat leat váttis vel guđajahkásažžiige. Guđaja njealjejahkásaš vieljaš guovttos geavaheigga dan sadjái *r*- ja *l*-jietnadagaid. Guđajahkásaš sáhtii čuorvut vielljasis *boare deike!* ja nubbi sáhtii vástidit *inge boale!* Stuuraviellja lávii kommenteret unnavieljaža dadjanvuogi go son álohii dajai [l] sihke [đ] ja [r] sajis. Ieš ii orron fuobmámin ahte dajai [r] gokko earát dadje [đ]. Vai fuobmáige muhto ieš ii máhttán

dadjat seamma láhkai go gulai? Aiddo dat bođii čielgasit ovdan go 4 jagi 4-mánnosas mánná vikkai dadjat sáni *širáffa*. Dat šattai dihto áigge dušše *šifára* ja go áhčči dajai dan seamma láhkai, de mánná lávii dadjat ”ii nie”. Mánáidgiela dutkamis namahuvvojit eará gielainge ovdamearkkat mat čájehit ahte mánná gullá ja diehtá mo galggašii jietnadit sáni, muhto ieš ii máhte vel dadjat dan seamma láhkai. (Gč. omd. O’Grady 2005: 146–147.)

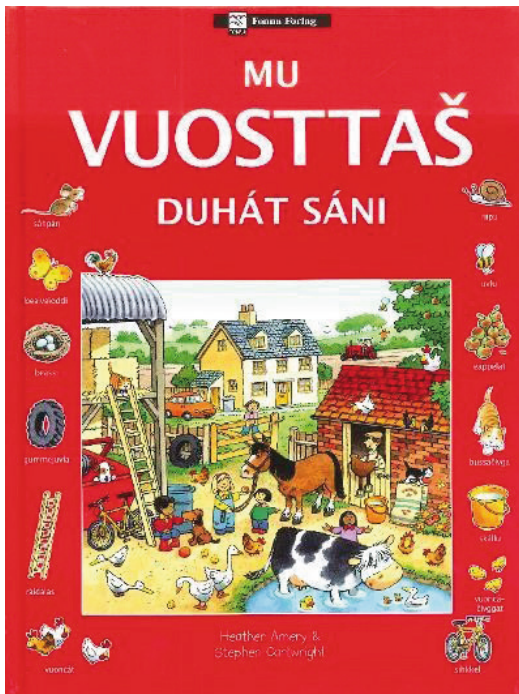
Svonni (1993) dutkamušas boahtá ovdan makkár lei 4.–6. luohká skuvla-mánáid sátnesojuhanmáhttu giellamolsašumi guovlluin Davvi-Ruotas 1990-logu álggus. Ledje ovdamearkka dihte stuora váilevašvuodát ohppiid duála ja plurála vearbahámiid ja konditionála hálddašeamis. Svonni konkludere iežas dutkanbohtosiid vuodul ahte ferte nannet giellageavahanvejolašvuodaid jos galgá leat vejolaš mánáide duddjot buori giellamáhtu. Eatnigielagiidda lea deatalaš beassat geavahit sáme giela nu olu oktavuodain go fal vejolaš jo ovdal go ollejit skuvlaahká. Mánát geain sáme giella lea nubbin giellan berrejit beassat álgit oahppat sáme giela nu árrat go fal vejolaš ja beassat sámastit dávjá. Svonni čujuha maiddá dasa man ollu buoret daid mánáid sáme giellamáhttu lea, geain sáme giella lea leamaš oahpahus giellan, ja ávžžuha dan vuodul skuvlaoahpahas geavahit sáme giela maiddá eará oktavuodain go dušše giellaoahpahas. (Svonni 1993: 147–149, 180.)

4.3 Sátnemáhttu

Sullii guovttejahnkásažžan mánná dahká stuora fuomášumi, go áddegoahtá ahte juohke diŋggas lea iežas namahus. Dán agis giella ja jurddašeammi ovtastuvvet, giella šaddá intellektuála ja mánná jurddaša giela vehkiin. Dán ahtanuššandási dovdomearkan lea máná sátnediehtoanŋgirvuhta. Sátnerádju lassána johtilit máná iežas doaimmalašvuodain go ain jearrala mii duot ja duot lea. (Vygotskij 2001: 85.) Moattejahnkásaš máná sáhtá maid gullat geardduheamen ja jitnosit dadjamin odđa sániid maid gullá go lea nuppiin ságastallamin.

Birrasii golmmajahnkásažžan (muhtimiin ovdal ja nuppiin maŋŋá dán agi) sátnoahppan geavvagoahtá jođánit, beanta sátnedulvin. Máná vuosttaš 100 sáni oahppamis lassánit eanaš substantiivvat ja 400 sáni rádjái fas lassánišgohtet vearbbat dovdomassii. Dasto 700 sáni rádjái mánná dábálaččat oahppá

maiddái giellaoahpalaš doaibmasániid nugo preposišuvnnaid, konjunkšuvnnaid ja veahkkevearbaid. Dákkár sátneohppan lea duodaštuvvon amerihkálaš ja ruottelaš mánáid sátneohppamis ja lea jáhkehahti ahte dat guoská maiddái eará giellaide. Giellaoahpalaš doaibma-sániid oahppan eaktuda ahte mánná vuos dovdá substantiivvaid ja vearbaid. Giellaoahpalaš sániin ii leat dakkár mearkašupmi ahte dat čujuhivčče mange konkrehta áhtii, dahkui dahje doibmii mii livčče áicamis. Dáid sániid oahppan geavvá go mánná gullá daid geavahuvvon oahpes substantiivvaid ja vearbaid oktavuodas. (Strömqvist 2010: 62.) Sámegeielas eai leat nu olu preposišuvnnaid, baicce postposišuvnnaid mat maid geavahuvvojit substantiivvaid oktavuodas. Preposišuvnnaid ja postposišuvnnaid oktasaš namahus lea **adposišuvdna**, ja muhtin adposišuvnnaid sáhttet geavahuvvot sihke postposišuvdnan ja preposišuvdnan. (Gč. Antonsen ja earát 2012; Ylikoski 2014.)

Govva 6. Sániid oahppan sáhtta maid geavvat gov-
vagirjjiid vehkiin (Amery & Cartwright 2011).

Odda oahppu duddjo dan ala maid olmmoš dovdá ja máht-
tá ovddežis. Ovddeš dieđuid
ja oahpes doahpágiid sániid
vehkiin čilgejuvvojit áššiid
odda aspeavttat. Váilevaš
sátnemáhtuin odđa áššiid
šaddá váttis oahppat, go sánit
leat guovddáš gaskaoamit
maiguin odđa doahpagat
čilgejuvvojit.

Mañimus moaddelot jagi
dutkanbohtosat leat čájehan
ahte lea čielga oktavuoha
das man olu sániid máhtta
ja man bures lihkostuvvá
skuvllas (Becker 1977;
Stanovich 1986; Anderson &
Nagy 1991). Lea čájehuvvon
ahte ohppiin geain ii leat nu

nana giellamáhttu skuvlii álggedettiin, lea vejolaš rivttes oahpahanvugiiguin juksat seamma dási go earát dasa mii guoská čálakoda čoavdimii ja lohkanjuovžilvuhtii, muhto ii leat nu álki juksat seamma lohkanáddejumii dási.

Go nu olu oahppandoaimmain laktása giela geavaheapmái, de lea čielggas ahte oahppis gii máhtta olu sániid, leat buoret oahppanvejolašvuodát go dakkár oahppis gii gártá heaibut lohkanáddejumii, go ii máhte doarvái sániid. Olbmo sátnemeari árvvoštallan ii leat nu álkes ášši, ja danin leatge oalle stuora erohusat árvaluvvon meriin. Graves (1986) mielde dutkamušain mat dahkkojuvvojedje ovdal 1960, sátnemearit maid vuosttašluohkkálaččat hálddašit árvaluvvojedje leat gaskal 2500 ja 26000 sáni, ja universitehta čadahan studeanttaid sátnemearrelogut árvaluvvojedje leat gaskal 19000 ja 200000 sáni. Ná stuora erohusaid duohken árvaluvvojit máŋga siva, ovdamearkka dihte ii leat álo čielggas goas lohkkkojuvvojit sátnehámit ja goas dušše sátnemáddagat ja mii oaivvilduvvo sátnemáhtuin: leago sáhka aktiiva vai passiiva sátnemáhtus. (Beck & McKeown 1991). Maŋit áigge dutkamiid sátnemáhtu lohkomeriin eai šat leat nu stuora erohusat, go árvvoštallamat leat dahkkojuvvon dárkilat eavttuid mielde. Anderson ja Nagy (1984) leaba dutkan 3.–9. ceškiid oahppomateriálaid ja dan vuodul gávnahan ahte 9. skuvlajagi ahkásačča sátnemearri lea gaskamearálaččat 88533 sátnbearraša. Sátnbearrašiin (eŋg. *wordfamily*) oaivvilduvvo seamma sullasaš sánit jogo hámi dáfus (omd. seammalágan derivašuvnnat ja goallossánit) dahje mearkkašumi dáfus seamma sullasaš sánit (**synonymat**). (Sámegiela synonymat, gč. Vest 2005.)

Maiddá sátnemeari lassáneami árvvoštallamiin leat sullasaš váttisvuodát, mat bohtet ovdan dutkamušain, mat guorahallet man olu ođđa sániid skuvlavázzi oahppá jagis. Maiddá dái dutkanbohtosiid gaskkas sáhttet leat oalle stuora erohusat, 1000 sánis gitta 7300 sánái jagis. Dađistaga go dutkanmetodat leat šaddan eambo seammaláganin, de eai leat šat nu stuora lohkomeari erohusat. 1990-logu dutkanbohtosat čájehit ahte oahppit ohppet sullii 3000 ođđa sáni jahkásaččat. Dákkár meari mielde olmmoš oahppá gávccii sáni juohke beaivvi. (Baumann & Kameenui 1991; Beck & McKeown 1991.)

Maid máksá dovdat sániid? Ii dasage leat ovttagardánis vástáduš, go sátnemáhttu maid sáhtta jurddašit mánggadássásažžan. Sáhtta lea sáhka jogo aktiivvalaš dahje passiivvalaš sátnemáhttu. Olmmoš máhtta sáni aktiivvalaččat go sáhtta geavahit dan go dárbbáša, ja passiiva sátnemáhttu lohkkjuvvo go olmmoš muitá ja máhtta sáni mearkkašumi dušše dalle go gullá dahje lohka dan. Dasa lassin sáhtta dovdat ja máhttit geavahit sáni dušše dihto muddui. Ođđa giela oahpahallamis olusiidda lea oahpes vásáhus mo sátnemáhttu ovdána dađistaga. Álggos gártá viššalit geavahit sátnegirjji oahppan dihtii ođđa sániid, maid gullá dahje lohka. Veadjá ahte ii muitte leat gullan dahje oaidnán sáni vaikko ovdalge lea ohcan dan sátnegirjji. Čuovvovaš muttus jo muitá gullan dahje oaidnán sáni muhto ii vel muitte mearkkašumi. Dasto čuovvu sáni reseptiiva dahje passiiva hálddašeapmi, mii mearkkaša ahte dovdá sáni dušše dalle go dan gullá dahje oaidná. Produktiiva dahje aktiiva hálddašanmuttu fas lea juksan go muitá ja máhtta geavahit sáni go dan dárbbáša. Dákkár oahppanproseassa čájeha man dárbbášlaš lea beassat dávjá gullat, oaidnit ja geavahit sániid.

Go logadettiin deaivá amas sáni, de dan mearkkašumi sáhtta ohcat sátnegirjjiis. Buorre sátnegirji adnojuvvo autoritehtan mii muitala sáni rivttes mearkkašumi. Dat maid vel buoremus sátnegirji ii veaje speadjalastit, lea sániid dynámalaš aspeakta, namalassii ahte daid mearkkašupmi sáhtta sihke gáržut ja viidánit. Sánit main álggos leamaš eará mearkkašupmi, čilgejuvvojit **etymologalaččat** sániid vuoddo- dahje álgomearkkašumi ektui. Sániid mearkkašumi dynámalaš iešvuodaid čájeha dat, go mearkkašumi nyánsat rivdet sániid geavaheami konteavstta vuodul. Sátnegirjji sánit čilgejit vuoddomarkkašumi(id) ja stuorát sátnegirjjiit addet maid muhtin ovdamearkkaid geavaheamis, dávjá maid jorgalusain eará gillii. Erenoamážit metaforalaš geavaheapmi viiddida sániid mearkkašumi, nugo dajaldagas *ii das šat murrii iige báktái*, mii sáhtta geavhuvvot go olmmoš gáržžohallá iige šat oainne molssaeavttuid.

Guovtte- ja mánggagielat biras maid váikkuha sániid mearkkašumiid rievdamii. Dálá gielas gullá dávjá *veardidit* geavahuvvomin dárogiela *vurdere*-vearbba mearkkašumis, ja suomagiela *tarkoittaa*-vearba orru viiddidan sáme giela *oaiivildit*-vearbba mearkkašumi, nu ahte subjeaktan ii dárbbáš leat šat dušše olmmoš. Ovddeš giela *ságat* leat dálá gillii *ođđasat*

dárogiela *nyheter* ja suomagiela *uutiset* mielde. Dákkár rievdamat leat sihke dakkárat mat leat geavvan dihtomielaláččat sátneráhkademiid vuodul, ja dakkárat mat leat man nu sivas cieggagoahtán guovttegielagiid sámegillii. Dákkár giellarievdamiidda lea skuvlla giellaoahpahusas ja giellageavaheamis váikkuhanvejolašvuohta. Dasa veahkeha oahpaheaddji komparatiiva giellamáhtu nu ahte sáhtta buohtastahttit sámegiela ja riikkagiela, ja dan vuodul dárbbu mielde fuomášuhttit árbevirolaš ja ođđa dadjanvugiid erohusaid. Almmá dákkár didolašvuođa haga sáhtta ravddamus dáhpáhusain geavvat nu ahte sámegiella rievdá dárogiellan dahje suomagiellan mas geavahuvvojit sámegiel sánit, ovdamearkka dihte go gullo daddjomin njoarosteami oktavuodas “*bálkestit suohpana*”, de dat lea seamma málle mielde go dárogillii *kaste lasso* ja suomagillii *heittää suopunkia*. Muhto dat gii bálkesta suohpana ii šat sáhte njoarostit.

Ođđa giela oahpahallamis sátnemáhttu mearkkaša ahte dovdá ja veadjá muittus viežžat sániid. Dutkosiin main leat guorahallan guovttegielagiid sátnoahppama árvaluvvojit čuovvovaš sátnemáhttokriterat: 1) máhttu jietnadit ja čállit sátnehámiid, 2) dovdat sáni mearkkašumi(id), 3) dovdat sáni sátneluohká ja syntávssalaš ráddjehusaid, 4) dovdat makkár oktavuodain ja maiguin eará sániiguin sátni geavahuvvo, 5) dovdat sáni leksikála ja doabalaš assosiašuvnnaid, mat eai gula sáni denotašuvdnii, 6) diehtit man dábalaš sátni lea geavahusas, man formála dat lea ja makkár oktavuodas dan sáhtta geavahit. (Jarvis 2009: 100.)

Mii guoská sátnemáhttu mearkkašupmái lohkanáddejumi ektui, de leat dutkanbohtosat oalle ovttaláganat: buorre lohkanáddejupmi eaktuda buorre sátnemáhttu dan mearkkašumis ahte dovdá olu sániid ja máhtta geavahit daid. Sátnemáhttu ja lohkanáddejumi oktavuohhta orru oalle čavga maiddá dan mearkkašumis ahte das lea guhkesáigge váikkuhus. Jos mánáidgárdeahkásaš máhtta unnán sániid, de dan vuodul sáhtta vuohttit lohkanáddejumi váttisvuodaid ain máŋga jagi maŋŋá go skuvllii lea álgán. White ja earáid (1990) dutkamuš čájeha ahte daid ohppiid váttisvuodát, geain ii leat nu buorre sátnemáhttu, dušše sturrot maŋgelis skuvlamannolaga áigge daid ohppiid ektui geain lei álggu rájes nanu sátnemáhttu.

Skuvlaahkásaččaid sániid oahppamis, seamma go giellaoččodeaddji ahkásaččaid oahppamisge, sáhttet leat oalle stuora erohusat. Vaikko leage čájehuvvon ahte oahppit sáhttet oahppat 3000 sáni ja vel eambboge jahkásaččat, de leat maid oahppit geaid sátnemáhttu ovdána mealgat njoazibut. Dákkár erohusaid kártemat leat dahkkojuvvon sierralágan sosioekonomalaš oahppiyoavkkuid gaskkas. Čájehuvvui ahte leat erohusat sierralágan sátnesoavkkuid áddejumi ektui. Buot oahppiyoavkkut dovde unnimusat 96 % dávjá geavahuvvon sániid. Guovtti vuolit sosioekonomalaš dási ohppiin dovde 82 % ja 85 % beanta dávjá geavahuvvon sániid, ja bajit sosioekonomalaš dási ohppiin 91 % dovde daid seamma sániid. Stuuramus erohus lei hárve geavahuvvon sániid ektui, man gorri lei vuolit sosioekonomalaš dási skuvlalin 61 % ja 65 % bajit dási 79 % ektui. (White ja earát 1990; gč. maiddái Pan ja earát 2005.) Oppalaččat dákkár bohtosat leat nu dulkomis ahte ohppiin, geaid sátnemáhttu vástida skuvlagirjiid sátnesoavvaheapmái, lea álkit áddet sániid go dain ohppiin geaidda skuvlagirjesánit leat apmasat. 10–12 jahkásaččaid lohkanáddejumi dutkan lea čájehan ahte dain ohppiin, geain ledje oahppanválttisvuodát, ii lean nu buorre sátnemáhttu go ohppiin geain eai lean oahppanválttisvuodát. (White ja earát 1990; Simmons & Kameenui 1990.) Danin nana sátnesoavvokká duddjon lea nu deatalaš jo giellaoččodeaddji agi rájes.

Vaikko dás deattuhuvvo sátnemáhttu mearkkašupmi oahppanvejolašvuodaide, de das lea maid stuora váikkuhus dasa mo mánná sáhtttá ovttastallat earáiguin iežas eatnigillii maiddái stoahkamis ja iežas identitehta duddjomis. Ohppiid sátnesoavvokkáerohusat árvaluvvojit laktásit oppalaš giellaoahppanávccaide. Sáhtttá leat oktavuoha das, man olu sániid máhtttá ja man bures máhtttá oppalaš giellanjuolggadusaid. Danin evttohuvvo ahte oahppit geain leat dákkár válttisvuodát, beasašedje oahppat ođđa sániid oanehis ja čielga definišuvnnaiguin ovdal go lohket teavstta. Easka dalle vedjet sii buorebut ieža logadettiin konteavstta vehkiin duddjot buoret sátnesoavvokká. (Rinehart ja earát 1986.) Sámegillii čállojuvvon dahje jorgaluvvon oahppogirjiin leat dávjá ollu ođđa sánit. Jos leat dakkár ođđa sánit mat eai čilgejuvvo teavsttas, de daid ferte čilget ovdal go bargagoahttá teavsttain. Oahppogirji čáli berre danin ráhkadit sátnelisttu mas ođđa sánit čilgejuvvojit nu ahte lohkkiide šaddá álkit áddet teavstta, ja nu lohkamiin, čállimiin ja fágalaš ságastallamiin beassat duddjot nanu sátnemáhttu.

Sátnevuorkká duddjon lea čielgasit muitinášši. Ođđa sániid oahppanproseasas sáhttet leat veahkkin semantihkalaš kategoriseremat dainna lágiin ahte oahppi nákce ovttastahttit ođđa sániid oahpes sániide oktasaš mearkkašumi sárgosiid vehkiin, nugo omd. ahte *rukkes* gullá ivdnesániide ja *gievdni* lihttesániide. Muitoveahkkin sáhttet leat maid oktasaš fonemalaš sárgosat nugo omd. minimála bárain *jorrat*, *borrat* ja *sorrat* ja struktuvrralaččat oktasaš sárgosat nugo omd. suorggádusain *borahit*, *jugahit* ja *barggahit*.

4.4 Mo oahppat sániid?

Sániid oahppamii leat árvaluvvon guokte váldooahppanvuogi: jogo čilgejumi vehkiin, mas rávisolmmoš čájeha dahje čujuha refereantta ja sáni oktavuhtii, dahje eahpenjuolgga vugiin, mas mánná gullá sáni dakkár oktavuodas ahte lea vejolaš árvidit mearkkašumi. Sáni rivttes mearkkašumi árvádallama veahkeha dat man dávjá gullá sáni, man konkrehta mearkkašumis lea sáhka, man olu veahki oazžu konteavsttas ja man deatalaš sáni mearkkašupmi lea olles teakstaoasi sisdoalu áddemii. (Sternberg 1987.)

Guovtti vuosttaš eallinjagi mánná oahppá álkimusat, go beassá ovttastallat ja oassálastit earáid ságastallamii. Dán agis ii oro tv-prográmmaid čuovvumis nu stuora váikkuhus ođđa sániid oahppamii (Nelson 1973). Maŋit áigge dutkanbohtosat čujuhit maiddái dán ahkásaččaid váttisvuodaide veadjit ovttastahttit guovtteolat gova golmmaolat duohtadiliin. Maiddái šearbmagovaid jođánis čájeheapmi dahká vuollil guovttejahkásažžii váttisin áddet dan maid oaidná. Bargomuitu, dahje dat oanehisáigge mitu maid dárbbáša veadjit dulkot persepsuodna- ja giellaimpulssaid, veadjá leat okta sivva dán váttisvuhtii. Árvaluvvo ahte bargomuitu ii leat vuollái bealgoalmmátjahkásaččas vel doarvái buorre nákcet dulkot sihke giela, govaid ja musihka mat dávjá buot bohtet oktan rávdnjin. Orru čájeheamen ahte easkka go lea juksan dihto giellaáddenmuttu, de televišuodnaga sáhtta leat giellaoahppama gaskaoapmin. (Krcmar ja earát 2007.) Máná giellaočcodeami dutkamis čájuhuvvo mo 3–5 jahkásaččat gal jo nákkejit oahppat ođđa sániid tv-prográmmaid vehkiin (Rice & Woodsmall 1988). Dát čájeha ahte go mánná lea juksan skuvlaagi, de sátneoahppan sáhtta geavvat sihke njuolgga ja eahpenjuolgga vugiin.

Oahpes sániid mearkkašumi mii fáhtet dakkaviđe. Amas sániid mearkkašupmi ferte čilgejuvvot dakkár sániiguin maid mii dovdat. Ođđa sániid sáhttit čilget definišuvnnaiguin dahje eahpenjuolgga vugiin go geavahit daid dakkár oktavuodain main oahpes sániid vuodul čielgá ođđa sáni mearkkašupmi. Ná ođđa sániid oahppan geavvá oahpes sániid vehkiin, jogo čilgehusain dahje čuvgejeaddji giellageavahemiin.

Ii dušše ođđa sániid oahppan, muhto oahppan oppalohká, duddjo dan ala maid olmmoš dovdá ja máhtá. Oahpes doahpagiid ovttastahttin ođđa vugiid mielde dahká vejolažžan áddet ja ieš maid hábmet ođđa doahpagiid. Oahppan mii geavvá giella vehkiin eaktuda ahte lea buorre sátnemáhttu ja oppalaš giellamáhttu. Váilevaš sátn- ja giellamáhtuin oahppis eai leat doarvái buorit reaidnut veadjit áddet ođđa doahpagiid.

Skuvlagiella (gč. kap. 7) ođđa doahpagiid oahpaheamis berre oahpaheaddji erenoamážit álgoskuvlajagiid bargat systemáhtalaččat nu ahte ovddalgihtii čilge oahppogirjeteavstta ođđa sániid. Ii sáhte álohii vuordit ahte konteaksta veahkeha áddet mas lea sáhka, ja jos oahppi vásiha teavstta váttisin, de sáhtá lohkanmotivašuvdna nohkat dasa. Iige leat doarvái dušše lohkama oktavuodas beassat oahppat maid ođđa sánit mákset, muhto ferte beassat ieš hárhjehallat geavahit daid skuvlabarguid oktavuodas.

Sániid oahppá sániid vehkiin. Juohke sátni dábálaččat geavahuvvo olu eará sániid oktavuodas ja nu oažžuge olmmoš čielgaset gova sáni sisdoalus. *sátni*-sáni mearkkašumiid erohusat bohtet ovdan sierra vearbaid oktavuodas: *oahppat sániid, sánis doallat, sáni vuollái šaddat, munnje bođii sátni boahhtit fargga, bidjat sáni, lasihit sániid merkii*. Vearbaid mearkkašumiid maid oahppá eará sániid oktavuodas, nugo ovdamearkka dihte *doallat*-vearba: *doallat máná gieđas, ristii doallat, doallat sártni, dálu doallat, doallat buhtisin, gal dat dál doallá, sisttis doallat, sánis doallat, gákti doallá, doalai mus báلكká, doallá nu almmájin iežas, miiba su diehtimis doallá, joga doallá, doallá heajos siivvuidd*. Eanaš dáid mearkkašumiid gávdná sátnegirjjiin (erenoamážit Nielsen 1979) mat lea guovddáš veahkkeneavvut sániid oahppamis. Sámegiel sátnegirjjiin leat vástideaddji sánit riikkagillii ja maiddá muhtin muddui geavahanovdamearkkat.

Konteaksta ii álohii veahket min fáhtet sáni sisdoalu ollislaččat, muhto goitge dan mađe ahte veadjit áddet maid gullat dahje lohkat. Olmmoš gii ovdamearkka dihte ii dovdda *goadjin*-sáni veadjá gullan dan dákkár oktavuodas: *dat manai bivdit dan goadjima*. Cealkaga vuodul árvida ahte goadjin ferte leat man nu lágan ealli go dan lea mannan bivdit. Čuovvovaš cealkka *Dohppii oaggunstákku ja hoigadii fatnasa fávlái*, nanne čuovvovaš árvádusa, ahte goadjin ferte leat makkár nu guolli. Dán konteavstta vuodul sáhtášii jo čilget mii *goadjin* lea vaikke čilgehus ii leatge dievaslaš, daningo ii mital makkár guolis lea sáhka. Jos de dasto bohtá diehtit ahte lei sáhka luossabivddus, de árvida jo ahte goadjin lea muhtinlágan luossa. Dákkár oahppanvejolašvuohta eaktuda ahte dovda eanaš oasi dain eará sániin maid oktavuodas gullá dakkár sáni maid ii dovdda. Dán vuogi mielde veadjá mannat guhká ovdal go oahppá sáni ollislaš sisdoalu, jos ii beasa geas nu jearrat dahje sátnegirjji geavahit.

4.5 Sátnemáhttu ja doabaipmárdus

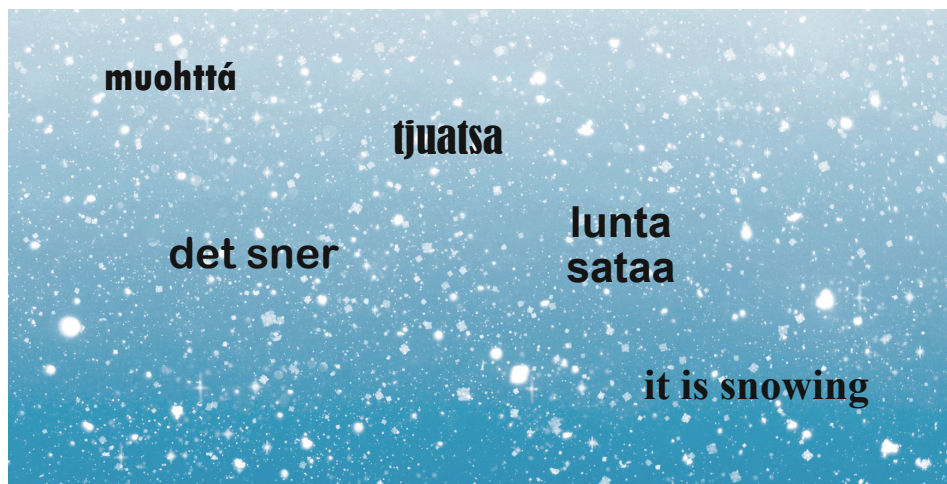
Skuvlaoahpahas deattuhuvvo doabaipmárdus. Mii dat doaba dasto lea? Sáhtta leat ávkkálaš guorahallat dán gažaldaga daningo árgabeaigielas orru mángii *doaba*, *tearbma* ja *sátni* geavahuvvomin seamma mearkkašumis. Doaba lea abstrakšuvdna mii govviduvvo sániin dahje sániiguin. Oktageardá-nit sáhtášii dadjat ahte sátni lea gielalaš hápmi, dat maid gullá dahje oaidná. Doahpaga ii sáhte gullat iige oaidnit. Dat lea sáni sisdoallu, dat manin dahje makkárin sáni mearkkašumi ádde. Álggos mánná sáhtta áddet sáni sisdoalu hui oppalaččat, nu ahte omd. *beana* sáhtta geavahuvvot maiddái *bussá* mearkkašumis. Sullii bealgoalmmátjahkásažžan mánná ádde doahpagiid bálddalas doaban, omd. *ealli*, *beana*, *horti* ja *Ránne*. Doabavuogádaga ordnašuvvan badje- ja vuolledoaban lea guhkesáigge proseassa, mii álgá 3–4 jahkásažžan ja ovdána dađistaga skuvlamannolaga áigge. Gitta nuppelot jahkásažžan geavvá kategoriseren dávjá dušše konkrehta vásáhusaid vuodul, muhto dan mañná nákkegoahtá mánná jurddašit rávis olbmo vuogi mielde. Dat máksá ahte veadjigoahtá čoavdit abstrákta ja hypotehtalaš čuolmmaid almmá geavatlaš vásáhusaid haga. (von Tetzchner 2005: 171–175, 233–260.)

Doabavuogádagaid oahppan ovdána kognitiiva dásiid ovdáneami mielde, ja doabaoahppanproseassas sáhtta oaidnit sierra osiid. Vuos fertte nákcet abstraheret nu ahte váldá vuhtii dušše oktasaš sárgosiid, omd. ahte *biila* lea dakkár mas lea mohtor, njeallje juvlla jna. Ferte maid máhttit oktasaš sárgosiid namahusaid. Dasto lea maid deatalaš máhttit earuhit mii gullá ja mii ii gula doahpagii. Ja de fertte vel nákcet dán oktasaš sárgosiid máhttu heivehit ođđa dáhpáhusaide. Dát oasis doabaoahppanproseassas dahket vejolažžan earuhit doahpagiid, omd. diehtit ja sáhttit maiddái mitalit mii earuha biilla tráktoris, omd. olgguldas hápmi, mañnejuvllaid sturrodas ja geavaheapmi. (Imsen 2014: 93–95.)

Seamma doahpagii leat gielain sierralágan sánit (govva 5). Sánit *násti*, *stjerne*, *star* ja *tähti* govvidit seamma doahpaga davvisámegillii, dárogillii, eaŋgalsgillii ja suomagillii. Muhtimin fas seammalágan sánit (homonymat) govvidit sierralágan doahpagiid, ovdamearkka dihte sáhtta oahpahead-dji ja rievssatbivdi jurddašit sierra ášši go gullaba sáni *giella*. Nu sáhttet maid sátnehámis *vuoja* leat moadde mearkkašumi. Go hállat doahpagis, de lea sáhka sisdoalus ja áddejumis ja sániin fas oaivvilduvvo doahpaga namahus, dan gielalaš manifestašuvdna dahje mearka. Muhtimin sáhttit dovdat dihto sáni muhto eat dovdda dahje muitte doahpaga maid dat govvida (oalle dábálaš go lea oahpahallamin vieris giela) dahje ahte eat dovdda sáni dievaslaš doabasisdoalu (vrd. ovdalis namahuvvon *goadjin*-sáni). Nuppe háve fas sáhtta leat váttis muitit dahje gávdnat sáni, vaikko diehtá maid áiggošii dadjat: olmmoš diehtá maid jurddaša muhto ii nákke dan hohppui gárvvohit iežas jurdagiid sátnin dahje giellan.

Sámegiela sátni *doaba* (vrd. *doahput* ja *dohppet*) vástida suomagiela *käsité* ja dárogiela *begrep* (ruoŋagillii *begrepp*) sániide, main lea seamma mearkkašupmi (doabasisdoallu). Go dán oktasaš doahpagii galggai vuosttaš gearde sohppojuvvot sámegiela sátni, de árvaluvvui *doaba*-sáni lassin maiddá *áddejupmi* (Geavu sátnelistu 1973¹), mii maid čielgasit govvida mentálalaš sisdoalu. Maiddá suomagillii ja dárogillii doahpagii vástideaddji sániid vearbahámit geavahuvvojit *áddet* ja *ipmirdit* vearbbaid synonyman:

1 Geavus 1973 Sámi giellalávdegotti lágidan seminára vuodul ráhkaduvvon sátnelistu.

Govva 5. Mánnggagielat olmmoš sáhtá dadjat seamma ášši mánngga láhkai.

ymmärtää ja käsittää, forstå ja begripe. Sátnegirjiin gávdno maiddái fáhtehus seamma mearkkašumis go doaba.

Doabaáddejupmi bohtá álggos njuolgga vásáhusain, das maid mánná ovda-mearkka dihte oaidná dahje dovdá. Easka maŋŋá veadjá duddjot doaba-
ipmárdusa eambo abstrákta vuogi mielde, nugo čilgehusaid, válddahallamiid,
govvidemiid ja definišuvnnaid vuodul. Nu sáhtáge dadjat ahte go mánná
beassá ollu vásihit, de dat nanne doabaduddjojumi, ja ná oahppan geavvá
máná iežas vásáhusaid vuodul. Dát guoská maiddái gielalaš vásáhusaide
nugo mitalusaide, máidnasiidda ja teakstalohkamii maid beassá vásihit
ruovttus dahje mánáidgárddis. Dákkár doaimmat addet ođđa vásáhusaid ja
nannejit jurddašan- ja govahallannávceaid. Danin dákkár dilálašvuodaide
lea maid deatalaš várret áiggi mánáidgárddi beaivválaš doaimmain.

Vuodđodoahpagat nugo omd. hámit, ivnnit, sturrodagat, stellelmasat, mearit
ja hálttit dahket dego muhtinlágan geađgejuolggi viidáset doabaduddjomii
ja oahppamii. Dáid doahpágiid oahpaheapmi ja sajáiduhttin sáhtá geavvat
mánnggalágan praktihkalaš hárjehusaid vuodul maid birra maiddái sága-
stallojuvvo. Aiddo ságastallan leage erenoamáš deatalaš vai mánná nákke
gielalaččat čilget vuodđoiešvuodaide ja -relašuvnnaid. Ná leage gielas hui
guovddáš sadji doabaáddejumi duddjomis.

Namuhuvvon vuodđodoahpagat geavahuvvojit mánggalágan kategoriseremii ja danin daid lea vuogas beassat oahppat nu árrat go vejolaš. Dákkár sániid ja daiguin govviduvvon doahpágiid sáhtttá oahppat árgabeaidilis, muhto mánáidgárddi ja skuvlla doaimmain lea dat ovdamunni ahte sáhtttá pedagogalaš vugiiguin erenoamážit fokuseret sátne- ja doabaoahpahusa nu ahte cigget millii ja nu šaddet oassin aktiiva giellamáhtus. Oassi dákkár vuodđokategoriseremiid sániin leat dakkárat, maid oahppamii sáhtttá geavahit **antonymaid** dahje vuostálasvuodaid govvideaddji sániid nugo omd. *lossat – geahpas, boaris – nuorra, stuoris – unni, bajás – vulos, guhkki – oanehaš, olu – unnán*. Muhtin kategoriseremiid nugo hámi ja stellemasa govvideaddji sániid ferte čilgehusaid lassin beassat oahppat maiddá aktiivvalaš gielageavaheamis. Ná lea vejolaš darvvihit millii goas geavahit dakkár sániid go omd. *assái, gassat, buoidi; veallut, gilgut, láskut; botnjut, vitnjut, doarrás*. Erenoamážit mánáide geain ii leat vejolaš ruovttubirrasis beassat gullat dákkár sániid geavaheami, lea deatalaš mánáidgárddis ja skuvllas beassat oahppat ja hárvánit geavahit daid.

Sátnemáhttu ja doabaipmárdus leat buori giellamáhtu guovddáš elemeanttat ja seammás dat leat maid buori oahppanvejolašvuoda eaktun. Oassi árgabeaigiela sániin leat dakkárat, maida skuvlagielas bohtet lassimearkkašumit go geavahuvvojit fágagiellan. Ovdamearkka dihte viidána *idja-* ja *beaivi-*sániid doabasisdoallu go skuvllas oahppá mo jándora áiggit áddejuvvojit eanaspáppa jorrama ektui (govva 6). Matematihkkaohpahus buktá odđa beliid *lossat-* ja *geahpas-*doahpágiidda, go oahppá makkár oktavuoha dain lea deaddomihtuid ektui. Maiddá *čiehkka-* ja *nurki-*sániid mearkkašumit ožžot odđa nyánsaid go beassá oahppat daid geavahusa geometriija oktavuodas

Ná viidánit árgabeaidoahpagat oahppodoaban mat šaddet vuodđun skuvla-fágaid teorehtalaš guorahallamiidda. Maiddá dákkár doabaipmárdusa nannema ja vástideaddji fágatearpmaid cieggadeami várás fertejit oahppit beassat sihke lohkat, čállit ja ovdanbuktit. Oahppodiimmuid áigge gažaldagat, čilgehusat ja ságastallamat nannejit sihke doabaádejumi ja fágamáhtu. Seammás dákkár giellageavaheapmi nanne oahppi giellamáhtu nu ahte sáhtttá čilget ja ovdanbuktit áššiid árgabeaigiela lassin maiddá skuvlagillii.

Govva 6. Idja ja beaivi.

4.6 Doabaipmárdusa nannen

Doabaipmárdusa nannemiin oaivvilduvvo ovdáneapmi mas mánná oažžu čielgaset gova das maid sátni máksá ja masa dat čujuha. Muhtimin dát gohčoduvvo maiddá semantihkalaš ovdáneapmin. Sullii jahkásažžan mánná álgá geavahit sániid ja čuovvovaš jagi áigge mánná namuhišgohtá olu dakkáriid maid vásiha iežas birrasis, ja nu sátnerádju lassána dađe mielde.

Oahpahasas, iige dušše giellaoahpahasas, lea deatalaš bargat doabaáddejumi nannemiin vai sihke oahppan ja gulahallan lihkostuvašii nu bures go fal vejolaš. Danin lea nu deatalaš ságastallat sániid mearkkašumi dahje sisdoalu birra vai ohppiide ii báze eahpečielggasin mii sániin oaivvilduvvo. Dát guoská erenoamážit sániide mat govvidit abstrákta ja teorehtalaš áššiid. Dakkár sániid gávdná maiddá áppesgirjjiin, nugo omd. *áigodat, almmuhus, álgu, árváduš, dearvvašvuolta, diehtu, dáhpi, dieđáhus, diida, doaibma, gomuvuolta, heahti, jođádat, sáhka*. Go áppesgirjjiid nomenat leat eanaš dakkárat mat govvidit konkrehta diŋggaid, maid sisdoallu máŋgii čilgejuvvo maiddá govaiguin, de lea deatalaš ahte oahpaheaddji láidesta ságastallamii mas oahppit besset hárrjánit ságastallat dakkár sániid birra maid sisdoalu sáhtta leat váttis čilget govaiguin. Erenoamážit go áigu vearbbaid, adjektiivvaid ja advearbbaid sisdoalu čilget, de dan ferte dahkat oahpes

sániid vehkiin. Dáid sátneluohkáid sániid mearkkašumiid čilgemis lea dávjá sáhka mánggalágan proseassain, doaimmain, diliin, dovdduin, iešvuodain, gaskavuodain, meriin ja vugiin maid lea váttis čilget giela haga. Danin ferte beassat ságastallat daid doahpagiid birra maid dát sánit govvidit, ja dákkár ságastallama ulbmil lea duddjot konteavstta man vehkiin buorebut sáhtta áddet doabasisdoalu. Go ná beassá ovttas earáiguin ságastallat, de aktiviserejuvvo áššái guoski relevánta sátnerádjju ja čilgedettiin beassá maiddái mánggi geavahit sihke sániid vuostálas báraid ja sullasaš sániid.

Sátneságastallamat leat buorit giellahárjehusat, go gártá oahpes sániiguin čilget amas ja váddáset sániid sisdoalu. Bajit cehkiin dákkár sániid mearri dađistaga lassána oahppogirjjiid teavsttain, ja nu šaddáge maiddái stuorat dárbu beassat ságastallat ja maiddái čállit oahppofáttáid birra, nu ahte fágagiela sánit ja dadjanvuogit šattašedje oassin oahppi aktiivvalaš giellamáhtus. Aiddo dákkár aktiivvalaš giellamáhttu dárbbášuvvo bajit dásiin go gáibiduvvo ahte máhtta skuvlafágaid fáttáid guorahallat ja čilget sihke njálmmálaččat ja čálalaččat. Ja dan šaddá dađistaga váddásat nákcet dahkat albma láhkai bajit dásiin, jos ii beasa beaivválaččat skuvllas hárjehallat skuvlagiela aktiivvalaš geavaheaddjin.

Oahpaheaddji rolla ii oaččo leat dušše fáktadieđuid ja máhtu gaskkusteaddjinn. Sus vurdojuvvo máhttu čadahit oahpahusságastallama mii láidesta ohppiid maiddái iežaset fuomášumiid ja beroštumiid vuodul ságastallamii mii dud-djo oahpu. Buorre oahpahusságastallan lea dakkár mii doalvu áddejumi ovddos guvlui ja seammás dat lea maiddái buorre giellahárjehallan. Kosonen (2006) muittuha ahte didaktihkas lea dábálaš earuhit oahpahusvugiid main geavvá oahpahusságastallan dakkáriin main oahpaheaddji doaibmá dušše gažadeaddjin. Albma oahpahusságastallamis oahpaheaddji guldala maid oahppi dadjá ja dađe mielde son de rávve, movttiidahtta ja čilge.

Vygotskij (2001) oaivvilda ahte doabaáddejupmi ja giellaovdáneapmi leat álggu rájes guokte sierra ášši. Dađistaga váikkuhišgoahhtá giella máná doabaáddejupmái ja jurddašeapmi gielaiduvvagoahhtá. Semantihkalaš ovdáneapmi geavvá dan láhkai ahte sáni hámi ja sisdoalu oktavuoha dađistaga nanusmuvvá. Vygotskij mielde lea jurdaga ja sániid oktavuoha proseassa mii jođaša ovddos maņas jurdagis sátnái ja sánis jurdagii. Su oaivila mielde

lea jurdaga ja sáni oktavuoha nu čavga ahte jurdda ii dušše govviduvvo sániiguin, muhto dat lea maiddái čatnasan sániide. Vygotskij deattuha máná vejolaš ahtanuššandási vuhtii váldima ja čájeha mo rávisolmmoš dan vuodul sáhtta láidestit ja oahpistit máná doabaáddejupmái maid ii okto veajášii juksat. Su vuodđojurdda lea ahte doahpágiid oahppan lea oktasašbarggu duohken mas rávisolmmoš lea sáhkálágaid mánáin ja fuomášuhtta mánnái dakkár beliid maid mánná okto ii vel nákke fuobmát ja áddet. Bruner (2006) govvida dákkár dili dego rávisolmmoš livččii ovttá láhkai luoikamin mánnái rávisolbmo diđolašvuoda nu ahte mánná veadjá ieš duddjot doabaipmárdusa. Dákkár ságastallamat čájehit ahte giella ii dušše gaskkus muhto maiddái hábme máhtu dahje máilmmi ”duohtavuoda”. Oassi dán duohtavuodas lea dat perspektiiva ja miellaguoddu mainna giella ovdanbuktá máhtu ja reflekšuvnna. Danin lea oahpahusa giella maiddái kultuvrra duddjojeaddji giella iige dušše gaskaoapmi mainna háhká ja geavaha máhtu. (Bruner 2006: 89.)

Sániiguin govviduvvojit kultuvrra doahpagat. Etnolingvistihkas sánit adnojuvvojit dakkárin mat klassifiserejit sosiála vásáhusaid ja mat čájehit kultuvrra erenoamášvuodaid. Sánit čájehit makkár klassifiseremiin ja kategoriseremiin lea nu guovddáš sadji ahte daid várás leat iežaset sánit. Fuolkevuoda sánit, boazodoallosánit, guollebivdosánit ja eatnamiid nama-husat leat dušše muhtin ovdamearkkat kulturihtagiin maid sániid semantihkka čájeha mii adnojuvvo nu deatalažžan ahte lea ožžon namahusa. Sánit lea ná oassin stuorát doabavuogádagas ja daid kulturspesifihkka beliid fuobmá mángii go gártá buohtastahttit nuppiin eará gielain, ovdamearkka dihte go lea jorgaleamen dahje dulkomin nuppi gillii. Go galgá ovdamearkka dihte jorgalit dárogiela *halv* dahje suomagiela *puoli*, de gártá konteavstta vehkiin sáme-gillii válljet jogo *bealli-* dahje *lahkki-*sáni.

4.7 Cealkkamáhttu

Eanaš mánát máhttigohtet dadjat cealkagiid gaskal beannot- ja guovtte-jahkásažžan, go aktiiva sátnemearri lea sullii 50 sáni. Álggos leat oanehis guovttesánat cealkagat, dađistaga veaháš guhkit telegrámmahámat cealkagat main sáhtta váilut verbála. Dán cealkkahábmenmuttu sáhtta gohčodit guovttesánat muddun. Golmmajahkásažžan máná cealkkaráhkadusmáhttu

lea jo buori muttus ja njealje–viđa jahkásažžan mánná lea jo oahppan eatnigiela vuoddostruktuvraid. Go jurddaša ovdáneami dakkárin mii álgá ovttaskas sániin ja ovdána dađistaga sániid ovttahttimiin cealkkan, de lea deatalaš atnit muittus ahte mii dainna oaivvildit cealkaga ráhkadussan. Máná ovttasánat dajaldagain sáhtta leat cealkagiid mearkkašupmi, nu ahte omd. ”bábba” sáhtta mearkkašit *do lea spábba* dahje *atte munnje spáppa*. Cealkkahábmen ovdána oktanaga johtilis sátneohppamiin. Lea dábálaš rehkenastit ahte viđajahkásaš máhtta sullii 10 000 sáni ja ahte gaskal guovtti ja viđa jagi mánná oahppá sullii logi ođđa sáni beaivái (Uri 2005: 61).

4.8 Cealkkaovdáneapmi

Vuollái golmmajahkásaš sámeielat mánáid giellaoahppama cealkkaovdánanproseassa ii leat dutkojuvvon ja danin mis ain váilot giellaspesifihkka dieđut dán fáttás. Bals (2002) masterbarggus, mii lea dássemolsuma ovdáneami birra, leat maiddáii muhtin cealkkaovdamearkka mat čájehit su informántaid cealkkaráhkadusaid. Ijäs (2004: 119) guorahallá guovttegielat máná sátneoččodanovdáneami dan rájes go mánná lei 13 mánu boaris ja dassái go lei jagi ja gávccimánnošaš. Dán áigodagas mánná vuos geavahii ovttaskas sániid ja dasto daid vuodul ráhkadii guovtti ja golmma sáni dajaldagaid. Ijäs (2007a: 108) barggus, mas guorahallá ovda- ja árramorfologiija, leat maid moadde ovdamearkka guovttesánat cealkagiin. Ruotsala (2012) lea masterbarggustis dutkan badjelaš golmmajahkásaš sámi-suoma guovttegielat máná muitalancealkagiid. Su dutkanbarggu informánta geavahii eanaš transitiivacealkkatiippa ja veardidanmateriála mánáid gielas fas lei intransitiivacealkkatiipa dábáleamos. Badjelaš golmmajahkásačča cealkkatiippaid sátneortnet lea buorre muddui seammalágan go ollesobmuid gielas, maiddáii govvidan-, eksistentiála- ja habitiivacealkkatiipat.

Go nu uhccán leat mis dutkamii vuodustuvvon dieđut sámeielat mánáid cealkkaovdáneamis, de sáhtta geahččat mo eará gielaid dutkanbohtosiid oktasaš cealkkahoahpalaš fenomenat livčče buohtastahttimis sámeielain. Dákkár lahkonaovuogi vuodđun leat oppalaš dieđut cealkkaráhkadusaid gárggiidanmuttuin, mat orrot leamen hui ovttaláganat eanaš gielain. Eanet gielaid seammalágan cealkkagárggiidanproseassa lea dulkomis nu, ahte

cealkkaovttastumiid muttuid duohken ii leat ieš giella muhto baicce máná kognitiiva ovdánanmuddu. (Gč. Lieko 1994: 165–167.)

Nugo ovdalaččas lean namuhan, de eanaš mánát álget hábmet cealkagiid gaskal beannot ja guovttejahkásažžan, go leat oahppan sullii 50 sáni (O’Grady 2005: 82). Mánáid gaskkas sáhttet leat stuora erohusat goas gii lea ollán dan muddui ahte lea oahppan ná olu sániid. Máná ovttasánat hállanmuddu, mii álgá sullii jahkásažžan, sáhtta bistit moatti mánus gitta jahká. Dutkit leat jo badjel čuohte jagi čállán giellaovdáneami sátnebeavegirjjiid mángga guovllus máilmmis, ja dát sátnelisttut leat hui seammaláganat. Sullii bealli buot sániin leat objekta- dahje áhtasánit: biebm, rumašoasit, biktasat, fievrut, duhkorasat, stohpobiergasat, eallit ja olbmot. Dasto leat sánit mat mitalit daguid, lihkaideami, iešvuoda ja ovttastallama birra. (Pinker 2000: 270.)

Ijäs (2004: 125), gean informántan lea sámi-suoma guovttegielat mánná, lea barggustis kárten máná passiiva ja aktiiva sátneráju. Jagi njealjemánnosažžan mánná dovddai 100 suomagiel sáni ja unnimusat sullii 80 sámeziel sáni. Cealkkabuvttadeami vuodđun lea máná aktiiva sátnemearri ja dat lei sullii seamma áigge mealgat unnit, 12 suomagiel sáni ja 7–8 sámeziel sáni. Ijäs čujuha Håkanssonii (1998: 78), mas aktiiva ja passiiva sátneráju gorri daddjo leat 1:10, mii máksá ahte go mánná máhtta dadjat logi sáni, de son jo ipmirda 100 sáni. Vuosttaš cealkagat dahje dadjosat leat guovttesánagat, dasto bohtet guhkebuš dadjosat main dávjá váilu verbála. Vástideaddji sámeziela ovdamearkan sáhtta atnit dakkár dadjosa go *die mu áhku viessu ja dá bábba* (čállinvuohki heivehuvvon) (= dá lea spábba), man vuollái golmmajahkásaš mánná dadjá (Bals 2002: 53, 56). Muhto jo sullii jagi čiežamánnosažžan sáhtta gullat dievaslaš cealkagiid main lea sihke subjeakta ja verbála: *girdi manná ja isi* (’áhčči’) *boahtá* (Ijäs 2007: 108). Golmmajahkásažžan cealkkaráhkadusa vuodđoáššit dábálaččat orrot leamen mánnái oahppásat (gč. Ruotsala 2012).

Leago vejolaš čilget mo máná cealkkahábmenmáhttu ovdána? Dát ovdánanproseassa lea oalle olu dutkojuvvon eará gielain, maiddá sámeziela fuolkegielas, suomagielas (gč. Lieko 1994; Nieminen 2007). Álggos mánná sáhtta ovttain sániin ovdanbuktit cealkkaoavila. *bábba* sáhtta omd. geavahuvvot *atte munnje spáppa* mearkkašumis. Dákkár ovttasánat dajaldagat guđdet

máŋgii guldaleaddjái máŋga dulkonvejolašvuoda, maid gaskkas de ferte geahččalit válljet konteavstta vuodul heivvolepmosa. Eará dákkár sáme-giela ovttasánat ovdamearkkat leat *čázi*, *láibbi* ja *vuoja* mat leat dulkomis *atte munnje* -cealkagiid objeaktan (Bals 2002: 52). Muhto oalle jođánit cealkkahábmenmáhttu ovdána ja dán ovdáneami mihttun lea dutkamis geavahuvvon sihke cealkagiid guhkkodat ja cealkkaosiid kompleksitehta. Guhkkodatmihtus váldojuvvo vuhtii man máŋga mearkkašumi guoddi elemeantta cealkagis leat, ja dákkár elemeanttat sáhttet leat sihke leksemat ja giellaoahpalaš morfemat. Omd. sánis *mánáiguin* leat golbma elemeantta *máná-i-guin* (leksema, máŋggaidlogudovddaldat ja kásusgeažus). Guhkit cealkagiid hábmen geavvá rattát *máná* jođánis sátneoahppamiin, mii sullii beannotjahkásažžan sáhttá leat nu jođánis proseassa ahte *máná* oahppá ođđa *sáni* juohke nuppi diimmu dan áigge go lea gozuid alde. (Clark 1993; Pinker 2000). *Dá bábba* ja *munne bába* (Bals 2002: 56) lágan guovttesánat verbálahis cealkagat leat hui ovttaláganat olu gielain. Sullii guovttejahkásažžan golmma- ja njealjesánat cealkagat gullošgohtet *máná* gielas ja O’Grady (2005: 86) čujuha dutkamii, mas dákkár cealkagiid lohku *máná* gielas lassánii 15 %:s badjel 50 %:i dušše moatti vahkus.

Cealkkaovdáneami eaktun lea ahte *mánás* lea aktiiva sátnerádjui mii dahká vejolažžan hábmet cealkagiid. Dasto ferte diehtit man ortnega mielde *sániid* galgá dadjat (syntávssalaš máhttu) ja man hámis *sánit* leat go dat leat cealkaga oassin (morfologalaš máhttu). (Eambbo gielalaš áddejumi ovdáneami birra gč. A. Aikio 2000: 180–191.) Cealkkaovdánanproseassa govvideames lea *dábálaš* guorahallat *dáid* beliid sierra, muhto duohta dilis sihke *sániid* oahppan, daid sojajeapmi ja cealkkaráhkadeapmi orrot geavvamin latnjalas proseassan.

Cealkkaráhkadusain lea guovddáš mearkkašupmi aiddo dain osiin mat cealkagis almmuhit ”gii dagai maid geasa”, dahje nu gohčoduvvon semantihkalaš rollain, nugo omd. dahkki, čuozáhat, ávkašuvvi, boadus ja gaskaoapmi (gč. Sammallahti 2005: 39–51; Wiechtek 2009). *Dáid* rollaid ovdanbuktinvuogit leat jogo morfologalaččat dahje syntávssalaččat. Sojakeahtes nomeniin dahkki ja dan geasa dahku čuohá (čuozáhat) lea vejolaš earuhit dušše sátneortnega vuodul:

Viehkki (= dahkki) *juvssai čuoigi* (= čuozáhat)

Čuoigi (= dahkki) *juvssai viehkki* (= čuozáhat)

Sámegiella gullá daid gielaid jovkui, main neutrála sátnortnet lea aiddo dákkár, mas subjeakta (S) lea verbála (V) ovddabealde ja objeakta (O) fas verbála maŋis. Dát gielat gohčoduvvojit danin SVO-giellan. Muhto vaikko dát leage dábalaš sátnortnet, de dattege lea vejolaš rievdatit sátnortnega almmá rievdatkeahhtá cealkkaosiid semantihkalaš rollaid. Dát lea vejolaš eanaš sámegiela cealkagiin, daningo sániid sojahanhámit jo muitalit mii osiid lea dahkki ja mii lea čuozáhat:

Rieban (= dahkki) *juvssai njoammila* (= čuozáhat)

Njoammila (= čuozáhat) *juvssai rieban* (= dahkki)

Vaikko dás maŋit cealkagis lea rievdan sátnortnet, de lea ain čielggas ahte rieban dat juvssai ja njoammil fas juvssahalai. Dat bohtá das go dákkár cealkagiin sojakeahtes hápmi (nominatiiva) muitala goabbá lea dahkki ja sojahuvvon hápmi (akkusatiiva) muitala goabbá lea čuozáhat. Goas nu cealkkaovdánanproseassas čielgá ahte lea vejolaš bidjat objeavtta verbála ovdabeallái, go háliida deattuhit man rieban juvssai ja nu lea maddái vejolaš dadjat *njoammila rieban juvssai* ja ain lea čielggas goabbá juvssai ja goabbá juvssahalai. Hállangielas sojahuvvon sátnehámiid ja sátnortnega lassin maddái sániid deattuheapmi ja cealkkanuohtta veahkehit guldaleaddji álki-but earuhit dahkki ja čuozáhaga. Sámegiella lea SVO-giella aiddo daningo dát ortnet lea neutrála sátnortnet ja OVS- ja OSV-ortnet geavahuvvo dušše erenoamáš deattuhanoktavuođain.

Guđajahkásaš eatnigielat máná gielas buot dát vuodđoáššit leat dábálaččat sadjosis go álgá skuvlii, muhto aktiivvalaš máhttu dáid áššiid birra ja máhttu formála beliid čilget bohtá easkka čállingiela ja giellaoahpa oahpahallama oktavuodas bajit dásiin.

5 Mo govvidit sániid ráhkadusa?

Čállingiela oahpahallamis lea stuora ávkin dovdat sáme giela sániid ráhkadusvuogádaga, go dakkár máhtuin oahpaheaddji sáhtta systemáhtalaččat rávvet čállinvuogi.

Go čilget sániid ráhkadusa, de mii dan várás geavahit doahpagiid *tákta* ja *posišuvdna*. (Gč. Bergsland 1946: 10; Sammallahti 1999 (davvisámegillii heivehuvvon).)

Tákta

Juohke távtta lea dušše okta deaddostávval ja das sáhttet dasa lassin leat okta, guokte dahje golbma deattohisstávvala:

leat (deaddostávval)

lea-ba (deaddostávval + deattohisstávval)

leah-ki-me (deaddostávval + deattohisstávval + deattohisstávval)

beat-na-gii-guin (deaddostávval + deattohisstávval + deattohisstávval + deattohisstávval)

Deattohisstávvalat sáhttet leat vel eambbo, jos sátnái laktásit laktapartihkkalat:

beat-na-gii-guin-go-son

Sániin lea eambbo go okta *tákta*, jos dain lea eambbo go okta deaddostávval. Lea deaddostávvaliid mearri mii čájeha man máŋga távtta sánis leat (””) čájeha táktaráji):

guokte távtta: *muita|laddat*

golbma távtta: *muita|ladda|goahtit*

njeallje távtta: *muita|ladda|goadá|šeimmet*

Sániid fonotákssa

Posišuvnnaid vuodul sáhtttá čilget távttaid ráhkadusa. Leat jo oaidnán ahte távttat sáhttet čohkiidit stávvaliin ja stávvalat fas čohkiidit fonemain. Nu sáhtttáge távttat osiid govvidit stávvaliiguin ja fonemaiguin. Dat ortnet mo sániid ráhkadus čohkiida fonemain, gohčoduvvo fonotáksan (vrd. syntákssa). Fonotávssa čilgemis geavahuvvojit posišuvnnaid main lea juohkehaččas iežas namahus. Posišuvnnaid vuodul sáhtttá čilget makkár fonemat ja fonemaovttastumit sáhttet leat man sajis ja maiddái makkár systemáhtalaš molsašumit man posišuvnnaid leat. Čállingielas dán vuogádaga vuodul sáhtttá čilget omd. makkár posišuvnnaid *ž* -bustávva sáhtttá leat ja gokko dat ii sáhte leat.

lávlluhit-vearbba ráhkaduslaš govvádus:

Stávvaliid mielde: *lávll-uhit*

Posišuvnnaid mielde:

álgu	vokála- guovddáš	konsonánta- guovddáš	soggi	konsonánta- ravda	vokála- ravda	loahppa
l	á	vll	u	h	i	t

Távttat čohkiidit sierralágan posišuvnnaid. Áidna bákkolaš posišuvdna lea távttas dat mii guoddá deattu, namalassii vokálaguovddáš. (Oaneheamos “vokálaguovddáš-sánit” leat vokálajietnadagaid namahusat ja omd. hállangiela biehttalansátni *a-a* ja interjekšuvdna *o*.)

Vulobealde oainnat mo dáid sániid táktaráhkadus lea:

o, in, de, mun, álli, málli, mállin, áliide, máliide, áliidan, máliidan

álgu	vokála- guovddáš	konsonánta- guovddáš	soggi	konsonánta- ravda	vokála- ravda	loahppa
	o					
	i					n
d	e					
m	u					n
	á	ll	i			
m	á	ll	i			
m	á	ll	i			n
	á	l	i	id	e	
m	á	l	i	id	e	
	á	l	i	id	a	n
m	á	l	i	id	a	n

5.1 Riektačállin

Lohkan lea teavstta dekodein, dábálaččat teavstta mii lea čállojuvvon riektáčállinvuogádaga mielde. Nu leage sihke analyhtalaš ja syntehtalaš oahpahallanvuogit (gč. kap. 11.7) seammás maiddái čállinvuogi oahpahallan, go čállinvuohki duddjo jietnadagaid ja bustávid oktavuoda ala.

Oahppogirjeteavsttaid logadettiin oahppá maiddái normerejuvvon sátnehámiid, ja čállingiela álgoahpahusas mas sihke lohkan ja čállin deattuhuvvo, cieggada sihke čalbmái ja muitui čállingiela sátnehámiid.

Giela jietnadagaid ja čállingiela bustávid gaskkas lea systemáhtalaš gaskavuohhta. Lohkamis dát sáhtta leat passiivalágan máhttu, čállimis fas aktiiva máhttu, maid čáli ferte hálldašit vai lohkki álkít sáhtta áddet teavstta. Čálakoda hálldašeapmi lohkama ja čállima oktavuodas lea goabatlágan. Vaikko lohkama automatiserejuvvon dekodein gáibidage lohkkis dihtolágan reseptiiva aktiivvalaš máhttu, de dat ahte lea álkít lohkat sániid riektá go čállit daid riektá, čájeha ahte čállima duohken leat mohkkásat ortográfalaš proseassat go lohkamis. Njuovžilis čállis **ortografiija**- dahje riektáčállinhálldašeapmi lea automáhtalaš dásis, iige dárbbáš bidjat nu olu návceaid smiehttat mo sániid galgá čállit, muhto baicce sáhtta vuodjut dasa maid áigu čállit ja mo teavstta hábmet. Danin lea deatalaš nu árrat go vejolaš juksat nu buori riektáčállindási ahte oahppi ii dárbbáš álo báhcit smiehttat mo sániid galgá čállit.

Riektačállima sáhtá hárhallat mángga láhkai. Jos lohkan- ja čállinoahpahallamis lea váttis earuhit omd. sániid gievrras ja geahnohis dási, de sáhtá máhccat fas stávvaljuohkimii čalmmustahttin dihtii erohusa. Ovttaidlogu nominatiiva- ja akkusatiivahámiid erohusa sáhtá čájehit ja hárhjit go oahppi beassá oaidnit mo guovddáškonsonánttat juohkásit stávvaliid mielde, nugo omd. *guol-li* ja *guo-li*, *dol-gi* ja *dolg-gi*. Ná sáhtá konkrehtalaččat čájehit mo riektačállinvuogádaga mielde dát mearkkašumi erohus boahá ovdan. Go riektačállinoahpahallan geavvá normerejuvvon sátnehámiid vuodul, de sáhtá áinnas liiggástallat jietnademiin dahkan dihtii čielggasin ja fuomášuhttin dihtii dan maid lea čilgemin, nugo ovdamearkka dihte diftonganjuolgama ja dássemolsuma. Oppalohkái lea vejolaš čuvget mánga riektačállinášši sániid jietnadatposišuvnnaid vuodul. Njuolggadusaid automatiserenhárhjehusaid ferte systemáhtalaččat heivehit daid čállinváttisvuodaid ektui maid čovdosiid oahppi ii leat vel fáhten. Muhtin čállinmeattáhusaid lea vejolaš čilget oahppi hállangiela ektui. Danin lea deatalaš muittuhit ahte dákkár oktavuodain rivttes čállinvuohki lea čállinvuohkegáibádus oktasá normerejuvvon čállingiela ektui.

Eahpitkeahhtá buoremus riektačállinhárhjehallanvuohki lea lohkat ja čállit juohke beavve. Mađe eambo lohka ja čállá, dađe čeahpit šaddá lohkat ja čállit teavsttaid riektačállinvuogádaga mielde. Viššalis čállingiela geavaheapmi nanne riektačállindiđolašvuoda muhto dasa lassin ferte maiddái oahpaheaddji rávvet ja neavvut ohppiid čállinbargguin, vai diđolašvuohka ciekkašii aktiivvalaš máhttun teakstabuvttadeamis. Lea dattege dárbu muittuhit ahte oahpaheaddji álggu rájes ii ángiruša riektačállimiin nu sakka ja dakkár vugiin ahte goddá ohppiid čállinmovtta. Oahppi ferte beassat dovdat ahte riektačállinhárhjehusat lea su čállimii veahkin, ja rávven ja neavvun berre dahkkot nu ahte oahppi beassá vásihit ovdáneami.

Go oahpaheaddji veahkehišgoahá riektačállimiin, de sáhtá dahkat dan posišuvdnaortnega mielde. Rávvenis ii dárbbáš goitge noađuhit oahppi eará áššiiguin go dušše daiguin mat leat oahppái váddásat. Omd. sámegiela fonotávssa mielde ii sáhte sáni álggus leat /ŋ/, ja go dát ii leat dábálaččat miige váttisvuodaid mánáid čállimis, de dán fonotávssalaš njuolggadusa ii dárbbáš oahpahit riektačállima oktavuodas. Muhto mángii sáhtá leat váttis fuobmát goas galgá čállit b, d, g, z, ž ja goas p, t, k, c, č.

Oahppit lávejit álggos imaštallat čállimis dakkár áššiid go omd. galgá go dás čállit g vai k? Manin ii oáččo čállit h vaikko dat gulloge, ja goas dan ferte čállit? Dáid čuolmmaid čoavdimii sii dárbbasit rávvagiid. Mo de sáhttit rávvet?

Mii fertet de vuos diehtit makkár oktavuodain dát váttisvuodát čuožžilit ja de geahččalit gávdnat systemáhtalaš vuogi mo dan čilget. Dát eaktuda ahte oahpaheaddji dovdá bures čállingiela fonotávssalaš njuolggadusaid ja máhtta buohtastahttit daid oahppi hállangiela fonotávssalaš njuolggadusaiguin.

Go čállin lea bustávaiguin barggildeapmi, de sáhtta váttisvuodaid čoavdimis vuolgit das makkár bustávát ja bustávvaovttastumit dat leat mat dagahit váttisvuodaid. Dáid váttisvuodaid de sáhtta geahččat bustávaidda posišuvnnaid ektui ja nu ovttastahttit bustávaidda geavaheami posišuvdnavuogádagain. Dán sáhtta dahkat nu ahte rávve omd. makkár bustávva ii goassege beasa sáni álgui ja mo konsonántaguovddáža bustávvaovttastumit čállojuvvojit. Lohkan- ja čállinoahpahus, mas álggu rájes leat hárbhallan jietnadagaid ja bustávaidda oktavuoda ja mas stávvaljuohku lea čalmmustahttán dássemolsašumiid, duddjo buori vuodu bajit dásiin vel dárkileappot oahpásmuvvat sániid ráhkaduslaš beliide sihke sojaveamis, suorggideamis ja goallossániid čállimis. Álgooahpahusas mas deattuhuvvojit sániid ráhkaduslaš bealit, nu ahte ohppiin lea vejolaš aiddit ja oahppat mo seammalágan bustávvaovttastumit jietnaduvvojit ja čállojuvvojit, lea vejolaš jo álggu rájes darvvihit muitui olu sániid čállinminstariid maid sáhttet geavahit mállen.

Go riektáčállimiin álgá bargat, de sáhtta muittuhit oppalaš rávvagiiguin, maid sáhtta čállit muittuhanrámaid sisa.

Sáni álggus

Sáni álgui ii beasa goassege *z* ja *ž*.

Dušše muhtin loatnasániin beassá *k, t, p* sáni álgui (omd. *kilo, telefona, persona*).

Sáni konsonántaguovddážiis

Sáni konsonántaguovddážiis eai beasa goassege okto guovtti vokála gaskii *k, t, p, c* ja *č*. Dát fertejit álo leat guovttá dahje daid bálddas ferte leat nubbi eará konsonánta dahje *i* (*i* mii bohtá vokála maŋis gullá konsonántaguovddážiis ja vástida *j*-jietnadaga).

Konsonántaguovddáža *h*-jietnadat *k, t, p, c, č* bustávid oktavuodas

Váldonjuolggadussan sáhtá dadjat ahte go /h/ gullo konsonántaguovddážiis, de dat čállo (omd. *gahpir, bihtit, gáhkku, áhčči*)

h-jietnadat gullo muhto ii čállo

Oahppit sáhttet smiehttat galgá go čállit *h*-bustáva dakkár sániin go *bárku* ja *giitit* go dathan gullo jietnadeamis (“bárhku” ja “giihtit”).

Dallelea vuogas diehtitahte dát čuolbma guoská dušše guovddáškonsonántaide maid álgobustávva lea jogo *l, r, m, n, ŋ, i* dahje *v*. Jos dáid maŋis gullo *h*-jietnadat, de čállojuvvo *k, t, p, c, č* nugo omd.: *bealkit, bárku, gumpe, beanta, beaŋka, áiti, bunci, balča*. Jos ii gullo *h*-jietnadat de čállojuvvo *g, d, b, z, ž* nugo omd.: *bealgi, bárgut, bumbá, seaŋga, áidi, lávži*.

Go *l, r, m, n, ŋ, i* (dán oktavuodas dat lea “j”) ja *v* maŋis gullo *h*-jietnadat, de čállo dušše *k, t, p, c, č*. Jos ii gullo *h*-jietnadat, de čállo *g, d, b, z, ž*.

Seammalágan njuolggadus guoská maiddá omd. *aski-* ja *rušpi-*sániid čállimii:

g, b ja *d* eai beasa goassege *s* ja *š* maŋjái, danin: *aski, rušpi, baste*

Oahpaheaddjái de báhcá hástalussan geahččalit gávdnat vugiid mo dakkár njuolggadusaid sáhtášii oahpahit nu árrat go vejolaš. Álgoahpahas ii leat vel vejolaš bustávid geavaheami čilget teorehtalaččat. Baicce sáhtá geavahit bustávamuitalusaid ja sátnestoahkamiid mat čuvgejit riektáčállima deatlaš erohusaid, nugo omd.:

”s ja š eaba suova g, b ja d iežaska báldii”

Sáhttá maid geavahit divttažiid ja sátnestoahkamiid darvvihit riektačállima. Dás ovdamearka mii darvviha millii guovddáškonsonánttaid erohusaid:

*áidi áitá, báidi báitá
bealgi bealká
bárku bárgu
seanga hanjá, reanga bojká*

Minimála sátnebárat

Minimála sátnebárat leat sátnebárat main erohus lea dušše okta jietnadat. Sániit main leat dákkár minimála jietnadat- ja bustávvaerohusat sáhttet leat vuogas vuolggasadjin fonologalaš máhtu duddjomii. Jo 4–5 jahkásažžii sáhttá dákkár sániid njálmálaš ovdanbuktimiin hárjehallat sihke gullat ja ieš dadjat sániid main leat minimála erohusat. Makkárin šaddá *nállu*-sátni jos álgojietnadaga *n* sadjái bidjá *g*-jietnadaga? Jos *áitit*-sátnái lasiha álgui *b*-jietnadaga, mii de šaddá? Naba jos baicce bidjá álgui *l*-jietnadaga, mii de šaddá? Jos mánnái seammás čájehuvvo makkárat riibmasániit leat čállojuvvon hámis, de beassá maid oahppat oaidnit sullasašvuodaid ja erohusaid.

Ná sáhttá duddjot fonologalaš didolašvuoda mii šaddá ávkin, go lohkan- ja čállinoahpahasas oahpahallagoahtá jietnadagaid ja bustávaidd oktavuoda. Sániid jietnadatdidolašvuoda duddjomis sáhttá atnit ávkki sátnelisttuin, maidda leat čohkkejuvvon minimála bárat, main sániid iešguđet jietnatposišuvnnat dahket erohusaid. Go oahppá gullat ja ovdanbuktit fonemaerohusaid iešguđet posišuvnnas, de seammás maid nannejuvvo máhttu oaidnit sániid ráhkaduslaš vuogadahkan, mii lea ovdamunnin čálamáhtu duddjomis. Makkár jietnadaterohus lea dáin sániin: *illu* – *ullu*, *čohkat* – *čáhkat*? Gokko gullo jietnadaterohus dáin sániin: *beassi* – *geassi*, *áidi* – *áiti*, *čárvut* – *čárvet*, *girjjis* – *girjjit*?

Minimála sátnebáraide sáhttá maiddá máhccat go oahpahasas gártá čilget riektačállináššiid, omd goas čállit *id* dahje *it* konsonántaguovddážis (*áidi* – *áiti*), goas čállit *hkk* dahje *hk* (*áhkku* – *áhku*), goas čállit *a* dahje *á* (*lahka* – *láhka*, *čuoigat* – *čuoigát*). Bajit cehkiin riektačállináššit čuvgejuvvojit maiddá fonologalaččat ja morfologalaččat giellaoahpalaš máhtu vehkiin, mii duddjojuvvo ja nanosmahttojuvvo miehtá skuvlaáigge.

Álgokonsonántaerohusat

Molsso álgokonsonántta

gállu – nállu – bállu – jállu – stállu – dállu – hállu

divga – čivga

hávga – rávga – lávga

roggi – soggi – doggi

čorga – borga – Norga

farga – starga

báitit – láitit – náitit

hoahkat – stoahkat

biila – miila – stiila

dohkká – nohkká – bohkká

beassi – geassi

fiellu – biellu – siellu – njiellu

fális – mális – čális

jorrat – borrat – sorrat

riedja – siedja

Lasit álgokonsonántta

álgu – gálgu – hálgu

ollu – gollu – bollu – čollu

árrat – gárrat – sárrat – márrat – dárrat

aski – baski – časki

iskat – fiskat – ciskat

áitit – báitit – láitit

ieža – čieža – bieža

Vokálaguovddášerohusat

allat – állat

eallu – illu – ullu – ollu

áhkku – ihkku

albmi – álbmi – ilbmi

oarri – earri

ullu – ealli – álli

ohcat – áhcat

ollet – állet – ellet

dat – dát – diet – duot – dot
dáppe – dieppe – duoppe – doppe
bahčit – bohčit – báhčit
lahttu –láhttu – lihttu
fierrat – fearrat
niehku – neahku
báhkka – bahkka – bihkka
meastta – miestta
mearri – moarri
sággi – seaggi – soggi
čohkat – čáhkat – čiehkat – čuohkat

Konsonántaguovddášerohusat

Sátneerohusat
áidi – áiti, sáidi – sáiti
árgi – árki, bárgu – bárku, heargi – hearki
fárda – fártá
galgat – galkat, álgit – álkit
lávga – lávka
lávgut – lávkut
liigi – liiki
roavgu – roavku
nordadit – norddadit
čolgadit – čolggadit

Sojahuserohusat
máná – máná
guolli – guoli
fierbmi – fierpmi
dolgi – dolggi
roggi – rokki
báhppa – báhpa
áhkku – áhku
Máhte – Máhte

Soggevokálaerohusat

buollit – buollát, vázzit – vázzát – vázzot

doarrut – doarrát, geaigut – geaigát

čárvut – čárvet – čárvot, njárbat – njárbut – njárbet, gакcut – gакcet, cirtgut – cirtget

borgat – borgát, dovdat – dovdát, čuoigat – čuoigát

čuoladit – čuoládit

doaškulit – doaškalit

Ravdakonsonántaerohusat

boradit – borahit

juoiggadit – juoiggahit, čuoiggadit – čuoiggahit

Loahppakonsonántaerohusat

eallin – eallit

čális – čálit

viesus – viesut

Jos oahppit besset jo álgooahpahusa rájes minimála sátnebáraiguin hárrjánit manipuleret sániid, de sis lea maid dalle buorre vuodđu čálamáhtu duddjomii ja bajit cehkiid riektáčállima ja giellaoahpalaš áššiid oahppamii. Seammás dat addá vejolašvuoda stoahkat gielain ja riibmasániid geavahit. Minimála bárat addet vejolašvuoda fuomášuhttit ja hárrjehallat mearkkašumi erohusaid. Mii lea ovdamearkka dihtii *čuoigat-* ja *čuoigát-*vearbbaid erohus? Mii lea *doaškalit* ja *doaškulit* sániid erohus? Ná beassá oahppat sániiguin geahččalit čilget mearkkašumiid erohusaid. Seammás lea maid vejolaš fuomášuhttit oasi sániid suorggidanvejolašvuodain. Buot dákkár hárrjehusat nannejit gielladiđolašvuoda, go fuomášuhttet hámiid ja mearkkašumiid oktavuodaid.

Minimála sátnebáraid geavaheapmi sániid ráhkaduslaš beliid diđolašvuoda duddjomis vuodđuduvvo dan ala ahte miehtá áigge geavahuvvojit čuvgehusain ja čilgehusain mearkkašumi guoddi ovttagat čálmmustuhttit sániid ráhkaduslaš beliid main lea guovddáš mearkkašupmi čálamáhtu vuodđoáššiid oahppamii. Seammás minimála sátnebáraid geavaheapmi addá vejolašvuoda oahppat ođđa sániid ja maiddái fáhtet oasi sámegeiela sátneráhkadanvejolašvuodain. Giellaoahpahusvuohki mas ságastallojuvvo

sániid mearkkašumiid birra, duddjo sihke doabaáddejumi, gielladiđolašvuoda ja buori geavatláš giellamáhtu.

Dajan ná, muhto čálán nuo – čálán nuo, muhto dajan ná

Hállama ja čállima oktavuoha ii leat álohii njuolgg oktavuoha. Muhtimin sáhtta leat nu ahte hállamis leat erohusat mat čállimis eai boađe ovdan, muhto leat maid dakkár dáhpáhusat main čállimis leat erohusat mat hállamis eai leat. Ovddibu ovdamearkan sáhtta geavahit Vuolle-Deanu uo-diftoŋgga jietnadeami ja čállima. Dát diftoŋga jietnaduvvo /ue/, jos maŋit stávvala vokála lea ovdavokála (*á, e* dahje *i*): *ruená, vuehttit* ja *guelli*. Várjjat-suopmana *dadjat*-vearbba sojaheamis fas lea dušše guovddáškonsonánttaid kvantitehtaerohus čállingiela kvalitehtaerohusa ektui, omd, *dajjat* : *dajan*.

Dákkár erohusaid ferte oahpaheaddji dovdat ja máhttit čilget ohppiide go oahpahallagohtet čállingiela normerejuvvon hámiid.

Oahpaheaddji ferte dovdat suopmaniid fonologalaš iešvuodaid dahje suopmaniid jietnadatvuogádaga, vai máhtta čilget dakkár beliid mat ohppiide leat váddásat aiddo hállangiela ja čállingiela erohusaid geažil. Erenoamáš váttis lea oahppat čállimis dakkár erohusaid mat eai gullo oahppi hállangielas. Hállama ja čállima erohusat leat iešguđetláganat dađe mielde makkár suopmana oahppi hállá. Buori vuođu hállangiela ja čállingiela jietnadaterohusaid fuomášuhttimii addá Sammallahti (1999), *Jietnadataoahpa vuodđokursa* ja Valkeapää (1985), *Muhtin dialeaktaerohusaid vuhtii váldin lohkan- ja čállinoahpahasas*.

Moadde ovdamearkka mo Guovdageainnu suopmana iešvuodaid sáhtta váldit vuhtii čállingiela oahpahasas:

Guovdageainnu suopmanis láve stuurimus váttisvuohta diehtit goas čállit *a* ja goas *á*.

Vokálaguovddázis (1. stávvalis):

Dát váttisvuohta deaivida erenoamážit *hpp*, *htt*, *hkk*, *hcc* ja *hčč* ovddabealde

Jos sáni sojahusas maiddái geahnohis dásis gullo oanehis a, de dat čállojuvvo a. Jos sojahuvvon hámis gullo guhkes a, de dat čállojuvvo á.
Om. /lah'tuu/ ja /lahtus/. Oanehis a sihke guhkes ja gaskaceahki ovdda-bealde, danin dat čállojuvvo a: *lahttu* ja *lahtus*. /lah'tuu/ ja /laahtuus/. Oanehis a guhkes ceahki ovddabealde ja guhkes a gaskaceahki ovdda-bealde, danin dat čállojuvvo á: *láhttu* ja *láhtus*.

Geahččal čilget dán njuolggadusa dáid sániid vuodul: *lahkki, láhkki, gahččat, gáhččat*.

Mo sáhtát čilget ohppiide goas galgá čállit a ja goas á go sin gielas dáid sániid 1. stávvalis gullo /a/?

Sokkis (2.stávvalis)

Nuppi stávvala /a/ guhkkun bidjá mángii smiehttat vástidago vokála čállingiela a- vai á-vokála. Muhtin suopmaniin lea dáhpáhuvvan soggevokála guhkkun. Čállingiela oahpahallamis lea stuora ávkin, go diehtá makkár oktavuodain hupmangiela soggevokála lea guhkkon. Oarje-Finnmárkkus soggevokála lea guhkkon go vokálaguovddázis lea oanehis vokála ja konsonántaguovddáš lea vuosttaš dahje nuppi kvantitehtaceahkis.

Iskka sojahuvvon hámi mas čielgasit gullo makkár vokálas lea sáhka.

**Nomensojaheamis lea a, jos ovttaidlogu illatiivva loahppa lea -ii:
čohkka:čohkkii, bahta:bahtii
Muđui a-jietnadat čállo á: *mánná:mánnái***

Vearbasojaheamis ferte muitit sojahuvvon hámiid nu ahte muitá ahte omd. ovttaidlogu 3. persovna preseanssa hámit čállojuvvojit sihke a- ja i-vearbbain á:n: *dahká, boahťá*. 1. ja 2. persovna hámiin ferte muitit ahte a-vearbbaid nuppi stávvala vokála čállo a, vaikko hupmangielas leage guhkes vokála: *dagan, dagat*.

Jos eahpida infinitiivvaid a/á-čállima, de lea rávan ahte infinitiiva lea át-loahppasaš dušše jos ovttaidlogu 1.persovnna preterihttahápmi lea jin-loahppasaš. Omd. čohkkát, dovdát daningo preterihttahápmi lea (mun) čohkkájin, dovdájin; čohkat, dovdat daningo preterihttahápmi lea (mun) čohken, dovden.

Dán sullasaš muitorámmaid sáhtta de oahpaheaddji ráhkadit normerejuvvon čállingiela oahpaheami várás, go gávdná čállinmeattáhusaid maid sáhtta čilget oahppi hupmangiela ektui.

Stávvaljuohku

Sámegiela sániid ráhkadusa govvideamis lea stávval hui dehálaš oassi. Norgga beale oahppogirjjiin, ja dáidá maid oahpahusasge, stávval ii leat álo geavahuvvon ávkin lohkanohpahusas. Suomas álgoohpahusas stávval váldojuvvo vuhtii áibbas eará láhkai. Dát erohus bohtá das go dárogiela álgoohpahusas stávval ii leat álo deattuhuvvon, suomagiela das fas lea guovddáš sadji. (Gč. Aro 2009.) Ráhkadusa bealis sámegiella muittuha eambo suomagiela go dárogiela. Sámegiela ja dárogiela erohusa oaidná das go sámegillii ii leat vejolaš ráhkadit lohkanveavsta mas leat dušše ovttastávval sánit. Sámegiela ovttastávval sánit leat pronomenat, konjunkšuvnnat ja muhtun *leat*-vearbba ja biehtalanvearbba hámit. Sámegiela dábáleamos sátnemálla lea guovttestávval sánit, ja sátnemáddagiid tiippaid leage dábálaš juohkit aiddo stávvallogu vuodul bárrastávval, bárahisstávval ja kontrakšuvdnasátnemáttan, nugo omd. *man-nat*, *mui-ta-lit* ja *dud-djot* (mas omd. ovttaidlogu 1. persovnna preterihttahápmi oážžu vel ovta stávvala: *dud-djo-jin*). Ovttastávval dárogiel heivehuvvojit sámegillii guovttestávval sátnin: *bil* šaddá *biila* ja *hatt* šaddá *háhtta*.

Stávvalhárjehusaid lea dehálaš dahkat dakkár sániid vuodul mat leat oahppásat ohppiide. Stávval lea dan láhkai álkit ovttadat go jietnadat, go dan sáhtta álkibut čuoldit sánis go jietnadagaid. Ritmmalaš iešvuodaid geažil dan lea álki earuhit nuppi eará stávvalis. Stávvaljuogu sáhtta earuhit jietnemiin ja dan sáhtta maiddá čájehit musihkalaččat ja maiddá lihkestemiiguin. Aiddo dát stávvaliešvuodát dahketge stávvala vuogas hárjehallangaskaoapmin.

Stávvaljuogu bealušteapmái leat mánga ákka. Dat addá ollu vejolašvuodaid unna giellaoasážiiguin hárhjhallat jietnadeami ja lohkama, ja ovttahttit bargovugiid mat addet maiddái vejolašvuoda lihkadit ritmma mielde.

Jämsä (2000) deattuha iežas analyhtalaš ja syntehtalaš metodaidda guorahalamis stávvala mearkkašumi suomagiela lohkanohpahasas. Vaikko vel Korkeamäki (1997) čujuhage dasa ahte jietnadagaid ovttahttin stávvaldásis lea váttis, de Jämsä dattege bealušta stávvala geavaheami. Son čujuha dutkamušaide mat čájehit ahte stávval lea hállama bistin- ja ritmaovttadat maid mánná dovdá iežas eatnigielas jo 6–10 mánnosažžan. Teasttat leat maid čájehan mo njealjejahkásaččain bealli máhtte juohkit sániid stávvaliidda muhto oktage ii máhtán juohkit sániid jietnadagaid mielde. Jagi boarráset mánáin ain bealli vejii stávvaljuogu ja 17 % jietnadatjuogu. Guđajahkásaččain 90 % máhtte stávvaljuogu ja 70 % jietnadatjuogu. Jämsä lohka ahte didaktihkas dát mearkkaša ahte árbevirolaš stávvaliid mielde gieđaid speažžun nanne sátnemálliid muitima. Son divvu maid gažaldaga leago dat ahte jietnadatdiđolašvuolta badjána nu mañjit maiddái sivva dasa ahte lohkanmáhtu juksan lea nu váttis ja njoazes proseassa. Aiddo dát váttisvuolta čájehage Jämsä mielas ahte lea riehta lohkanohpahasas álgu rájes deattuhit jietnadaga ja bustáva oktavuoda.

Oahppit sáhttet ieža evttohallat sániid maid juohkit stávvaliidda iežaset gulu mielde. Go vuos leat oahppan gullat mo sánit juohkásit stávvaliid mielde, de daid lea maid dalle álki dearpat, speažžut dahje njuikut ja sáhttet ieža maiddái fuobmát feara makkár stávvalastinvuogi.

Sániid válljemis sáhtta maiddái hárhjhallat sániid mat gullet dihto áššái, omd. sáhtta hárhjhallat elliid namahasaid, šattuid, borramušaid jna. Maiddái báikenamaid: *Buol-bmát, Má-ze, Bil-lá-vuot-na, Bo-rat-bok-cá, U-njár-ga, Gái-vuot-na, Guov-da-geai-dnu, Láh-po-luop-pal, Gá-re-sáv-von*. Vearbbaid fas sáhtta válljet daguid mielde, omd. *váz-zit, vieh-kat, njui-kut, čie-ra-stit, duh-ko-rad-dat*.

Sáhtta maiddái čuohppat sániid bláđiin ja aviissain ja čuohppat daid bihtán stávvaliid mielde ja de liibmet daid bargogirjái nu ahte guođđá veaháš gaskka stávvalrádjái.

Oahpaheaddji čállá mánggastávval sániid báhpárii nu ahte oahppit sáhttet čuohppat daid stávvaliid mielde. Dasto seaguha sániid stávvaliid maid oahppit de galget fas bidjat rivttes ortnegii.

Oahppit ožžot álgostávvala ja galget gávdnat nu ollu sániid go vejolaš main lea seamma álgostávval. Omd. gas-: gas-ka, gas-sat, gas-tit, gas-ku

Oahppit ožžot loahppastávvala ja galget gávdnat nu ollu sániid go vejolaš main lea seamma loahppastávval, omd. -lu: dál-lu, nál-lu, stál-lu, gál-lu, jál-lu

-gi: dái-gi, lái-gi, rái-gi, dol-gi, bar-gi, čoag-gi

Sánit čállojuvvojit báberbihtáide nu ahte daid sáhttá máhccut stávvaliid mielde.

Sáhttá maid árvádallat stávvaliid. Oahpaheaddji gokčá sáni vuosttaš stávvala ja oahppit besset árvidit mii dat lea stávvaliid. Ná sáhttá vurrolagaid gokčat maiddái eará stávvaliid.

Dáid hárbjehusaid lea vejolaš dahkat ovdal go oahppit ieža leat oahppan lohkat, muhto dalle lea dehálaš ahte oahpaheaddji čállá sániid távvalii dahje stuora báhpárii, nu ahte buohkat oidnet mo stávvalat duddjojit sániid. Berre namalassii atnit muittus ahte dákkár stávvaljuohku lea dušše gaskaboddasaš hárbjehallanvuohki. Mihtomearrinhan lea šaddat njuovžilis lohkkii gii ii bisánatta stávvaliidda teavstta logadettiin. Stávvaliid mielde lohkan sáhttá veahkehit erenoamážit guhkes sániid lohkamis.

Okta ágga vel stávvaljuhkui lea dássemolsašuddamiid fuomášuhttin. Sámegeiela sániinhan dássemolsašuddamis lea morfologalaš doaibma. Aiddo seamma láchkai go essiivva dovdomearka sáni vuodđohámi (omd. *dolgi*) ektui lea sáni lohppii laktáseaddji -n, nugo omd. *dolgin*, de lea seamma sáni ovttaidlogu genetiivva ja akkusatiivva dovdomearka konsonántaguovddáža geahnohis dássi *dolggi*. Stávvaljuohku čalmmustahttá aiddo dán erohusa: *dol-gi* (nom.) ja *dolg-gi* (gen.akk.).

Stávvaljuohkohárjehusaid ii galggašii dahkat nu iehčanas ja bođus hárjehussan ahte váldoášši láhppo, namalassii ahte stávval lea mearkkašumi guoddi sáni oassi.

Muhtimin sáhtta buohtastahttima vehkiin fuomášuhttit rivttes hámi. Jos hál-langielas lea váttis omd. gullat *htt* (*háhtta*) ja *ht* (*háhta*) erohusa nu ahte dan vuodul ii fuobmá man láhkai galgá čállit, de sáhtta iskat dakkár sáni bidjat sadjái mas čielgasit gullá erohusa, nugo omd. *guolli* ja *guoli* dahje *dákti* ja *dávtti*.

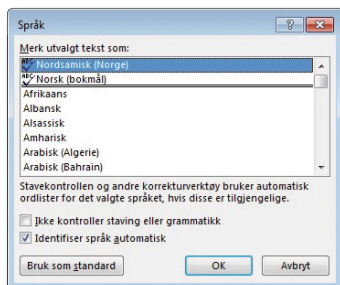
Sániid jietnadeami vehkiin sáhtta maid hárjehallat gullat goas lea sáhka goallossánis ja goas sátnegihpus. Go dadjá goallossáni *mánáidgirji* ja sátnegihpu *mánáid girji*, de fuobmá jietnadeami erohusaid. Goallossánis lea váldodeaddu vuosttaš stávvalis (má-) ja nubbin losimus deaddu, ng. oalge-deaddu goalmmát stávvalis (-gir-). Sátnegihpus jietnaduvvojit goappašat sánit sierra sátnin main lea váldodeaddu vuosttaš stávvalis (má- ja gir-). Dáid goallosániid ja sátnegihpuid jietnadeami erohusaid sáhtta skuvlaoahpahusas loktet didolaš máhttun, go oahppi oahpahallagoahá goas sánit čállojuvvojit oktii ja goas dat čállojuvvojit sierra. Oahpaheaddji sáhtta fuomášuhttit goallosteami ja sátnegihpuid erohusa sátneválljemiin, mainna oahppit sáhttet álkit fuomášit seamantihkalaš erohusaid, nugo *Doppe lea alla skuvla, muhto Guovdageainnus lea allaskuvla*. Mii lea erohus čállit *stuorabustávaiguin* ja *stuora bustávaiguin*? (Goallossániid birra, gč. Ijäs 2014.)

5.2 Mo dárkkistit riehtačállima go čálát dihtoriin?

Go dihtoriin čállá, de lea vejolaš jo čáledettiin automáhtalaččat bidjat dihtora dárkkistit riehtačállima. Sámegeiel teavstta divvuma várás lea ráhkaduvvon sierra prográmma, *Divvun*, man vehkiin sáhtta dárkkistit ja divvut teavstta. Dát prográmma lea ráhkaduvvon buot daid sámegeielaid várás main lea iežaset, dohkkehuvvon čállinvuohki, ja prográmma sáhtta leat stuora ávkin vaikko vel dainna ii veaje buot čállinmeattáhusaid fuobmát.

Vuosttaš maid ferte dahkat lea dárkkistit ahte dihtoris lea Divvun-prográmma. Jos ii leat, de ferte vuos bidjat dan dihtorii. Dan sáhtta dahkat go manná prográmma interneahhtačujuhussii: <http://divvun.no/>.

Mana dasto fálloholgii ja deaddil “SE GJENNOM” (fálloholggá teaksta lea riikkagillii), go áiggut dárkkistit teavstta.

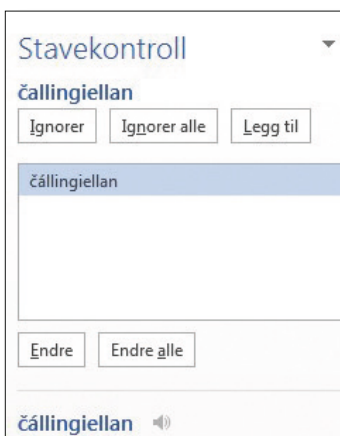
Merke teavstta maid áiggut dárkkistit ja deaddil “språk” ja vállje rivttes giela.

Deaddil dasto “Stavekontroll og grammatikk”.

Tektstii ihtet rukses sázut, jos leat dakkár čállinmeattáhusat maid divvunprográmma gávdná.

Teakstaovdamearka: *Konferánssa áigge ságastallojuvvo dan birra maid doaibmi guovttegielatvuohta máksá hupmangiellan ja čallingiellan.*

Divvunprográmma merke ahte čallingiella lea boastut čállojuvvon ja árvala ieš rivttes sátnehámi.

Sáhtát maid vuollái sázustuvvon sáni deaddilit sáhpána olgeš beale boaluin ja dasto válljet rivttes hámi.

Maiddáii go čálát e-poastta, de gávnnat divvunreaidduid go deaddilat fálloholggas “SE GJENNOM”.

Divvun-prográmma dohkkeha buot sátnehámiid mat leat riektá čállojuvvon. Danin dat ii fuobmá omd. ahte leat čállán *áhku* ja *čoarvvi*, gokko livččii galgan leat *áhku* ja *čoarvi*. Muhto prográmma fuobmá dakkaviđe jos leat čállán *ahkku* dahje *čuorvi*, daningo dát sánit eai čuovo davvisámegiela riektáčállinnjuolggadusaid. Aiddo dákkár meattáhusaid divvumii lea Divvun-prográmma vuogas. Ja álohiihan dakkárat šaddet, erenoamážit go johtilit

čállá. Áiggi mielde divvunprográmma veadjá sáhttit divvut juoba oasi dakkár cealkkameattáhusain main lea geavahuvvon boasttu sojahanhápmi. Geahččal čállit teavstta masa bijat čállinmeattáhusaid oaidnin dihte mo divvunprográmma doaibmá.

Eambo dieduid Divvun-prográmma ja eará digitála veahkkeneavvuid birra gávnnat dás: <http://giellatekno.uit.no/>

6 Jurddašeami ja giela oktavuoha

Vaikke leage vejolaš jurddašit giela haga, de aŋkke doaimá giella maiddá jurddašangaskaoapmin. Giela vehkiin sáhttit govvidit jurdagiid ja guorahallat daid, erenoamážit go lea sáhka abstrákta áššiin. Jurddašeapmi sáhtta geavvat siskkáldas monologahámis mas geavahuvvo artikulerekeahates giella. Ja vaikke jurddašivččiimetge geavatkeahtta giela, de mii goitge dábálaš gulahallanoktavuođas giela vehkiin ovdanbuktit jurdagiiddámet. Giela ja jurddašeami gaskkas lea maiddá resiprohka oktavuoha: mielas gillii ja gielas millii. Jurdda stivre giela go olmmoš gielalaččat hábme gaskkustanáigumušaidis. Nuppe dáfus giella maid sáhtta váikkuhit jurddašeapmái, go giela geavahettiin sáhttet ođđa jurdagat boahit millii. Ná giela ja jurddašeami vuorrováikkhus lea guovddáži maiddá oahppanproseassas.

Jurddašeami ja giela oktavuoha leamaš guhká diedalaš fáddán mángga fágasuorggis. Teoriját, mat gieđahallet giela váikkuhusa jurddašeapmái, leat dávjá vuodđuduvvon nu gohčoduvvon Sapir-Whorf -hypotesii, mii duddjo dan ala ahte giela struktuvra váikkuha dasa mo olmmoš oaidná ja ádde máilmmi (Whorf 1959). Dát oaidnu gohčoduvvo gielalaš relativisman ja dan oainnu ravddamus dulkoma mielde ii leat vejolaš áddet doahpaga masa ii gávdno sátni. Oahppama ektui dákkár relativismmas livčče hui negatiiva váikkuhusat, go mo livččii vejolaš oahppat ođđa áššiid jos giela sánit livčče dat mat mearridit makkár doahpágiid lea vejolaš áddet? Vaikko dát teoriija guoddáge Sapir ja Whorf nama, de dat ii ovddas dán guovtti dutki oainnu, muhto lea viidáset dulkojuvvon oaidnu man earát leat álggos ovddidan ja dahkan dovddusin, erenoamážit psykolingvisttat. Pavlenko (2011: 1–23) čájeha mo Sapir-Whorf hypotesa lea rievtti mielde maŋit áigge amerihkálaš psykologaid dulkoma boađus, ja son čájeha mo Sapir bargguid vuodul ii gávna doarjaga dasa, ahte giella mearrida mo olmmoš oaidná máilmmi. Goappašagat oaivvildegga ahte olmmoš sáhtta oazžut ođđa perspektiivvaid ja refereansarámmaid go oahppá ođđa giela.

Dutkamušain mat gieđahallet giela ja jurddašeami oktavuoha, earuhit guovtti lágan relativismma. Čavgaset variántta mielde giella stivre ja mearrida maid olmmoš sáhtta jurddašit, loazžáset variántta mielde fas giela kategori-

jat ja geavaheapmi váikkuhit sihke jurddašeapmái ja muhtin ii-gielalaš doaimmaide. Ođđaset dutkamušain maidda antropologaid, gielladutkiid ja filosofaid lassin maiddái lea mielde psykologiija- ja nevrologiijafága-suorgi, boahtá ovdan mo gurut beale vuoigŋamaččaid doibmii váikkuhit gielalaš kategoriseremat eará láhkai go olgeš beallái. Teasttat mat čájehit ivdnenamahusaid váikkuhusaid vuoigŋamaččaid kognitiiva proseassaide, orrot čájehemen ahte giella váikkuha dihto kognitiiva doaimmaide ja ahte eará proseassaid fas sáhtta čilget universála fáktoriid vuodul. (Gč. Kay & Kempton 1984; Gumperz & Levinson eds. 1996.)

Nu sáhttáge dalle dadjat ahte gielalaš relativisma ii šat adnojuvvo dakkárin mii mearrida olbmo jurddašanvejolašvuodaid, baicce dakkárin mii sáhtta váikkuhit jurddašeapmái. Dovddus gielladutki Roman Jakobson oinnii čielgasit giela ja jurddašeami gaskavuoda: gielaid erohusat bohtet ovdan vuosttažettiin das maid iešguđet giella *ferde* gaskkustit, iige das maid dat *sáhtta* gaskkustit (Jakobson 1959: 236).

Dát máksá ahte leat sihke dakkár doahpagat mat leat čadnon njuolga gillii jogo lekseman dahje giellaoahpalaš morfeman ja maiddái dakkár doahpagat mat eai leat čadnon mange erenoamáš gielalaš elementii. Sámegielas mii fertet váldit vuhtii leago sáhka ovttaidlogus, guvttiidlogus vai máŋggaidlogus, go válljet persovdnapronomena ja finihtta vearahámi. Dárogillii leat dušše ovttaidlogu ja máŋggaidlogu pronomenat, ja finihttahápmi lea seammalágan buot persovnnain ja loguin. Dárogiella *ferde* gaskkustit juohke nomena genusa (*en hund/hunden, et hus/huset, ei* dahje *en dame/dama*) ja sámegielas fas eai leat dákkár erohusat. Maiddái leksemaid gaskkas leat erohusat das maid nubbi giella gaskkusta ja nubbi ii. Dan fuobmá go galgá jorgalit dakkár sániid go omd. *eanu, eahki* ja *čeahci*. Vaikko nuppi gielas eai leatge vástideaddji sánit seamma doahpagii, de lea anŋkke vejolaš ovdanbuktit vástideaddji sisdoalu čilgehusaid vehkiin.

Deutscher (2011) čájeha mo jurddašeami ja giela oktavuoha badjánii dutkanfáddán 150 jagi dassái, ja vuolggasadjin ledje ivdnenamahusat. Váldogažaldahkan šattai leago ivdneohpagaidda duohken olbmo fysiologalaš iešvuoddat, vai speadjalastetgo dat dušše kultuvrralaš dábiid ja vugiid. Ovddit oaidnu gohčoduvvo nativisttalaš oaidnun, man mielde olbmos oaivvilduvvo

leat riegeádeami rájes oktasaš universála giellaoahppa, man vuodul mánná oahppá dan giela mii geavahuvvo su birrasis. (Universála giellaoahpa vuosteákkastallan, gč. omd. Dąbrowska 2004 ja Evans 2014.) Dán oainnu mielde buot gielat duddjojít seamma vuodđoprinsihpaid ala ja seamma vuodđodoahpagiid ala. Mañit oainnu mielde giellaoahppannákca lea dat oassi olbmo oppalaš kognitiiva návccain masa váikkuhit giellabirrasa kultuvrralaš bealit. (Gč. maiddái Næss 2011: 17–19.) Dat mearkkaša ahte gielaid erohusat leat dakkárat mat láidestit váldit vuhtii dihto beliid jurddašeamis nugo omd. ivdneerohusat, genuserohusat ja spatiála relašuvnnaid ovdanbuktinvuogit leat čájehan. Dákkár gielalaš váikkuhus dattege ii eastat olbmo jurddašeames eará láhkai ja nu dálá oaidnu lea áibbas earálágan go Sapir-Whorf hypotesa, man mielde giella mearrida maid olmmoš sáhtá áddet.

Ravddamus oainnut jurddašeami ja giela gaskavuodas leat nappo ahte giella ii váikkuhit jurddašeapmái ja nuppe beales fas ahte giella mearrida jurddašeami. Oddaset áigge dutkamiid vuodul muhtimat (Mandler 1997; Quinn 1994; Quinn ja earát 1996; Athanasopoulos 2011) oaivvildit ahte duohtavuohtha lea dien guovtti oainnu gaskkas, namalassii ahte giella ii mearrit jurddašeami muhto ahte dat dihto oktavuodain váikkuha jurddašeapmái. Danin heivege dasto geahččat man ala dákkár dutkanbohtosat duddjojít.

6.1 Jurddašeapmi ja namuheapmi

Njuorat mánáid kategoriserennávccat adnojuvvojít kognitiiva ahtanuššama vuodđun, go dákkár návccat leat mánáin jo ovdal go leat ožžon giela. Jo golmmamánnosas veadjá diŋggaid oinnolaš iešvuodaid vuodul kategoriseret ja vel abstráktaset ovttagaid, nugo omd. spatiála gaskavuodaid. Go mánná juksá dan agi ahte máhttigoahtá giela, de lea čájehuvvon ahte mánná muhtin muddui ođđasit hábme kategoriijaid. (Gč. Athanasopoulos 2011.) Johtilis sátneoahppan ja máná beroštupmi namuhišgoahtit jo jahkásažžan geavvá oktanaga kategoriserennávccaid ahtanuššamiin. Álggos lei eahpečielggas leago kategoriserennávccaid ja giellamáhtu gaskkas kausála oktavuohtha. Gažaldahkan šattai goabbá dahká dán johtilis sátneoahppama vejolažžan. Veahkehago giellamáhttu kategoriserenvejolašvuodaide vai dahkágo kategoriserennávccaid ahtanuššan namahuvvon agi sátnedulvvi vejolažžan?

Dán gažaldahkii leat geahččalan gávdnat vástádusa kultuvrraid rasttildeaddji gielladutkamušain (Choi & Gopnik 1995; Gopnik ja earát 1996), main leat dutkojuvvon ja buohtastahttojuvvon gielalaš ja kognitiiva ovdánanmutter koreagielaigiid ja eaŋgalsgielaigiid gaskkas. Dát dutkamušat čájehit ahte eaŋgalsgielat mánát ledje čeahpibut go koreagielaŋgat kategoriseren- ja namuhaniskosiin ja koreagielaŋgat fas ledje čeahpibut ulbmillaš iskosiin (nugo omd. mo fáhtet duhkorasa eastagiid duohken). Namuhuvvon dutkosiin dát erohusat čilgejuvvojit giellaerohusaid vuodul, go koreagielat eatnit geavahit eambo vearbbaid ja unnit nomeniid go eaŋgalsgielat eatnit. (Athanasopoulos 2011: 33.) Go oahppat giela, de mii oahppat hábmet jurdagiiddámet ohppujuvvon giela eavttuid mielde, ja odđa gielaid oahppan mielddisbukta ahte sáhttit oahppat odđa jurddašavugiid mo gielalaččat hábmet dan maid áigut dadjat (Strömqvist 2010: 68).

Nuppi eará dutkamušas (Lucy 1992) mas lea buohtastahtán yucatecgiela ja eaŋgalsgiela, leat geahččan mo giellaoahpalaš lohkokategoriija váikkuha mánáid ja ollesolbmuid gielas diŋggaid ja ávdnasiid meroštallamii. Yucatec-gielas ii leat giellaoahpalaš lohkomarkeren iige logahahtti ja ávnnasnomeniid giellaoahpalaš erohus, buot nomenat leat ávnnasláhkásaččat. Dáid erohusaid vuodul čilgejuvvo manin ollesolbmuid teasttain eaŋgalsgielaŋgat veardádalle diŋggaid hámi vuodul dávjjibut go yucatecgielaŋgat, geat fas dávjjibut veardádalle ávdnasiid mielde. Seammalágan iskosis eaŋgalsgielaŋgat veardidedje diŋggaid hámi vuodul, omd. spihkára liánttain. Yucatecgielaŋgat fas dávjjibut buohtastahte ávdnasa vuodul, omd. spihkára ruovdebihtáin. Dát kognitiiva erohus čilgejuvvo dán guovtti giela giellaoahpalaš erohusaid vuodul. Logahahtti nomeniid sáhtta álkit individualiseret ja individualiserema oinnolaš iešvuohtan leage hápmi. Danin eaŋgalsgielaŋgat válljejit hápmebuhtastahttima. Yucatecgielaŋgat, geain gielas ii leat logahahtti ja ávnnasnomeniid erohus, deattuhit ávnnasbuhtastahttima.

Giela váikkuhus kognitiiva proseassaide lea duodaštuvvon ovdalis nama-huvvon dutkosiid lassin maiddái yucatecgielat ja eaŋgalsgielat mánáid gielas Lucy & Gaskins (2001, 2003, Athanasopoulos 2011 mielde) dutkanbargguin. Maiddái dát dutkosat adnojuvvojit duodaštussan dasa mo giella váikkuha jurddašeapmái, go čájehuvvui ahte goappašiid gielaid iskojuvvon čiežajahkásaččat buohtastahte áđaid hámi mielde. Yucatec-

gielat čiežajahkásaš mánáid meroštallanvuohki nappo lei earálágan go rávisolbmuid, geat meroštalle sullasašvuoda ávdnasa mielde. Muhto de čájehuvvui ahte ovccijahkásaččaid meroštallanvuohki fas lei seammalágan go rávisolbmuid. Dát adnojuvvo duodaštussan dasa mo giella gaskal čieža ja ovcci jagi agis váikkuhišgoahtá nuorat mánáid mielriegádan hápmeprefereansa. Sullasaš bohtosat japánagielat (japánagiela nomeniid giellaoahpalaš iešvuodat muittuhit olu yucatecgiela) ja eaŋgalsgielat mánáid ja rávisolbmuid iskkademiin nannejit oainnu ahte giella váikkuha jurddašeapmái. Maiddá ivdnekategoriijaid ja genusiid dutkamiin lea duodaštuvvon giela váikkuhus jurddašeapmái. (Gč. Javier 2010: 23.) Athanasopoulos (2011: 35–36) oaivvilda ahte dušše ovttagielaigiid dutkan ja buohtastahttin addá menddo oktageardánis ja váilevaš gova das makkár giela ja jurddašeami oktavuoha lea.

Bylund (2011) čájeha mo maiddá **aspekta** giellaoahpalaš kategoriijan váikkuha dasa mo olmmoš ádde dáhpáhusaid dahje geavvamiid. Aspekta giellaoahpalaš kategoriijan govvida mo vearbadahku dahje -dáhpáhus geavvá, omd. leago dakkár mii geavvá guhkit áigge vai fáhkka, dahje leago sáhka ollašuvvan dagus vai ollašuvakeahtes dagus. Giellaoahppa ii leat dušše formála vuogádat, muhto vuogádat mii duddjo skemáhtalaš rámmaid maid vuodul organiseret doahpágiid. Lea čájehuvvon ahte olmmoš gean gielas lea dihto aspekta giellaoahpalaččat markerejuvvon, dávjjibut váldá vuhtii dákkár mearkkašumi beliid go dakkár olmmoš gean gielas eai leat vástideaddji giellaoahpalaš aspektaerohusat. Dákkár erohusat leat bohtán ovdan visuála teasttain main olbmot leat verbaliseren dan maid leat oaidnán. Giela ja jurddašeami dutkamis lea vuosttažettiin guorahallojuvvon giellavuogádaga váikkuhus nugo dat bohtá ovdan verbaliseremis, nu ahte dain oktavuodain lea sáhka jurddašeamis gielalaš ovdanbuktima várás.

Dálá gielladutkamis giela váikkuhus kognitiiva proseassaide lea duodaštuvvon spatiála, temporála, aspektuála, numerála ja genusgaskavuodaide gielalaš ovdanbuktimis ja váikkuhusain jurddašeapmái. Dáid semantihkalaš kategoriijaid leat olusat atnán universála kategoriijan, mii dálá dutkama vuodul ii oro doallamin deaivása. Ivdnenamahusain mat leamaš álgu rájes guovddážiš giela ja kognitiiva proseassaide divastallamiin, čájehuvvojit leat čielga váikkuhusat omd. dasa mo muitá ivnniid: olmmoš muitá buoremusat daid ivnniid maidda su gielas leat namahusat. Dát čájeha ahte gielalaš

erohusat sáhttet váikkuhit kognitiiva proseassaide nugo omd. muitui ja jurddašeapmái eambbo go dássáži lea leamaš dábálaš jurddašit. (Leavitt 2011: 189–216; Pavlenko 2005.)

Giellateorijaid ravddamus dáhpusaid sáhtta čuoldit jogo dakkárin mat čilgejit buot gielaid jurddašuvvon universála giela ektui mas ii dárbaš beroštit giellaspesifihkka beliin, dahje dakkárin mas juohke giela iešvuodat ja erenoamášvuodat válđojuvvojit vuhtii. Dát teorehtalaš mállat gohčoduvvojit universála ja relativisttalaš dahje nativisttalaš ja kultuvrralaš lahkona- vuohkin (Deutscher 2011: 19; gč. Evans 2014: 229–258). Ravddamus dáhpusaid gaskkas leat lahkona- vuogit mat váldet vuhtii sihke gielaid oktasaš iešvuodaid ja daid erohusaid. Ja aiddo dákkár oainnu ovdan- buvtii maiddá ovddeš sáme- gielprofessor, Nils Erik Hansegård 1968:s, ja son maid čujuha dutkamušaide mat čájehit ahte ovttagielagiin ii leat seamma vejolašvuotta go guovttagielagiin dulkot albmailm- mi fenomenaid (Hansegård 1974: 80–81).

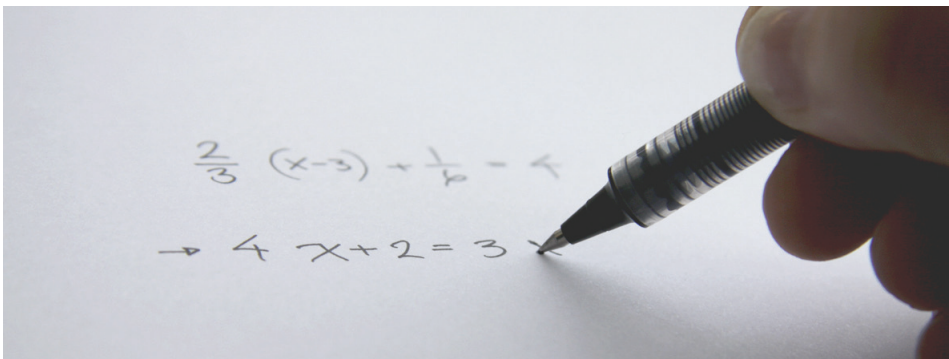
6.2 Giella ja matematihkka

Giella ja jurddašeami oktavuhtii čujuhuvvo dájvja go lea sáhka matematihk- kaoahpahas, ja sihke sáme- giella ja dárogiella fága- plánain deattuhuvvo rehkenastinmáhttu, mii oktan giellagelb- bolašvuodain duddjo vuodu doabaovdánahttimii, logihkalaš jurddašeapmái ja čuolbmačoavdimii. Go oahpaheaddji veadjá oážžut oahppi hállat, de dat maid oážžu oahppi jurddašit. Ja go veadjá oážžut oahppi hállat matematihka birra, de oahppi maid gártá jurddašit matematihkalaččat.

Váhnemiid ja oahpaheddjiid gaskkas lea mángii ságastallojuv- von sihke matematihk- kaoahpahas tearpmaid geavaheamis ja vel dasge, ahte leago oppanassiige vuogas (muhtimat beanta eahpidit ahte leago vejolaš) oahpahit matematihka sáme- gillii. Sivva dán váttisvuhtii sáhtta orrut paradoksalaš. Olmmoš gii máhtta nuppi giella ja lea oahppan matematihka dan gillii, sáhtta viggat caggat oahpahas ja oahppogirjiid geavaheami sáme- gillii, go atná dan sihke amasin ja váttisin. Maiddá skuvlla jodiheaddjit sáht- tet eastadit sáme- giella geavaheami matematihk- kaoahpahas (Lauhamaa

2003: 42). Praktikalaš čuolbman dat badjána váhnemiidda geat eai leat oahppan rehkenastit sámegillii ja danin eai loga máhttit veahkehit mánáideaset skuvlabargguin. Sámegiela olmmoš gii lea oahppan rehkenastit omd. dárogillii dahje suomagillii, automáhtalaččat čadaha rehkenastima oahpahuvvon gillii. Guovttegielatvuoda dutkamis, mas leat iskan makkár áššit váikkuhit dihto kognitiiva proseassaide, bohtá ovdan ahte oahpahušgiella váikkuha eanemusat dasa guđe gillii vällje verbaliseret rehkenastima (Javier 2010: 130, Moschkovich 2007: 9; gč. maiddái Pinker 2007: 130). Danin sáhttáge gullat Suoma beale sámegiela giid lohkan omd. hattiid ja telefonnummiriid suomagillii ja Norgga bealde dat fas gullojit hui dávjá dárogillii. Dasa gii lea beassan oahppat rehkenastit sámegillii, nummiriid ja loguid geavaheapmi lea oassi aktiivvalaš giellamáhtus ja dahká vejolažžan álkibut geavahit sámegiela riikkarájiid rasttildeaddji doaibmi giellan.

Baker (2011: 152) kommentere dutkamiid mat čájehit ahte guovttegielagat giedahallet loguid njoazibut go ovttagielagat, ja čujuha dasa ahte vaikke guovttegiela giid lohko giedahallan geavvá njoazibut dan gillii maid ii máhte nu bures, de dat leat seamma čeahpit čoavdit matematihkalaš gažaldagaid. Dán oktavuodas Baker čujuha dutkamušaide mat čájehit ahte dássálas guovttegiela giid leat ovdamunit spatiála matematihkalaš ja dieđalaš gažaldagaid čoavdimis. Bialystock (2005) konkludere dutkanbohtosiid vuodul ahte dat mii headušta guovttegiela mánáid matematihkkaohpu, lea jos gártet oahpahallat matematihka dan gillii maid eai vel máhte nu bures. Su oaivila mielde dát lea oppalaš váttisvuohta oahpahuš ektui, go váilevaš giellamáhttu váikkuha buot oahpposurggiid doabaáddjumi ovdáneapmái.

Govva 7. Matematihka symbolagiella.

Nummiriid ja loguid geavaheapmi lea maid oassi čálamáhtus mas árbevirolaččat leamaš guovddáš sadii skuvlla oahpahusas. Dát oassi čálamáhtus gohčoduvvo maiddái numerála- dahje lohkomáhtun. Sierra skuvlafágan dat skuvlamannolaga áigge vuodđorehkenastinvugiid lassin dađistaga duddjo máhtu ja áddejumi abstráktalabbo matematihkalaš proseasaid geavaheapmái, mas matematihka čállingiela symbolaid hálddašeamis lea guovddáš sadii. Nummirat ja eará matematihkalaš symbolat ovddastit oktasaš doahpágiid, ja nu sáhttáge lohkat matematihka čállingiela muhtinlágan universála giellan mainna gulahallá giellarájiid rastá. Nu leage alit dási matematihkkaohpahus vejolaš beroškeahtá gielladuogázis.

Matematihka symbolagiella lea dat giella mainna čálalaččat ovdanbuktojuvvojit matematihkalaš jurdagat nugo algebra mas geavahuvvojit sihke logut, bustávat, ruođut ja eará matematihkalaš symbolat (omd. $+$, $-$, $:$, $;$, $<$, $>$, \leq , \geq , $=$, \neq , \approx , ∞ , $\sqrt{\quad}$). Matematihkalaš giellagálggaide gullá máhttit lohkat dáid symbolaid ja áddet doahpágiid mat daiguin ovdanbuktojuvvojit, ovdanbuktit matematihkalaš jurdagiid čielgasit, guorahallat logalaččat ja geavahit oktasaš matematihkalaš jurddašinvugiid. Dát oktasaš matematihkalaš čállingiella sáhtá verbaliserejuvvot matematihkalaš hállangiellan dađe mielde makkár giellabirrasis dat adnojuvvo.

Skuvlamatematihkka man vuodđun leat praktihkalaš ovdamearkkat oahpes birrasis, duddjo oahppi giellamáhtu ala. Vuodđorehkenastinvugiid hárbjuhsain leat olu bargobihátat maid loguid ja matematihkkasymbolaid lassin leat sihke sánit ja teaksta. Lea iešalddes čielggas ahte jos oahppi ii ádde dákkár rehkenastinbihtáid sániid ja teavstta, de dat dahká oahppama váttisin. Dattege geavvá mángii nu ahte oahppi ferte čuovvut oahpahusa amas gillii ja vel geavahit oahppogirjji eará gillii. Dakkár oahppobirrasis lea váttis buohkaide duddjot matematihkalaš áddejumi go nu álkit vuollánahtá daid ohppiid geat vásihit gielalaš váttisvuodaid. Eatnigielat oahppái sáhtá leat váttis fáhtet čilgehusaid mat addojuvvojit eará gillii (gč. govva 8). Skuvlla oahppoplánain deattuhuvvo oktasaččat ahte rehkenastimáhttu oktan giellagelbbolašvuodain galgá duddjot buori doabaipmárdusa.

10. jahkeceahki loahppaeksámena čađaheami árvvoštallanbagadusas boahá čielgasit ovdan dábaláš giella ja matematihkkagiella máhttodási

gáibádus, go daddjo ahte “oahppit galget máhttit sátnádit čuolmmaid, jorgalit teavsttas matematihkkii ja dulkot vástádusaid álgočuolmmaid vuodul” (Árvvoštallanbagadus 2011).

Divaštallamiin mat lávejit gullot matematihka fágagiela geavaheami birra boahdá dávjá ovdan ahte sátnemáhttu ja doabaipmárdus áddejuvvo seamma áššin – jos máhtta omd. sáni *multiplikašuvdna*, de maid máhtta dan doabasisdoalu. Muhto nu ii leat ja dat dagaha oahppanválttisvuodaid jos dušše dovdá sáni muhto ii ádde dan doabasisdoalu, geavahuvvošii dal makkár tearbma ihkinassii. Doaba ii leat dušše sátni nugo divaštallamiin muhtimin čuočuhuvvo, muhto sániiguin sáhtta gielain čilget doabasisdoalu. Dát čájeha maiddá manin dálá oahpahusplánat oppalaččat deattuhit doabaipmárdusa ovdánahttima ja man deatalaš lea oaidnit giellaoahpahusa maiddá oassin eará fágaid oahpahasas.

REGEL
Når vi multipliserer (ganger)
et tall med 10, blir svaret
tallet og en null

86
r. 61a $42.9 \cdot 10 = 378$ V. Son sáttai máksit
378 kr.

61a $70.8 \cdot 10 = 560$ V. Son sáttai máksit 560 kr.

61b $200 - 127 = 73$ V. Son oavžui ruovtto loatta 73 kr.

Govva 8. Ovdamearka mo matematihkka lea čilgejuvvon dárogillii ja rehkenastojuvvon sámegillii.

Go matematihkka oahpahuvo-
godii sámegillii, de dasa dárbbá-
šuvvojedje maiddá odda tearpmat
mat govvidit dán skuvlafága
doahpagaidd. Dákkár tearpmat leat
sihke dakkárat mat leat ráhkaduv-
von sámegiela vuodul ja sáme-
gillii heivehuvvon loatnasánit.
Omd. leat vuoddorehkenastin-
vuogi tearpmat *oktiirehke-
nastin*, *geahpedanrehkenastin*,
geardun ja *juohkin* seamma
go heivehuvvon loatna-sánit
addišuvdna, *subtrakšuvdna*,
multiplikašuvdna ja *divišuvdna*.
Dát latiinnagiellavuđot heive-
huvvon loatnasánit leat anus
dálá Norgga beale oahppoplána
eksámennjuolggadusaid mielde
(gč. Árvvoštallanbagadus 2011).

Matematihka oahpahaladettiin oaidná čielgasit mo fágagiella lea earálágan go árgabeaigiella. Dan oaidná erenoamážit sátnerájus. Vuodđorehkenastinvugiid buorimuddui ieš čilgejeaddji fágatearpmat nugo *lasihahtti*, *geahpedahtti*, *geahpedeaddji* ja *buvttadahkki* (Ilmavirta ja earát 1995) leat maid ovdamearkkat das mo skuvlaoahpahas lea lasihan sámegiela sátneráju. Čuolbman orru dattege ain veadjit sajáiduhttit oktasaš matematihkkaterminologiiija nu ahte eai geavahuvvoše seamma doahpagii sierralágan tearpmat iešgudet riikkas. Vuodđorehkenastinvugiid tearpmat geavaheami girjáivuoda oaidná maid dohkkehuvvon sátnelisttus mas maid leat synonymat: *addišuvdna/lasiheapmi*, *eretváldin/subtrakšuvdna*, *juohkin/divideren*, *geardun/multiplikašuvdna* (Matematihkkasánit 2002).

Matematihka oahpahusa divaštallamiid oktavuodas lea relevánta divvut gažaldaga fágatearpmat geavaheamis. Leago nu ahte vuodđorehkenastinvugiid oahpaheamis lea buoret geavahit loatnasániid go sámegiela vuodul ráhkaduvvon sániid? Govviditgo heivehuvvon loatnasánit, maidda ohppiin eai leat makkárga assosiašuvnnat, doabasisdoalu buorebut go sámegiela sánit maid álkibut sáhtá ovttahttit oahpes mearkkašumiin, nugo ovdamearkka dihte *juohkin* ja *geardun*? Go vuos lea veadján duddjot buori doabaipmárdusa áddehahtti tearpmat vehkiin, de dat ii eastat bajit dásiin oahppamis matematihka symbolaid eará namahusaid. Bajit dási abstrákta matematihka formála giella lea buorre ovdamearka oktasaš gielas mainna fágaolbmot sáhttet gulahallat fágaássiin makkár giela ihkinassii dal geavahežžet eará oktavuodain.

Matematihka oahppoplána vuodđogálggaid čilgemis bohtá bures ovdan man deatalaš lea giellamáhttu. Matematihkkaáddejupmi duddjojuvvo sihke njálmmálaš ja čálalaš giela geavahemiin. Matematihka áddemii ja ovdáneapmái lea deatalaš beassat ságastallat matematihkalaš čuolmmaid, čovdosiid ja strategiijaid birra ja dađistaga ovdánit matematihkalaš doahpagiid ja fágaterminologiiija geavaheadjain. Dákkár ságastallamiin beassá hárrjánt verbaliseret matematihkalaš jurddašeami. Čálalaš giela geavaheapmi sihke lohkkain ja čállin fas nanne gálggaid máhttit geavahit matematihkalaš formála giela symbolaid, tevnnegiid, govaid, gráfaid, tabeallaid ja diagrámmaid. Oahppoplána Vuodđogálggat-kapihttalas daddjo ahte “rehkenastinováneapmi matematihkas vuolgá dieđuid gávdnamis ja geavaheamis teavsttain main lea álkes symbolagiella, ja ovdána oaivila gávdnamii kompleksa

fágateavsttain main lea váttes symbolagiella ja doabageavaheapmi ja daid reflektieremii” (Matematihkka 2013).

Dáid vuodđogálggaid ollašuhttimis lea guovttegielat dilis deatalaš váldit vuhtii goappá gillii lea buoremus lágidity oahpahusa. Giellaválljemii lea deatalaš ággan giellamáhtu dássi. Dat giella maid oahppi máhttá buoremusat, doaibmá maid buoremusat gielaláččat ovdanbuktit matematihkalaš guorahallamiid abstráktalunddot sisdoalu. Ovtadássásaš giellamáhtuin sáhtášii dán dáfus válljet goappá giela ihkinassii, jos eai livčče eará bealit maid váldit vuhtii oahpahusas. Giellaválljemis ferte maid váldit vuhtii makkár váikkuhus lea rehkenastima verbaliseremis doaibmi guovttegielatvuodá juksamii. Sámegiela sadi servodagas ja dan seailuheami ja nannema dárbu lea dat man ala sámi oahppoplána giellageavaheapmi matematihkkaohpahusasge vuodđuduvvo.

Vaikke matematihkka ii leatge dássášii deattuhuvvon seamma sakka álgooahpahusas go lohkan ja čállin, de lea dattege čielggas ahte oahppi dárbbáša doarjaga maiddá rehkenastinnávccaid ovdánahttimii. Matematihka oahppan vuodđuduvvo dan ala ahte ádde doabavuogádaga main lohkomearit ovdanbuktojuvvojit matematihka symbolaiguin, nugo omd. logut ja vuodđorehkenastinvugiid mearkkat +, -, x ja .: . Dákkár matematihkagiela oahppama vuodđun lea lohkodeahpaga ádden ja matematihkalaš jurddašannávccat. Dat mearkkaša omd. ahte ferte veadjit áddet dan oktavuodá mii lea konkreta lohkomeriid (omd. spáppat) ja loguid (omd. *okta* ja *guokte*) gaskkas. Dát ipmárdus lea guovddáš ášši mii veahkeha áddet loguid ja daid geavaheami dađistaga odđa ja kognitiivvaláččat eambo hásttuheadji oktavuodain. Matematihkalaš jurddašeapmi ovdána oktanaga oppalaš matematihkalaš návccaid (omd. kategoriserema) ja spesifihkka návccaid (omd. lohkosániid geavaheami) ovdáneamiin. Sullii njealjejahkásažžan mánná máhttá buohtastahttit guokte lohkomeari eanet- ja unnit-doahpágiid vuodul ja logahallan lohkosániid vehkiin lea olu mánáide oahpes ášši jo ovdal go álget skuvlii. Lohko- ja gorremáhttu leage matematihkalaš jurddašeami ovdáneami eaktun ja dákkár máhtu galggašii mánná beassat duddjot jo ovdal go skuvlii álgá. Seamma láchkai go ovdal skuvlaahkásačča sátnemáhttu váikkuha mañit áigge lohkanipmárdusa ovdáneapmái, de čájehuvvo maiddá ahte

lea oktavuoha das mo mánná hálddaša loguid geavaheami go álgá skuvlii ja das mo matematihkalaš jurddašeapmi ovdána. (Linnilä 2011: 127–129.)

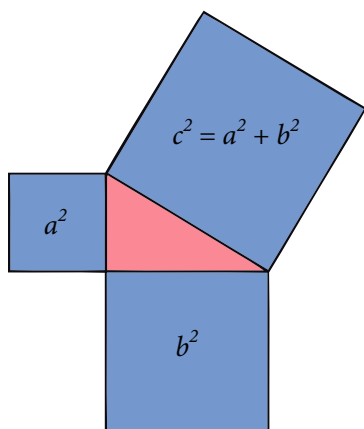
Loguid oahpahallamis ja áddemis lea ovdamunnin jos lohkovuogádat lea čađačuovgi dahje iešalddis čielggas. Dákkár čađačuovgivohta ii leat lohkosániin logi rádjai, daid ferte bajil oahppat. Muhto stuorát loguin lea sámegielas (ja suomagielas maiddá) dat ovdamunni ahte sáhtá atnit ávkki logi rádjai ohppojuvvon lohkosániin: *oktanuppelohkái*, *guoktenuppelohkái*, *golbmanuppelohkái*, *njealljenuppelohkái* jna. (vrd. dár. *elleve*, *tolv*, *tretten*, *fjorten* main ii leat seamma čađačuovgi lohkanvuohki go sámegielas). Seamma systemáhtalašvuoha lea 20 rájes maiddá: *guoktelogiokta*, *njealljeloginjeallje* (vrd. dár. *tjueen*, *førtifire* main ferte vuos oahppat sániid *tjue* ja *førti*). Go lea oahppan ortnetloguid, de oaidná maiddá molssaevttolaš lohkanvuogi *oktagoalmmatlohkái* ja *njealljevidátlohkái* systemáhtalašvuoda. Dákkár systemáhtalaš lohkanvuohki dahká álkibun ovdal skuvlaahkásaččaide oahppat stuorát loguid. Sámegielat mánáide dákkár čađačuovgi lohkanvuohki dahká vejolažžan oahpahallagoahtit stuorát loguid jo mánáidgárddis ja nu duddjot maiddá stuorit lohkomeriid lohkoáddejumi, mii lea stuora ovdamunnin matematihkalaš áddejumi duddjomii go álgá skuvlii.

Konkrehta lohkomeriid veardádallamiid ja abstrákta, mentála (“oaiivvi sis”) lohkoortnega áddejumi oktiiheiveheapmi adnojuvvo deatalaš muddun matematihkalaš áddejumi ovdáneamis. Dán muttu juksan mearkkaša ahte mánná ádde loguid (4) ja lohkosániid (njeallje), máhtá ovdanbuktit logahahtti diŋggaid meriid ja ádde ahte lohkoortnega stuorit logut vástidit stuorit lohkomeriide. Dát áddejupmi dahká vejolažžan áddet vuodđorehkenastinvugiid lasihan- ja geahpidanrehkenastima. Ja aiddo matematihkalaš logihka giela ádden leage guovddážis. Lea sáhka matematihkalaš giela “giellaoahppa” oahppamis sihke sániid, gihpuid ja syntávssa dásis. Vaikke matematihkalaš gielas leat maid oktasaš sárgosat dábálaš gielain, de dat lea spesialiserejuvvon giella mas leat iežas doahpagat ja symbolat maid ferte oahppat. Jos dán giela ii beasa oahppat, de matematihkkaohpahus álkit gártá dušše muhtinlágan olgguldas máhttun mas oahpaheaddji doaibmá matematihka jorgaleaddjin ja oahppái ii čielgga mo rehkenastima jurddaráiddu proseassa geavvá. Danin lea deatalaš beassat oahppat matematihka symbolagiela nu bures ahte veadjá lohkat, čállit, oahppat ja jurddašit matematihkalačcat.

Rehkenastinhárjehusaid ulbmil galggašii leat oahppat áddet ja ovdanbuktit matematihkalaš jurdagiid.

Dábálaš gielas lea čállingiella ráhkaduvvon hállangiela vuodul maid olmmoš oahppá oahpahusa haga. Nu ii leat matematihkalaš gielas mas algebra symbolat leat čálamearkkat ja dát giella lea hállujuvvon gielaidektui oalle ođđaáigásaš giella. Vaikke algebra rehkenastinvuohkin leige dovddus juo badjel 2000 jagi ovdal min áigerehkenastima álggu, de vuodđosymbolat nugo + (plussa) ja – (minus) leat dušše 500 jagi boarrásat. Maŋŋá go dát symbolagiella ovdánii, de dat šattai beaktilis veahkkeneavvun matematihkalaš jurddašeapmái. Skuvlaoahpahusa stuora hástalussan lea veadjit oahpahit matematihka giela nu ahte oahppit áddejit dan eaige dušše gearddut das daid osiid maid leat bajil oahppan.

Matematihkalaš jurddašeami ovdanbuktimis geavahuvvojit golbma giela: dábálaš giella, matematihkalaš symbolagiella ja matematihkalaš govusgiella (govus 3). Matematihka oahpahallamis lea deatalaš beassat hárjehallat sátnádit (sihke verbaliseret ja tekstualiseret) symbolagiela ja govusgiela. Go beassá iežas sániiguin čilget maid govvosat ja symbolat mitalit, de šaddá maid guorahallat maid lea oahppan ja nu soitet eará oahppitge fuobmát áššiid maid ieža eai lean jurddašan, dahje maid ledje jurddašan eará láhkai. Ja oahpaheaddji beassá gullat guđe muddui oahppi lea ádden fáttá ja dan vuodul sihke rávvet ja plánet mo ain bargat ovddos guvlui.

Govus 3. Matematihkalaš govusgiella ja symbolagiella.

Matematihka oahppamii nugo earáge oahppanproseassaide váikkuhit mánggálgán áššit. Vaikke muhtumat vigget dahkat sáme giela geavaheami matematihka oahpahusa váttisvuhtan, de leat goitge olu eará bealit mat váikkuhit ja maid ferte váldit vuhtii oahpahasas: kognitiivvalaš ahtanuššandássi, váhne-miid oainnut ja miellaguottut, oahpahan-vuogit, oahppofáttát ja ohppiid iežaset jurdagat, gáttut ja doaimmat. Ii leat nu álki sirret buot dáid beliid ja jurddašit

ahte dušše okta árppu dán mánggabealat godđosis čatnasa matematihkka-oahpahusa hástalusaide. Dutkamuš mas dákkár bealit leat váldojuvvon vuhtii čájeha ahte ohppiid matematihkkamáhtu erohusaid duohken sáhttet leat váhnemiid vuordámušat ja vuoruheamit jo ovdal go mánát álget skuvlii: vuoruhuvvogo lohkanmáhttu lohko- ja rehkenastinmáhtu ovddabeallái vai leago dássálas vuoruheapmi. Lea maid erohus das ahte atnetgo váhnemat matematihka oahppama oppalaš oahppannávccaid boadusin vai skuvlabarguid rahčamuša boadusin. (Miller ja earát 2005.) Oahppamii ja oahpahusii váralaš oaidnu ahte olmmoš lea jogo “giellaolmmoš” dahje “matematihkkaolmmoš” maid dáidá váikkuhit matematihka oahppanvejolašvuodaide. Eai makkárga dieđalaš dutkosat duođáš dákkár guovttejuogu. Baicce čájehuvvo ahte matematihkalaš ja gielalaš ovdáneapmi geavvá olbmo matematihkalaš ja gielalaš návccaid vuorrováikkuhusain. Miellaguottut ja gáttut váikkuhit matematihka oahppamii maiddá dan láchkai ahte olmmoš gii jurddaša matematihka dušše geavtlaš heivehusaid várás, oahppá matematihka eará láchkai go olmmoš geasa matematihka árvu lea dan geasuheadji logalaš vuogádat. (Tossavainen 2005.)

Giela ja matematihka oktavuoha lea dutkojuvvon mángga vuolgga-sajis. Ostad (2012) čujuha dutkamušaide mat čájehit oktavuoda váilevaš fonologalaš didolašvuoda ja matematihkalaš váttisvuodaide gaskkas. Nuorra oahppit geat čájehit váilevaš fonologalaš didolašvuoda leat daid gaskkas geat sáhttet oažžut váttisvuodaide matematihkain. Vállosivva manin fonologalaš didolašvuodas orrot váikkuhusat matematihka oahppamii, lea ahte dakkár didolašvuoha lea eaktun veadjit vurket sihke sátn- ja lohkogovaid oanehisáiggemuitui. Sihke vurken- ja viežžanproseassa geavvá dávjá iežainis humaidettiin, maiddá jietnatkeahhtá. Danin go dákkár verbaliserenvuohki dahká vejolažžan muitui vurket loguid ja rehkenastinproseassaid, de dat váikkuha maiddá matematihka oahppamii.

Matematihka symbolaid ja daid ovttahttimiid lohkamis orru ortográfalaš lohkamii vástideaddji ovdánanmuddu: oahppi oaidnigoahhtá ja muitá minstariid, sihke oassin ja ollisvuohčan mat duddjojít mearkkašumi. Dat mearkkaša ahte seamma láchkai go oanehisáiggemuitui veadjá logadettiin vurket dakkár sátneminstariid go ovdamearkka dihte *máná-š* ja *oahppa-*

goahtit, de orru maiddá i veadjimin vurket muitui aritmetihkalaš minstariid, nugo ovdamearkka dihte $2+3=$ ja $3-2=$.

Joutsenlahti (2003) lea dutkan matematihkalaš jurddašeami ja giela oktavuoda. Gielain son oaivvilda hállan- ja čállingiela eatnigiellan, sárguma, láhttadeami, geahčastaga dahje symbolagiela nugo matematihka giela. Vaikke ohppiid mielas mángii lea váttis iežas matematihkalaš jurddašeami ovdanbuktit earáide gielalaš hámis, de dan maid goitge sáhtá oahppat go beassá hárhallat. Matematihka gielladeapmi veahkeha oahppi analyseret iežas jurddašeami, ja nu son maid sáhtá buorebut gaskkustit jurdagiiddis earáide. Gielladeapmi geavvá eatnigillii man vehkiin oahppi jurddaša ja ovdanbuktá maiddá skuvlamatematihka guorahallamiid. Aiddo eatnigiela geavaheamis lea guovddáš rolla oahppi iežas máhttoduddjomis ja kognitiiva ovdáneamis. Joutsenlahti mielde giela guovddáš rolla matematihkka-oahpahusas boahá ovdan mángga oktavuodas. Dasa lassin ahte oahppi giela vehkiin analysere iežas jurddašeami ja gaskkusta dan earáide, de son maid gielain vuodusta ja guorahallá iežas áddejumi ja sáhtá dan vuodul nannet sihke alccesis ja earáide ahte lea ádden riehta. Giela vehkiin beassá čilget jurdagiid ja čállingielain dahkat jurddašanproseassa oinnolažžan. Giela vehkiin gaskkustuvvojit maiddá dovddut, miellaguottut ja jáhku mat buot váikkuhit matematihka oahpahallamii.

Joutsenlahti (2003) deattuha man deatalaš lea ahte skuvla oahpaha matematihkalaš gaskkustandáiddu. Bargosajiin ja maiddá globála oktavuodain dárbbasuvvo dákkár máhttu maiddá eará gillii, muhto lea deatalaš muitit ahte oahpahus ja hárhallan álggu rájes ferte vuos geavvat eatnigillii. Joutsenlahti čujuha dutkamuššii mii čájeha ahte Suoma vuodđoskuvllas jo oassi 2. ceahki ohppiin nákkejit čálalaččat gielladit iežaset jurddašeami. 6. ceahki oahppit máhte jo mánggabeallásaččat ja analyhtalaččat ovdanbuktit čálalaččat iežaset matematihkalaš čovdosiid maŋŋá go ledje geargan guđavahkkosaš gielladanprošeavttain. Juotsenlahti deattuha loahpas man deatalaš eatnigiella lea matematihkalaš doahpágiid ja symbolagiela oahppamii, ja eatnigiella lea maid guovddázis go oahppi dulko iežas matematihkalaš jurddašeami oahpaheaddjái ja eará ohppiide.

6.3 Giella ja musihkka

Matematihkalaš čállingiela sáhtta muhtin láhkai buohtastahttit musihka čállingielain. Das maid leat iežas doahpagat nugo omd. skála, molla, dura, allegro, largo. Olu tearpmain mat govvidit musihkalaš doahpágiid lea latiinnagiela duogáš (omd. *scalae* 'ráidalas', *mollis* 'dimis/linis', *durus* 'garas', *alacer* 'ealas', *largus* 'stuoris') ja muhtimat leat maid geavahuvvon giellaoahpa tearbman, nugo **allegrohámit** (sátnehámit main nuppi stávvala vokála oatnu) ja **largohámit** (sátnehámit main nuppi stávvala vokála bissu guhkkinn) maid vuodđun leat ovdalis namahuvvon musihkalaš tearpmat. Musihka čállingielas leat iežas symbolat ja das adnojuvvojit maid muhtin muddui sihke čállingiela ja matematihkalaš giela symbolat. Lávlut ja čuojaheadjit geat dovdet dán čállingiela sáhttet lohkat musihkkateavsttaid mat leat čállojuvvon nuohtamearkkaiguin ja lávlut ja čuojahit dan mielde.

Juoigi ja lávlu ovdanbuktimis ovtastuvvo sihke giella ja musihkka. Musihkka-teavsttat mat čilgejit eanet čuojanasaid oktanis geavaheami gohčoduvvojit **partituran**. Dás oaidná mo sáhtta čuojahit Sámi soaga lávлага musihkkagiela nuohtamearkkaid mielde:

The image displays three systems of musical notation, each consisting of a treble and bass staff joined by a brace. The music is in G major (one sharp) and 6/8 time. The first system shows a melody in the treble staff and a bass line in the bass staff. The second system continues the melody and bass line. The third system concludes the piece with a double bar line. The notation includes various note values, rests, and articulation marks.

Giela ja musihka oktavuoha oidno lávllateavsttain go daid buohtastahtá nuohtaiguin. Dás boahtá oidnosii mo sániid stávvaljuohku vástida nuohtaid merkemii, okta nuohtta juohke stávvalii *Suorpmat*-lávlagis:

SUORPMAT

Dovd - dan viht - ta viel - ja - za, duot - na gi ' sin
a - ma - ša. Báld - da - la - gaid čuož - zu - min,

(Lávllagirji 1982:93)

Nuohtat čájejit maid mo stávvala sáhtá musihkalaččat vanahit dahje hervet mottiin nuohtain. Dás ovdamearka mo *Ándde Máret* -luođis *gáhtaid*- ja *šlivgodi*-sáni nuppi stávvala jietnadeapmi lea hervejuvvon guvttiin nuohtain.

ÁNDDE—MÁRET LUOHTI

Sápmelaš albmotšuoŋa

Daid sák - sa gáv - pot gáh - taid
miel' dat lád - de - helm miid
šlivg - go - dii.

(Lávllagirji 1982:12)

Prosa ja poesija teavsttaid ektui lea lávlla- ja sálbmateavsttaide mihtilmas ahte dat galget heivet nuohta mielde lávlojuvot. Eanaš sálmmat leat jorgaluvvon eará gielain, ja jorgaluvvon sálbmateavsttain leat sihke dakkárat main jorgalus oalle dárkilit sániid beales čuovvu vuodđoteavstta ja danin maid čielgasit lea jorgalus, ja dakkárat maid sáhtá lohkat leat sámegillii diktejuvvon eaige dušše jorgaluvvon.

Dat gii iská oahpes nuhttii ráhkadit ođđa teavstta, gávnnaha fargga ahte sáhtta leat oalle hástalus gávdnat sániid mat dasa heivejit. Vuosttažettiin lea dieđus sáhka heivvolaš teavstta ráhkadeames, ja dasa lassin bidjá nuhttii heiveheapmi čielga rájiid sátnestruktuvrraide dahje -ráhkadusaide. Nuohtta ja teaksta heivehuvvojit oktii ritmma, távttaid ja stávvaliid vuodul. Čállimis mii dábálaččat stávvaliid earuhit sázuin, omd. *láv-lut*; *láv-le-stit*; *láv-lu-goah-tit*. Lávllagirjijis masa nuohtta maid lea merkejuvvon vástidit dábálaččat nuohtamearkkat sániid stávvaliidda. Stávvalii sáhttet maid gullat eanet nuohtamearkkat mat čájehit ahte dan vanaha dahje herve.

Go teaksta lea jorgaluvvon eará gielas, de oaidná omd. mángga sálbmateavsttas mo jorgaleaddji lea bággehallan heivehallat sátnehámiid nu ahte heivejit nuhttii. Muhtimin jorgaleaddji lea bággehallan guovttestávval sániid dahkat ovtastávval hápmásazžan, omd. *geahč'deik'* (= *geahča deike*), vai heive nuhttii. Dábálaččat jorgaleaddjit ja heiveheadjit geahččalit vealtat dakkár oanádusain mat eai čuoja sámegeillii ja maid lea váttis lávlut.

Musihka ja giela oktasaš bealit bohtet maid ovdan dán guovtti čállingiela buohtastahttimis. Sihke gillii ja musihkkii gullet dakkár doahpagat go tákta, ritma, šuoknja, deattuheapmi ja intonašuvdna. Giela čállingielas dat eai merkejuvvo nu dárkilit go musihka čállingielas mas earret eará leat mealgat dárkilit guhkkodat- dahje kvantitehtamerkemat, táktamerkemat, tempomerkemat ja vel mánggalágan kvalitehtamerkemat (omd. man jitnosit). Musihkalaš giela ovdanbuktinvuohki sulastahtá čállingiela lineára ortnega, muhto das lea okta lassi dimenšuvdna, namalassii vertikála dimenšuvdna mii nuohtalinjjáid vehkiin čájeha man alla dahje vuollegis nuohtain lea sáhka.

Giela ovdanbuktinvugiide hállangiellan ja čállingiellan vástida musihkagielas vokálagiella dahje lávlun ja notašuvdna. Dábálaččat oahppá lávlut ja juoigat seamma vuogi mielde go hállangiela, dasa ii dárbbášuvvo sierra oahpahus. Musihka notašuvnna oahppan fas geavvá seamma láchkai go čállingiela oahppan, dasa ferte oahpahuvvot.

Giellaoahpahusa sáhtta ovtastahttit sihke musihkain ja dasa lassin maid lihkademiin. Sihke tákta ja nuohtta veahkeha earuhit stávvaliid, ja musihka vehkiin lea maid dasa lassin vejolaš ovtastahttit lihcadeami. Maiddái

giellaoahpalaš áššiid sáhttá álkibut oahppat go beassá lávlut. Geahččal mat ráppet vearbaid konditionála hámiid!

Fjellheim (2005) musihkkaoahppogirjjiis sáhtát juoigama vuodul oahppat musihkkagiela ja mo **pulsa** lea vuodđun tákta- ja šuokŋa-doahpagiid áddemii. Sámegiela musihkalaš beliid birra sihke sániid ja cealkagiid jietnadeami ektui gávnnat maiddái Nickel ja Sammallahti (2011: 17–20) davvisámegiela giellaoahpas.

7 Árgabeaigiella ja skuvlagiella

Lea vejolaš jurddašit olbmo giellamáhtu mánggadássásažžan. Olmmoš sáhtta áddet nuppi giela muhto ii máhte ieš hállat dan. Sáhtta maid leat nu ahte dihto oktavuodain vállje hállat dahje čállit eará gillii go maid dábálaččat dahká. Aktiiva giellamáhtuin olmmoš máhtta oassálastit ságastallamii sihke guldaleaddjin ja hállin. Passiiva giellamáhtuin olmmoš ádde giela muhto ieš ii geavat dan. Čállingiellamáhttu maid sáhtta leat nu, ahte dušše lohka muhto ii čále dahje nu ahte sihke lohka ja čállá.

Giellamáhtu sáhtta iskat mángga láhkai. Iskamiin sáhtta geahččalit gávnnaht man muddui oahppi máhtta normerejuvvon giela, ja skuvlla giellateasttat leat mánggi aiddo dakkárat main iskojuvvo ovdamearkka dihte sátnemáhttu ja sátnesojamanmáhttu, erenoamážit čállingiela oainnus. Oppalaččabut sáhtta maid iskat mo oahppi gulahallá iešgudege dilálašvuodas. Dakkár iskanvuogi vuodđun lea giella gulahallangaskaoapmin ja nu sáhttáge mihtidit mo olmmoš birge omd. buvdas, go ustibiiguin ságastallá dahje go čilge skuvlaášiid. Oppalaš giellamáhtu iskan lea váddásit čađahit go giellamáhtu ja giellahálddašemi osiid, nugo omd. lohkan- ja čállinmáhttu.

Govva 9. Maid mearkkaša máhttit sojahit sániid?

Árgabeaigielas lea sáhka ságastallanmáhtus mainna sáhttá ságastallat beaivválaš áššiid birra. Dákkár giellamáhtu dási eatnigielat olmmoš lea jo dábálaččat juksan guđajahkásažžan ovdal go boahtá skuvlii. Dán giellamáhtodásis olmmoš máhttá geavahit dábáleamos sániid ja dadjanvugiid ja dovdá árgabeaivvi giellageavahanvugiid, nugo omd. goas ja mo dearvvahit, mo muitalit, gohčcut, jearrat ja biehttalit. Máná árgabeaigiellamáhttu lea deatalaš giellamáhttu go dat leat dat giella man vehkiin gulahallá sámegiela birrašis ja mainna galgá sáhttit duddjot alccesis mánggabealat aktiiva giellamáhtu sihke skuvllas ja iežas lagašbirrašis.

7.1 Skuvlagiellamáhttu

Skuvlagiella lea mángga dáfus earálagan go dábálaš ságastallangiella. Skuvlagielas geavahuvvojit olu sánit, mat gusket skuvlafágaide ja -doaimmaide. Stuorimus erohus ságastallangiela ektui lea ahte skuvlagiella nu čavga laktása čállingillii. Aiddo čállingiela geavaheapmi viiddidage olbmo giellarepertoára erenoamáš vuogi mielde. Čállingiela bokte olmmoš deaivá olu sániid maid hállangielaš hárve gullá, ja beassá lohkat dakkár cealkagiid ja ráhkadusaid mat dábálaččat eai gula hállangillii. Vaikko čállingiela geavaheapmi álggos vuodđuduvvoge hállangillii, de dat dađistaga ovdána iežas gulahallangaskaopmin ja jurddašanreaidun mii lea čielgasit earálagan go hállangiella. Skuvlagiela repertoára viiddideapmái váikkuhit erenoamážit skuvlafágaid tearpmat ja ovdanbuktinvuogit. Skuvlafágaiguin bargadettiin olmmoš oahppá ja hárvána maidái geavahit giela abstrákta áššiid čilgemii ja guorahallamii.

Buori skuvlagiellamáhttu duddjojuvvo vuosttažettiin skuvlagirjjiid ja eará girjjálašvuoda lohkamiin ja luohkkálanja giellabirrašis. Amas dákkár giellamáhttu báhcit dušše passiiva giellamáhtun, de lea dárbu beassat aktiivvalaččat hárvánit geavahit skuvlagiela sihke njálmmálaš ovdanbuktimis ja čállimis erenoamážit. Čállingiela ovddideamis guovddáš áššin lea ahte oahppit besset beaivválaš čállimiin darvvihit dán giellamáhtu alcceseaset aktiivvalaš giellageavahangálgan.

Girjegiella geavaha ovdanbuktinvugiid mat leat earáláganat go hállangielas. Okta sivva lea ahte čálalaš gulahallamis čáli ja lohkki gaska dábálaččat lea mealgat stuorit go hálli ja guldaleaddji gaska sihke spatiála ja temporála dimenšuvnna ektui, dahje nugo árgabeaigillii sáhttá dadjat: dan dihte go čáli ja lohkki leaba dábálaččat guhkkálagaid sihke báikki ja áiggi ektui. Dát gaska dahká veadjemeahttumin geavahit gulahallama doarjjainformašuvnna nugo šuoŋa, geahčastaga dahje rumašlihkaideami (omd. čujuheami ja nivkkiheami). Gulahallandilálašvuodas mas hálli ja guldaleaddji leaba njunnálagaid, birge maid dábálaččat buorebut prosániid geavahemiin, nugo pronomeniiguin ja dakkár proadjectiivvaiguin ja -advearbbaiguin go *dákkár*, *diekkár*, *duokkár*, *dokkár* ja *ná*, *nie* ja *nuo*.

Čáli ii sáhte geavahit dáid vugiid gulahallama doarjjan muhto ferte sániiguin ja cealkkaráhkadusaiguin gaskkustit informašuvnna nu, ahte lohkki fáhte čállosa ulbmila. Čálalaš ovdanbuktimis, nugo dat geavahuvvo maid dai skuvlla oahppogirjjiin, geavahuvvo dájvja oaneheabbo ovdanbuktinvuohki go hállangielas. Partisihpparáhkadus lea okta dákkár oanidanvuohki mii sáhttá geavahuvvot oalgecealkagiid sajis, nugo ovdamearka dihte *eske geavahuvvon ovdamearka* dan sadjái go *ovdamearka maid mun eske geava-hin*, dahje nominaliseremat: *beaivválaš čállimiin ovdána čállinmáhttu* dan sadjái go *go čállá beaivválaččat, de ovdána čállinmáhttu*. Jos skuvllas ii beasa oahpásmuvvat ja hárvánit dákkár giela lohkat ja čállit, de gártá maid váttis geavahit čállojuvvon oahppomateriála. Skuvla ferte oahpásmahttit dán lágan girjegiela geavaheapmái ja nu maiddái láidestit sámegiela ovdanbuktinvejolašvuodaide mat leat mihtilmasat girjegillii.

Álgoohpahusa áigge skuvlagiella ii dáidde leat nu olu earálágan go árgabeaigiella eará mearkkašumis go ahte dan oahppagoahhá geavahit čállojuvvon hámis. Muhto jo gaskadási rájes, ja erenoamážit nuoraidskuvladásis, ođđa fágaid ja fáttáid oahppahaladettiin giella geavahuvvo maiddái akademalaš giellan dan mearkkašumis ahte leat olu áššit mat čilgejuvvojit ja ovdanbuktojuvvojit teorehtalaččat. Sisdoalu ektui oahppit hárvánit sihke abstraheret ja generaliseret ja árgabeaigiela ektui váldojuvvojit atnui olu ođđa skuvlafágalaš sánit mat govvidit fágadoahpágiid. Skuvlaáigge giellaovdáneapmi dáhpáhuvvá oktanaga skuvlafágalaš ovdánemiin. Fágalaš ovdáneapmi váikkuha gielalaš ovdáneapmái ja gielalaš ovdáneapmi váikkuha fágalaš ovdáneapmái.

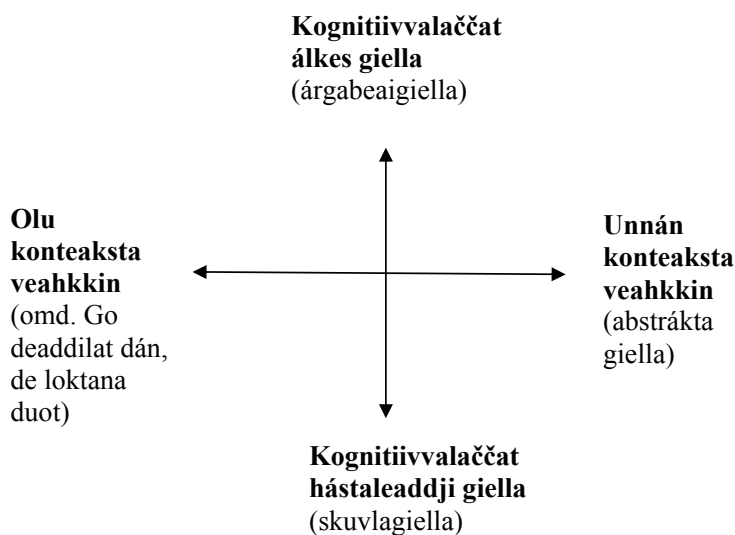
Skuvlaáigge šaddá hárhallat struktuvrraid ja vuogádagaid guorahallat ja ovdanbuktit teorehtalaččat. Jo álgoohpahusa rájes lea deatalaš ráhkkanišgoahtit viiddidit giellarepertoára nu ahte oahppi árgabeaigiela lassin beassá oahppat skuvlagiela. Geavatlaččat vuosttaš lávkkit dákkár giela guvlui leat go oahppit besset hárhallat čilget áššiid konteavstta veahki haga, nugo čállingiela fertehat.

Høier (2007) mielde buot oahpaheddjiide ii oro iešalddes čielga ášši árgabeaigiela ja skuvlagiela erohus. Su oaivila mielde sáhtá leat nu ahte oahpaheaddjit oahpahit ohppiide fágagiela almmá dađe eambo guorahalakeahtá ahte sii dán dahket. Høier lea dutkan sámeigiela geavaheami oahpahušgiellan dakkár giellabirrasis gos dárogiella lea gievrramus giella ja gos sihke váhnemiid ja ohppiid nannoseamos giella eará oktavuodain go árgabeaigulahallamis lea dárogiella. Son árvala ahte dákkár gielladilis veadjá oktan sivvan árgabeaigiela geavaheapmái maiddá oahpahušas leat ahte ohppiid giellamáhttu dahká dan dárbbášlažžan.

Beaivválaš giela ja skuvlagiela erohussii čujuhuvvo dávjá go lea sáhka vierisgielagiid váttisvuodain veadjit čuovvut majoritehtagielat oahpahušas. Mii muđui guoská omd. guovttegielatvuhtii, de olu dutkanbohtosat čájehit ahte additiiva guovttegielatvuodas leat posiitiiva váikkuhusat sihke intellektuálalaččat ja metalingvisttalaččat (Gč. Diaz 1983; Kovacs 2009; Bialystok 2009). Min oktavuodas dattege fertehat muittus atnit ahte gielaid servodatlaš dilli lea nu iešguđetlágan ja danin maiddá sámeigiela ohppiid vejolašvuhta beassat lohkat oahppomateriála teavsttaid iežaset eatnigillii ii leat seamma buorre go riikkagiela ohppiin.

Beaivválaš giela vuodđun lea hállangiella ja skuvlagiela vuodđun lea dasa lassin čállingiella. Hállangiella ja čállingiella leat viiddis doahpagat go goappašagaide čáhkhet ollu variánttat. Ovdamearkan hállangiela variánttain leat suopmanerohusat ja buolvvaid giellageavaheami erohusat. Sáhtá dadjat ahte davvisámeigiela čállingiela málle lea hápmašuvvan dálá čállingiellan sámeigiela girjjálašvuoda ovdáneami mielde ja giellaoahpaid mielde mat leat buori muđui sajáidahtán sihke čállinvuogi ja sojahanhámiid. Hállangiela ja čállingiela erohusat leat unnimusat siseatnama oarjeguovllu suopmaniin.

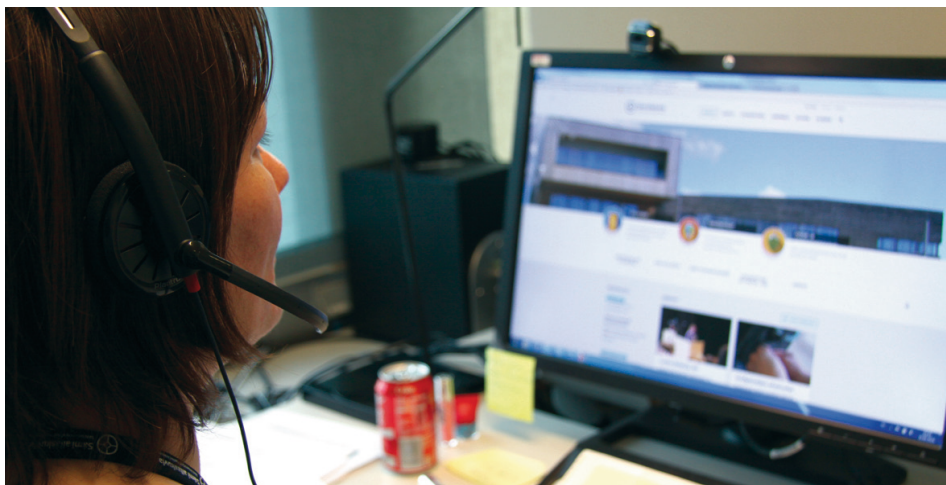
Sihke giellamáhtu ja giellageavaheami árvvoštallama skuvlaoahpahusa oktavuodas sáhtta guorahallat guovtti perspektiivvas: dábálaš gulahal-langaskaoapmin ja skuvlagiellan. Erenoamážit Cummins (1984 ja 2008) lea čujuhan dán guovtti dási erohussii (govus 4). Ovddit dássi (Basic Interpersonal Communicative Skills) vástida dábálaš árgabeaigiela geavaheami gelbbolašvuhtii ja mañit dássi (Cognitive/Academic Language Proficiency) fas vástida skuvla- ja oahpahusgillii mii lea kognitiivvalaččat eambo gáibideaddji ja mii geavahuvvo abstrákta áššiid jurddašanreaidun, nugo omd. árvvoštallamii, klassifiseremii, doabaduddjomii ja kausála oktavuodaid čilgemii. Dohkálaš skuvlagielladássi lea eaktun veadjit čuovvut ja áddet oahpahusa ja sáhttit atnit ávkki oahppoávdnasiid teavsttain. Skuvlagiella lea kognitiivvalaččat eambo gáibideaddji go árgabeaigiella maiddá danin go árgabeaigielas lea dávjá olu konteakstadoarjja. Danin skuvlafágaid oahpahalamis ferte maiddá geavahit áiggi čilget odđa doahpágiid ja daidda gullevaš tearpmiid. Lea čájehuvvon ahte omd. dohkálaš eangalsgiela skuvlagielladási oahppamii nubbingiellan mannet gaskal 4 ja 7 jagi (Baker 2011: 170).

Govus 4. Heivehuvvon Cummins (1984) mielde.

Skuvlaoahpahasas álgojagiid teavsttat eai spiehkas nu olu hállangiela cealkkaráhkadusain, muhto jo 4. ja 5. ceahki rájes oahppogirjjiid teavsttain lassánit skuvlagiela dovdomearkkat. Gielalaš repertoára viiddideapmi

čuovvu rattát fágalaš ovdáneamiin. Skuvlavázzi kognitiiva ovdáneapmi dahká vejolažžan ii šat dušše logahallat fenomenaid ja čilget hámiid, ivnniid ja eará vuodđosárgosiid, muhto maiddái guorahallat ovdamearkka dihte váikkuhusaid. Bajit dásiid oahppogirjjiin šaddá dađistaga eambo sáhka gaskavuodain, sivain ja eará abstrákta oktavuodain. Ja buot dáid beliid ovdanbuktimii ja áddemii dárbbášuvvo vástideaddji giella. Oahppogirjje-gielas dan oaidná olu ođđa abstrákta doahpágiid terminologiiija geavaheamis ja maiddái lassánit komprimerejuvvon giellageavaheami ovdamearkkat, nugo nominaliseremat ja partisihppa attribuhttaráhkadusat.

Govva 10. Muhtin bargguin šaddá geavahit hállangiela ja čállingiela oktanaga.

Skuvlagiella gohčoduvvo maiddái akademalaš giellan. Greikkagiela *akademeia* máksá seamma go oahppoásahus ja dan sámegiela suorggádus *akademalaš* geavahuvvo maid seamma mearkkašumis go teorehtalaš. Ja aiddo dan mearkkašumis leage skuvlagiella akademalaš giella go dainna gaskkustuvvo skuvlla teorehtalaš oahppu.

Skuvlagiella mii dušše čuovvu ja bissu beaivválaš hállangiela dásis hehte giellaovdáneami. Ja dat maiddái hehte ohppiid skuvlafágalaš ovdáneami, go skuvlagiella ferte doarjut dakkár giellageavahusa mainna skuvlafáogat čilgejuvvojit ja oahpahuvvojit čálalaš oahppomateriálain.

Čállingiella ii leat dušše hállangiela oinnolaš bealli. Vaikko das diedusge leat olu oktasaš bealit hállangielain, de dat nuppe beales sáhtá čuodjat oalle amasin dasa gii ii leat hárrjánan čállingillii, vaikko das gullojitge seamma sánit go hállangielas ja maiddái oahpes cealkkaráhkadusat. Skuvlaáigge olmmoš oahpásmuvvá ja hárrjána čállingiela ovdanbuktinvuohká.

7.2 Skuvlagiella teakstan

Guđajahkásaš geavaha olu *ja-* ja *de-*konjunkšuvnnaid go čatná oktii mánga cealkaga, nugo lea oalle dábálaš hállangielas. Oahppogirjegielaš gávdná dávjá mealgat stuorát variašuvnna maiddái dakkár teavsttain mat mitalit áššiid kronologalaš ortnegis, omd. *vuos*, *vuosttažettiin*, *álggos*, *dasto*, *dan manjá*, *loahpas*. Ortnegiid ferte maid muhtimin logahallat dárkilis vuogi mielde ja nu geavahit lohkosátnehámiid. Dákkár giellariggodahttin dáhpáhuvvá erenoamážit skuvladoaimmaid oktavuodas, muhto dat sáhtá maid áinnas geavvat sihke ruovttus ja mánáidgárddis.

Skuvlaahkásaš mánná, gean giellamáhttu lea eatnigiela dásis, lea oahppan ruovttugiela dábáleamos sátnemeari ja dadjanvugiid. Ruovttu gielladuogáš sáhtá leat nu mánggalágan. Man olu ságastallojuvvo ruovttubirrasis? Oassálastágo mánná dušše dialogaide vai beasságo maid gullat mitalusaid ja máidnasiid maid ieš fas sáhtá mitalit nubbái? Leago ruovttus beassan gullat lávlagiid, luđiid ja divttaid? Jos mánná lea bajásšaddan birrasis mas lea beassan gullat lohkkujuvvon teavsttaid, de dat lea dalle maiddái beassan oahpásmuvvat čállingiela ovdanbuktinvugiide.

Sámegiela dilli guovtte- ja mánggagielat birrasis gáibida rávisolbmos gielladidolašvuoda dan mearkkašumis ahte rávisolmmoš lea buorre gielalaš ovdamearkan, nu ahte mánná beassá oahppat sámegiela vuodđosátneráju ja dadjanvugiid nu bures go fal vejolaš. Ruovttubirrasis dát lea sávahahtti dilli muhto mánáidgárddis ja skuvllas mii eat sáhte duhtat dušše sávaldahkii. Ferte leat iešalddes čielga ášši ahte sámegiela mánnái oahpaheaddji geatnegasvuolta lea doaibmat gielalaš ovdagovvan nu ahte mánná beassá skuvlaáiggis oahppat gullat, lohkat, hállat ja čállit sámegiela dakkárin go mii háliidit ahte min giellamet galggašii čuodjat. Ii leat doarvái ahte

skuvlamánna beassá oahppat gullat ja geavahit rikkis hállangiela, skuvlla erenoamáš ovddasvástádus lea duddjot nana vuodu čállingiela geavaheapmái.

Lea dábálaš jurddašit giela vuosttažettiin gulahallangaskaoapmin. Vaikko dat leage giela guovddáš doaibma, de das lea maid hui deatalaš oassi jurddašanreaidun dahje -gaskaoapmin. Skuvlafágaid nannemis ja ovdánahttimis gielas lea hui guovddáš sadi. Lea dadjat veadjemeahttun jurddašit skuvladoaimmaid giela haga, ja dat terminologiija ja gielalaš ráhkadusat mat leat mihtilmasat skuvlagillii leat aiddo dat maid gávdnat čállingielas. Danin lea mánáin geat leat beassan oahpásmuvvat čállingillii ovdal skuvlaagi stuorra ovdamunni go álget skuvlii.

Oahppogirjegiela ja akademalaš giela dovdomearka lea komprimerejuvvon cealkkaráhkadusat mat čáhkadit olu informašuvvna. Oahppogirjegielas sáhttet danin leat giellaoahpalaš ráhkadusat mat eai leat nu dábálaččat hállangielas.

Eske namahuvvon ovdamearkkas

Vrd. *Ovdamearkkas **mii namahuvvui eske***

*Ii leat lohpi hállat telefovnna **vuojedettiin***

Vrd. *Ii leat lohpi hállat telefovnna **go lea vuodjimin***

Oađđi olbmo ii oaččo muosehuhttit

Vrd. *Ii oaččo muosehuhttit **olbmo gii oađđá.***

Dávjá sáhttet dákkár komprimerejuvvon ráhkadusat leat mánnga seamma cealkagis:

Namahuvvon oađđi olmmoš ...

Vuojidettiin(eamet) namahuvvon oađđi olmmoš morihii.

Analyhtalaš ja syntehtalaš ráhkadusaid varierenvejolašvuodát go dovdá suorggádusaid:

*Ii dat oastán dan biilla, go **su mielas dat lei menddo divrras.***

*Ii dat oastán dan biilla, go **divrrašii dan.***

*Nuppe geahčen jávrri lea vuogas **sadji gokko sáhtá gorgnet miellái.**
Nuppe geahčen jávrri lea vuogas **gorgnehat.***

Hállangielas sáhtá dorvvastit kontekstii. Dát dahká earret eará vejolažžan geavahit prosániid:

Pronomeniid: **Diet orru váttis.**

Proadvearbbaid: **Mana dohko!**

Proadjektiivvaid: **Leago dus dákkár árpu?**

Dákkár dábálaš hállangiela cealkagiid sáhtá geavahit vuodđun stoahkat cealkagiiguin, go prosániid sadjái geahččala bidjat sániid mat dárkileappot čilgejit mas lea sáhka. Ná sáhtá oahpahallat sihke ođđa sániid ja dadjanvugiid.

Dat manai dohko.

Dán cealkaga vuodul sáhtá hásttuhit geavahit eará sániid, omd. *Gánda manai dohko, Gánda viehkalii dohko. Gánda doapmalii stohpui.* Sáhtá lasihit eambo prosániid maid sadjái beassá hárhjhallat bidjat sisdoallosániid, omd. *Dalle dat manai dohko.* Ná sáhtá hárhjhallat geavahit olu lihkanvearbbaid *mannat*-vearbba sajis ja nu oahppat ođđa vearbbaid, omd dakkáriid mat mitalit sihke mo olmmoš sáhtá lihkadit dahje mo sáhtá johtit: *čihkut, šloahat, lávkut, doapmat, loaggut, deamput, steamput, gállit, njáhkut, boaggut, šlimput, soabbut, suhkat, goargnut, meallut, vuodjat, vuodjit* ja vel olu eará vearbbaid maid. Gažaldahkan sáhtášii leat: *Mo dat manai dohko?* Vástádusaid sáhtá maid neaktit nu ahte vuos galgá lihcastagaiguin čájejit mo jođii. Oasseváldiid árvádusain sáhtá beassat gullat olu vearbbaid ovdal go deaivá árvudit riehta. Lea maid vuogas ahte beassá oaidnit mo rivttes vástádusa vearba čállojuvvo, go olmmoš oahppá buoremusat go beassá sihke gullat, oaidnit ja vásihit.

Sáhtá maid iskat mat sániid heivešedje subjeaktan ja adverbialan. Dasto sáhtá maid hárhjhallat mo ráhkadit mánggalágan subjeakta- ja adverbiala-gihpuid, omd. *hilbes gánda jávkkihii boares stohpui.*

Dákkár giellastoahkamat main buhte prosániid nugo pronomeniid, proadvearbbaid ja provearbbaid (omd, *mannat* ja *dahkat*) sáhtá oahppat ollu ođđa sániid. Dasto sáhtá maid hárhjhallat hervet dahje dievasmahttit vállje-

juvvon substantiivvaid iešguđetlágan merrosiiguin, nugo adjektiivvaiguin ja relatiivcealkagiiguin. Cealkagiid sáhtta maiddá viiddidit ja dievasmahttit mánggalágan advearbbaiguin vástidettiin dakkár gažaldagaide go *goas*, *gosa*, *manin*, *geainna*, *geaiguin* jna. Dákkár hárhallamat duddjojít buori vuodu formála cealkkaoahpa áddemii, go lea beassan hárhallat manipuleret cealkagiid ja daid osiid.

7.3 Skuvlagiella ja fágagiella

Oahppogirjjiid teavsttain leat dávjá fágatearpmat maid olu oahppit eai leat goassege ovdal gullan dahje lohkan:

”Arkeologat fertejit ieža ohcat ja roggat daid ávdnasiid ja biergasiid, maid veagas sii dološ áiggi dutket. Muhto sii ožžot maid veahki eará diehtagiin, nugo giella- ja olmmošdiehtagis (lingvistihkas ja antropologijas) ja earenoamážit luonddudiehtagis. Nu arkeologija geavaha ovdamearkka dihtii áigemearridanvuohkin *lieđdegavjačuoldima* (pollenanaliissa), *mearradebbuid* ja eará šattuid dutkamuš ja C 14-vuogi, mii vuodđuduvvá radioaktiiva čina iešvuodaide.” (S. Aikio 1992: 32–33.)

Dán teakstaovdamearkkas oaidná mo dábálaš sániid (omd. *veahka*, *lieđdi*, *gavja*, *čuoldit*, *deappu*, *čitna*, *iešvuohka*, *dieđa*, *vuodđuduvvat*) lassin geavahuvvojít fágatearpmat (*arkeologa*, *lingvistihkka*, *antropologija*, *luonddudieđa*, *lieđdegavjačuoldin*, *pollenanaliisa*, *C 14-vuohki*, *radioaktiiva*). Muhtin latiinnavuđot loatnasániide leat geavahuvvon vástideaddji sámegeiel sánit nugo omd. *gielladieđa* (lingvistihkka) ja *olmmošdieđa* (antropologija), mat čilgejit loatnasániid sisdoalu. Ohppiide geat dovdet *dieđa*-sáni dákkár goallošánit leat vuogas láidehussan oahppat áddet ja geavahit fágagiella olu loatnasániid. Fágasániid ádden máksá seamma go áddet daid doahpágiid maid sánit govvidit. *Lieđdegavjačuoldin* ja *C 14-vuohki* tearpmat govvidit fágadoahpágiid maid oahppogirjji teaksta, govat ja govvosat geahččalit čilget nu ahte lohkki veadjá fáhtet ja áddet sisdoalu. Oahpaheadđji láidehusain fágaáššiid birra ságastallan hárhaha ohppiid verbaliseret dan maid leat oahppan. Go dasa lassin oahppit besset čállinbargguin geavahit fágatearpmaid,

de sihke fágamáhttu ja fágagiella nanusmuvvá. Dákkár teaksta lea buorre ovdamearkan das mo maiddái eará fágat go dušše giellafága lea seammás maiddái giellaoahpahus, go skuvlla teorehtalaš fágaid oahpaheami guovddáš bargoreaidun lea aiddo fal giella.

Oahppogirjjiid fágamáhtu gaskkusteapmi duddjo ná sihke ovddeš oahpes sániid ja odđa sániid ala. Mađe eambo sániid oahppit máhttet ovddežis, dađe álkit lea oahppat odđa áššiid. Odđa sániid oahppamii laktásit namahusat mat govvidit sihke konkrehta ja abstrákta fenomenaid. Oahpes áššiide laktásit odđa diedut mat viiddidit máhtu ja áddejumi. Jávri ipmirduvvo odđa perspektiivvas go beassá oahppat ahte gáddečáziin ellet mánggalágan *rikkehis eallit* ja ahte *gáddeavádat* juohkása golbman sierra *eallinbirasin* maida eallit leat *struktuuraset mielde vuogáiduvvan* (Leinonen ja earát 1997: 19). Skuvlagiella vehkiin oahppat maiddái iešguđetlágan biepmuid birra ja makkár ávdnasat addet energiija: “Stirddis leat sohkmolekylat čadnon oktii guhkes viđjin. Stirddi ferte vuos cuvket ovttaskas sohkmolekylan ovdal go rumaš fáhte energiija.” (Grimeland ja earát 2000b: 107.) Čáhcebuhtistanvugiid birra oahppat ahte *biologalaš buhtistemiin* baktearat nuppástuhttet ruba *orgánalaš ávdnasiid* čáhcín, *metánagásson* ja *karbondioksiidan* (Grimeland ja earát 2000a: 98). Oarjemáilmmi kultuvrra ovdáneami historjjá čilgemis geavahuvvojit maiddái tearpmat mat vedjet leat olusiid árgabeaigillii apmasat: *antihkka*, *republihkka*, *gávpotstáhta*, *imperia*, *greikkálaš*, *hellenisttalaš*, *romálaš*, *palássakultuvra*, *allakultuvra*, *guovddášfápmu* (Evjen 2012: 24–26). Fágaid tearpmat leat dat giellalaš gaskaoamit maiguin oahppá odđa áššiid. Go daid beassá oahppat oahppogirjjiin ja oahpaheadji vehkiin sihke lohkkín ja čállin, de dat nanne ja viiddida aktiivvalaš giellageavahangálggaid nu ahte sáhtta sihke ságastallat ja čállit oahppofáttáid birra skuvlagillii.

Skuvlamannolaga loahpamuttus vurdojuvvo ahte oahppi jo buorre muddui máhtta hábmet skuvlafágalaš teavsttaid maid váldodovdomearkkat leat formála ja objektiivvalaš giellageavaheapmi. Dán dási juksan eaktuda ahte oahppi lea beassan oahppat mii objektiivvalaš giellageavaheapmi lea, beassan sihke lohkat dakkár teavsttaid ja ieš hárjehallat dakkáriid čállit. Oahppi gii dan lea beassan oahppat diehtá ahte objektiivvalaš tekstii eai gula dakkár dadjanvuogit go omd. *mahkáš*, *mu mielas orru*, *lea hirbmat somá*, *orru beanta*, ja *issoras unohas*. Objektiivvalaš giellageavaheami ulbmil

lea dahkat vejolažžan ovdanbuktit áššálaš ákkastallama. Dákkár teavstta váldodovdomearka lea ahte dat bissu goalmát persovna ovdanbuktinhámis. Vuosttaš ja nuppi persovna hámiid geavaheapmi addá tekstii čielgasit subjektiivvalaš šuoŋa. Teaksta galgá huksejuvvot áššálaš ákkastallama ala iige dušše čállu iežas jáhku ala. Objektiivvalaš teavstta adjektiivvat ja advearbat spesifierejit teavstta, ráddjejit dan ja dahket áššiid čielgaseabbon. Dat eai oaččo leat dakkárat mat mänge láhkai dovddahit čállu iežas miellaguottu.

Dás leamaš sáhka akademalaš skuvlagielas, mii lea dat giellastiila maid oahppit fertejit beassat oahppat jos galget sáhttit joatkit dakkár oahppobálgáid mielde, mat huksejit olles oahpu dan ala ahte oahppi hálddaša válljejuvvon fágasuorggi giela, ja máhtta sihke njálmálaš ja čálalaš ovdanbuktimis čájehit áššedovdamuša fágasuorggi dohkkehuvvon gielalaš hámis. Guovtteja mánggagielat oahppái ferte addot vejolašvuohta skuvllas beassat oahppat dáid giellavariánttaid nu bures sámegeillii ahte beassá dákkár máhtus atnit ávkki maidái go hábme teavsttaid eará gillii.

7.4 Giellaoahppamáhttu

Dán dási giellamáhtu dovdomearkan lea ahte olmmoš dovda giela vuogádaga, nugo ovdamearka dihte mo jietnadagat duddjojit sániid, mo jietnadagat merkejuvvojit čállimis, makkárat leat sániid sojahuvvon ja suorggiduvvon hámit ja makkárat sáhttet leat cealkaga ráhkadusat, ja máhtta čilget giela vuogádatlaš beliid. Dán dási giellamáhtu sáhtta juksat jogo skuvlaoahpahusas dahje giellabirrasis mii fuomášuhtta giela sisdoallo- ja hápmegaskavuodaid. Náka máhttit oaidnit giela hápmevuogádahkan lea vuodđun čálamáhtu duddjomii ja nu adnojuvvo ovdamunnin lohkan- ja čállinoahpahallamii, jos mánná lea beassan jo ovdal skuvlaagi fuobmát giela ráhkaduslaš iešvuodaid, nugo ovdamearka dihte ahte *dállu* ja *nállu* sániid erohus lea sániid vuosttaš jietnadagas. Dákkár didolašvuohta lea guovddážiš go čállingielas oinnolaš manifestašuvdnan dán guovtti sáni erohus merkejuvvo d- ja n-bustávaiguin. Ja aiddo čállingiela oahpahallama fokus hámiide (sátnesojaheapmi, suorggi-deapmi, gihpuid ráhkadus ja cealkkahámit) duddjogoahpá giellaoahppamáhtu. Ná besset oahppit dađistaga oahppat hápmeoahpa guovddáš namahusaid. Dáid áššiid oahppamis lea álggos geavatlaš mihttomearri: vuos beassat

oahppat jietnadagaid ja bustámaid oktavuoda nu ahte veadjá čoavdit čálakoda. Dađistaga šaddá maid sáhka giela vuogádatlaš beliid oahppamis ja nu maiddái beassat oahppat dan metagiela mainna giella čilgejuvvo.

7.5 Objektiiivlaš ja subjektiiivlaš giellageavaheapmi

Giellafága lea duodjefága ja dán duodjefága ávnnas lea giella. Dan ávdnasis sáhttit duddjot mánggalágan teavsttaid. Ávnnas hábmejuvvo nu ahte dat govvida maid nu, ovdanbuktá jurdaga. Ja jurdda fas hábme giela viidáseappot.

Gielalaš duoji várás leat guokte váldobargovuogi mat buori muddui vástidit objektiiivlaš ja subjektiiivlaš giellageavaheapmái: analyhtalaš bargovuohki mas mii disponeret, guorahallat, vihkkehallat, ákkastallat ja heivehallat, ja de lea intuitiiivlaš bargovuohki man vuodđun lea olbmo intuitiivdna. Intuitiivdna lea dovdu, dovdu mainna dakkavide fuobmá, dovda dahje ádde maid nu almmá smiehtakeahhtá ja guorahalakeahhtá. Gielalaš duoji bargovuohkin intuitiiivlaš bargovuohki hukse dovdduid ala. Danin dat suovvá stoahkat, govahallat, niegadit ja dahkaluddat. Intuitiiivlaš bargovuohki ii gáibit jierpmi stivrejeddji guorahallama.

Sihke ášši ja gielalaš hámi guorahallamiin sátneduodji jáhkiha ja beroštahtá. Olu sátneduojit geasuhit vel eanebuid go čáli geavaha iežas dadjanvugiid, vuorddekeahtes čovdosiid ja miellagova. Muhtimat besset buoremusat johtui čállimiin analyhtalaš bargovugiin, nuppit fas intuitiiivlaš vugiin.

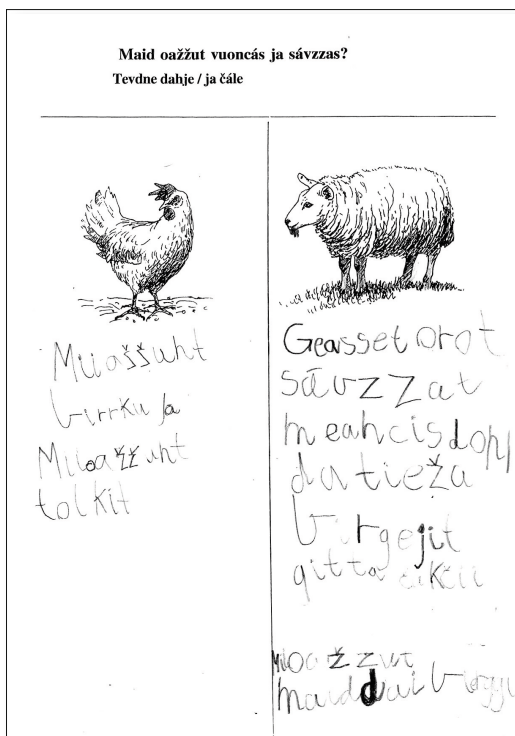
Gielalaš duddjomis mii dárbašit máhttit goappašiid bargovugiid. Eanaš háviid dárbašuvvo intuitiiivlaš duodjái analyhtalaš bargo-vuohki amas šaddat dušše kaos ja moivi ja analyhtalaš duodjái fas intuitiiivlaš bargovuohki amas šaddat menddo ovddalgihtii árvidahtti teakstan dahje ivnnehis teakstan, jos dat dakkárin ii leat oaivvilduvvon. Guorahallamat, áššečilgehusat ja teknihkalaš rávvagat leat dakkár teavsttat mat čuvvot objektiiivlaš ja analyhtalaš ovdanbuktinvuogi.

Skuvlaáigge ferte leat sadji sihke dikšut ja hárjehallat kreatiivlaš giellageavaheami. Gielladiđolašvuoda ja giellariggodahttima oainnus lea deatalaš

beassat oahppat objektiivlaš giellageavaheami vuostebeali, namalassii subjektiivlaš giellageavaheami stiilavariánttaid, ja oahppat makkárat daid dovdomearkkat leat ja mo dakkár teavsttaid sáhttá hábmet. Dasa mis leat sihke čáppagirjjálašvuodas ja maiddái máidnasiin ja muitalusain olu buorit ovdamearkkat, ja njálmmálaš ovdanbuktimisge beassat dan vásihit sihke luđiin, lávlagiin ja teáhterčájalmasain.

Skuvla lea guhká dikšon analyhtalaš bargovuogi giellabargguin. Čállimis leat oahpaheadjit muittuhan ahte čállinbarggus galgá leat oanehis álggahus dahje láidehus, dasto galgá ákkastallat sihke beali ja vuostá ja de galgá vel loahpahit čállosa čoahkkáigeasuin. Dálá áigge mii tevdnet jurddakárnttaid, čohkket dieđuid, ohcat duogášdieđuid, guorahallat mo hábmet čállosa, ráhkadit bajilčállagiid ja álggahusaid, sirddašit osiid ja cealkagiid, ohcat ovdamearkkaid ja govaid, lohkat ja divodit, logahit ja divuhit, redigeret ja ođđasit heivehit. Dat gii dán bargovuogi máhttá ja hálddaša, lihkestuvvá dábálaččat bures daningo olles proseassa lea analyhtalaččat guorahallojuvvon ja dan vuodul ožžon loahpalaš hámi. Akademalaš barggu lea veadje-meahhtun jurddašit analyhtalaš bargovuogi haga.

Muhto dákkár bargovuohki ii soaitte álohii heivet buohkaide. Leat olu vejolašvuodát mo geahččalit darvvihit sániid báhpárii intuitiivlaš bargovugiin. Muhtimiidda sáhttá leat álkit čálligoahit almmá jurddašalakeahttá maid, mo ja manin. Lea measta dego njuiket čáhcai, gálašit ja stunžet, duostat vuodjalit ja fitnat čiekŋalassas maid. Dat gii gálaša gielas ii dárbbáš ballat duššamis. Go lea

Govva 11. Gova vuodul maid sáhttá maid nu čállit.

beassan veaháš hárjehallat, de veadjá lihkadit bures ja beassá gosa háliida, iige jurddaš leago hárjehallan analyhtalaččat vai intuitiivvalaččat. Muhto ovdal go dan muddui lea ollen, de sáhtá intuitiivvalaš hárjehallanvuohki leat roahkasmahtán oahppi buokčalit gillii, stoahkat sániiguin ja nu beassat johtui čállimiin.

Moktii, dearvvašvuhtii ja beaivválaš birgemii lea deatalaš ahte olmmoš lea buriin veajuin. Ja buriin veajuin lea dávjá dat gii lášmmohallá ja hárjehallá. Gielalaš gulahallan, erenoamážit dat mii geavvá čálalaččat, gáibida maid dái viššalis hárjehallama. Olbmo giella maid doangu jos dainna ii beasa lášmmohallat. Danin fertet beassat olu hárjehallat. Dávjjes oanehis hárjehallamat leat buorebut go okta guhkes hárve háve. Giellalášmmohallamis ii jerrojuvvo maid ja mo čálát, muhto válđoáššin lea ahte čálát. Bisut giellalášmadin go barggat konkrehtalaččat ja geavtalaččat mánggain oanehis bargguin. Golbma minuhta dahje vihtta minuhta! Dan lea vejolaš nákcet, ja go čállimiin vuossá beassá johtui, de sáhtá nákcet guhkit bargguid maid.

Ohppiid teavsttat speadjalastet oahpaheaddji addin bargobihtáid mat mángii leat dakkárat go omd. geasseluopmu, somás mátki, givssideapmi, boahtteáigi, ustivuhta jna. Divtte ohppiid beassat iskat čállit maid dái dakkár fáttáid birra main besset govahallat mielas: boares gáma muitala, maid niestelávka jurddašii, balvva beavegirji, čále Ovlá birra gii olles vahkko-loahpa váivašuvai go didii ahte fas galggai skuvlii vuolgit vuossárgga, soahki mii fáhkkestaga álggii hállat. Oahppit sáhttet ieža maid hutkat fáttá man birra čállit. Dá leat muhtin eará ovdamearkkat maid sáhtá geavahit intuitiivvalaš giellageavaheami hárjehussan:

1. Čále mii bohtá millii go guldat musihka. Geahččal čállit iešguđetlágán musihka vuodul.
2. Čále mii bohtá millii go oainnat man nu gova. Sáhtát geahččalit vástidit govvi guoski gažaldagaid, nugo omd.:
Gosa lea nieida viehkamin?
Manin beana ciellá?
3. Rokka busses ovta diŋgga. Mii bohtá millii? Čále dan birra.
4. Fina olgun vázzimin moadde minuhta.
Maid oidnet, gullet, hakset, dovdet, jurddašit?

- Čále dan birra.
5. Gávanna maid nu lanjas. Čále dan birra.
6. Gidde čalmmiid, raba sátnegirjji ja bija suorpmá siidui ja čále čujuhuvvon sáni birra.
7. Čále dáid sániid birra:
- illu
 - váivi
 - ballu
 - heahti
 - vuordámuš
 - mášohisvuohta
 - duđavaš
 - gáđáš
 - hilbat
8. Váldde plastihkkabusse mielde. Čoakke vihtta diŋgga fárrui.
Go boadát sisa, de čále maid leat gávdnan. Man ivdnái leat diŋggat?
Mii lea garas? Mii lea dimis? Sáhttago maidege geavahit masage?
Leago mii nu mange oassi? Maninson diŋggat ledje aiddo dakko
gos don daid gávdnet?
9. Mu guovttegielat árgabeaivi

(Eambbo ovdamearkkat, gč. Dahle & Wold 2005.)

Analyhtalaš čállimii sáhtta láidestit gárvves málliiguin maid oahppi ferte ieš dievasmahttit. Dákkár bargovuohki sáhtta leat ávkin ohppiide geaid mielas orru váttis beassat álggu ala. Analyhtalaš teavsttain sáhtta leat sáhka omd. guorahallamis, ákkastallamis, veardádallamis, oaivváldallamis, árvvoštallamis ja čilgemis. Jos bargun lea čálalaččat ovdanbuktit ákkastallama man nu ášši birra, de sáhtáii oahpaheaddji fállat mále mainna álkibut beassá johtui bargguin:

Muhtimat jurddašit ahte

daningo

Sii ákkastallet ahte

Nuppit fas

Sii čuoččuhit ahte

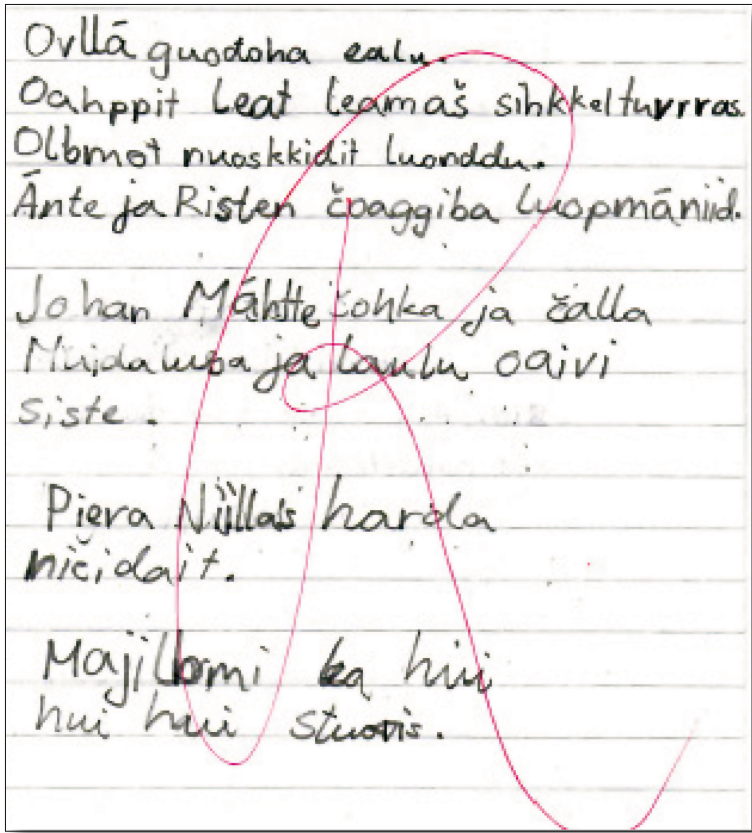
Nuppi beales *eai leat seamma oaivilis*

Sii lohket ahte
Sii maddái oaivvildit ahte
Mu oaivil lea ahte
daningo

Áigeguovdilis ášši guorahallamii sáhtáši leat ávkin omd. dákkár málle:
Dál lea olu sáhka dan birra
Sii guđet guorrasit dán jurdagii, nugo,
čuočuhit ahte
Sii maddái lohket ahte
Dasa lassin sii
Dattege leat maid olusat geat baicce oaivvildit ahte
Nubbi eará vuosteágga lea
Go lean jurddašan dán ášši mánga beali, de lean bohtán dan oaivilii
ahte
go

Analyhtalaččat gáibideaddji čállinbarggut lassánit dađistaga nuoraidskuvlla rájes dađe mielde go ohppiid kognitiiva dássi dahká dákkár teakstabuvtta-deami vejolažžan. Analyhtalaš teavsttaid hábmema veahkeha dat go besset hárvánit lohkat áššeteavsttaid sámegillii ja nu oahppat áššái guoski doahpa-giid ja dasa gulli terminologiija. Dalle lea maid vejolaš čállit analyhtalaš teavstta omd. guovttegielatvuoda birra dakkár bajilčállagiin go omd. *Sámi servodaga doaibmi guovttegielatvuolta*.

Ohppiid čállinbarggut galget váldot duodalaččat. Dat máksá ahte oahpa-headji veahkeha dárbbu mielde nu ahte oahppái lea álkit beassat johtui čállinbargguin. Ferte maid leat gárvvis rávvvet, neavvut ja movttiidahttit čállinproseassa áigge. Dát lea erenoamáš deatalaš jos oaidná ahte oahppi rahčá čállinbargguiguin. Ja go čálus lea gárvvis, de ferte oahppi beassat diehtit makkárin su bargu árvoštallojuvvo. Čállinbargguid árvoštallamis ii leat doarvái merket ahte lea riehta (R) (gč. govva 12), muhto oahpaheadji ferte kommenteret sihke sisdoalu ja giela, geassit ovdan buriid beliid ja maddái heajos beliid (jos dakkárat leat). Lea erenoamáš deatalaš ahte oahppi oažžu konkrehta rávvagiid mo teaksta sáhtáši šaddat vel buoret. Jos leat áššit mat gusket eanebuidda, de sáhtá čohkket daid ja de čilget mo

Govva 12. Árvvoštallamis ferte boahtit ovdan mii lea buorre ja maid sáhtta vel buoridit.

daid osiid buoridit. Čilgehusaid lassin berre oahpaheaddji maiddá ráhkadit hárbhusaid veahkehan dihte dakkár áššiin maiguin oahppit rahčet.

7.6 Teaksta vuodđun čállinhárjehallamii

Gárvves teavsttaid maid sáhtta geavahit vuodđun čállinhárjehallamiidda. Sáhtta hárjehallat čállit diktáhta dahje sánuheami mielde. Dalle oahpaheaddji dahje muhtin oahppi lohka oanehis teavstta, cealkaga háválassii, maid de juohkehaš čállá iežas čállingirjái. Dákkár mekánalaš čállinhárjehusas ii dárbbas ieš hutkat man birra čállit. Teavstta sáhtta válljet mángga ulbmila mielde, omd. oasi man nu oahppofáttás maid lea oahpahallamin, lávlla-

teavstta maid galggašii bajil máhttit dahje man nu miellagiddevaš dahje somás teavstta. Dákkár čállinbargguin oahppis lea alddis vejolašvuhta dárkkistit iežas teavstta go beassá oaidnit lohkkuojuvvon teavstta. Dákkár bargguin beassá hárjehallat sihke riektáčállima ja normerejuvvon čállingiela. Seammás dat lea maid muitohárjehallan, go gártá vuojuđuuvvat dárkilit čuovvut mii lohkkuojuvvo ja bisuhit dan muittus dan botta go čállá.

Čuovvovaš lávki sáhtta leat hárjehallat muitit olles teavstta sisdoalu. Dalle oahpaheaddji lohka teavstta moddii ja dan maŋŋá oahppit čället muittu mielde ja maiddái iežaset sániiguin mitalusa sisdoalu. Dákkár čállinhárjehusain ii dárbbas ieš smiehttat fáttá man birra čállit ja lea friddjasat heivehit čállosa iežas dadjanvuogi mielde. Maiddái dákkár sisdoalu geardduheapmi addá vejolašvuoda gullat normerejuvvon čállingiela ovdanbuktinvugiid ja dan vuodul hábmet iežas čállosa.

Bajit dásiin oahppogirjeteavsttaid lohkan berre geavahuvvot maiddái čállinhárjehallama ulbmilin. Oahppogirjeteavsttaid geavaheapmi čállinbargguin ii nanne dušše čállinmáhtu, muhto addá maid vejolašvuoda duddjot nannoset fágamáhtu. Čoahkkáigeassu dahje teavstta deataleamos áššiid ovdanbuktin čálalaččat iežas sániiguin bidjá oahppi guorahallat teavstta áibbas eará láchkai go dušše lohkan. Oahppogirjeteavstta čoahkkáigeassu eaktuda ahte lohka teavstta dárkilit ja ulbmillaččat vai máhtta iežas sániiguin mitalit man birra lea sáhka. Fágagiela doahpagat aktiverejuvvot, eai dušše iežas siskkáldas áddejupmin, muhto maiddái nu ahte daid máhtta gaskkustit aktiivvalaš giellageavaheaddjin. Ná aktiverejuvvo fágatearpmaid geavaheapmi, ii dušše lohkin muhto maiddái čállin. Ja aiddo dat leage guovddážis bajit dásiid fágamáhtu duddjomis vai ii báze dušše passiivvalaš lohkin, muhto dakkár lohkin gii máhtta sihke oahppanproseassa nannema várás ja iskosiid ja eksámeniid várás, čálalaččat ovdanbuktit fágamáhtu ja dasa guoski guorahallamiid. Ná beassá oahppat ii dušše geardduhit oahppogirji osiid bajil ohppuojuvvon teakstan, muhto iežas sániiguin oktiigesson ja oppalaččabuš hámis.

Go ná beassá bargat oahppogirjeteavsttaiguin, de muitá buorebut ja sáhtta dan maid lea oahppan álkibut geavahit ávkin, iige dušše geardduhit. Ođđa máhttu sáhtta de geavahuvvot go šaddá dárbu guorahallat ja geahččalit gávdnat

čovdosiid ođđa čuolmmaide, go dárbbáša vuoduštit iežas ákkastallama ja go áigu earáiguin gulahallat iežas áddejumi birra. Oahppogirjeteavstta čoahkkáigeasu vuodul maid sáhhtá oahpaheaddji buorebut oaidnit maid oahppi lea fáhten, go jos dušše oaidná ovddalgihtii divvojuvvon gažaldagaid vástádusaid maid lea vejolaš reproduceret njuolga oahppogirjjis. Teavstta čoahkkáigeassin eaktuda ahte veadjá váldit mielde mearkkašahtti osiid ja guođdit unnit mearkkašahtti osiid eret. Čoahkkáigeassu čájeha máhttágo gávdnat teavstta guovddáš sisdoalu, áddet mo áššit gullet oktii ja dasto hábmet sisdoalu skuvlagiela teakstan. Dákkár čállinbargu hárjeha analyhtalaš bargovuohkái mii eaktuda fágamáhtu ja čálalaš hábmema oktiiheiveheami.

8 Giella ja oahpahus

Giella lea duppaldoaibma. Dat doaibmá gulahallama gaskaoapmin ja seamás dat lea maid gaskaoapmin čilget dan maid gaskkusta. Giella ii leat goassege neutrála. Dat duddjo perspektiivva ja miellaguottu mo olmmoš áššiid oaidná, ja nu šaddáge giella oassin fáttás maid gaskkusta. Bruner (2006) mielde eanaš min oahpásmuvvamis máilbmái ii geava njuolggodeaivvadeapmin. Go vel oktageardáneamos fysihkalaš fenomenaid háreve oahppat okto ja njuolggodeaivvadeapmin, muhto kategoriijaid ja oktavuodaid vuodul mat leat čielgasit kultuvrralaš buktagat. Vásáhusat dulkojuvvojit siva ja váikkuhusa ektui ja ná duddjojuvvo doabamáilbmi. Go giella váikkuhus dahje oassi fysihkalaš ja biologalaš máilmmi lea ná čielggas, de dat lea vel čielgaseabbo servodatlaš áššiid áddemis. Servodaga “duohtavuohhta” lea eanaš háviid giella geavaheami boadus, nugo omd. dakkár gielladagut go lohpidemait ja geatnegahttimat. Servodaga fenomenain leat olu dakkárat main ságastallojuvvojit ja dulkojuvvojit olbmuid geatnegasvuodát ja vuoruheamit, ja dáid doahpagiid sisdoallu ilbmá olbmuid ságastallamiin ja dulkojumiin. Dat mearkkaša ahte go lea sáhka servodatlaš “duohtavuodain”, nugo omd. *friddjavuohhta* dahje *dásseárvu*, de daid duohtavuohhta ii leat mange áđas iige geange oaivvis, baicce dáid doahpagiid birra divaštallamis ja ákkastallamis. Dás čuovvu kultuvrra dynámalašvuohhta, go kultuvra lea álo hábmema ja oddasit hábmema proseassa masa váikkuhit servodatlahtuid dulkojumiit ja soabadallamat. Dán oainnu mielde kultuvra ii leat dušše doaimmaid njuolggadusvuogádat dahje daid spesifieren, muhto maiddá forum gos mearkkašumiid birra ráđđadaljojuvvo ja gos doaimmat čilgejuvvojit. (Bruner 2006 : 80–81.) Sara (2013) lea buorre ovdamearka das mo siida-doahpaga birra ságastallamat ja dulkojumiit mo ain gos ja goas váikkuhit dasa mo vástideaddji tearbma áddejuvvo ja geavahuvvo.

Dálá oahppoplána oppalaš oasi láidehusas namahuvvo oahpahusa guovddáš áššin čilget ja vuodustit ehtalaš vuodđojurdagiid ja njuolggadusaid. Daddjo maiddá ahte iešguđet kultuvrraid ja árbevieruid deaivvadeamit mielddisbuktet odđa oainnuid ja addet vuodá kritihkalaš árvvoštallamii. (Gč. oahppoplána Dárkkuhusa ozadeaddji olmmoš -kapihttala.) Dáid áššiid oahppan ja dakkár oahpu aktiviseren, nu ahte dan birra sáhhtá ságastallat ja vel árvvoštallat

kritihkalaččat, eaktuda buorre doabaáddejumi ja hárváneami gielalaččat hábmet jurdagiid ja oaiviliid abstrákta áššiid birra. Čilgehusat, vuodušteamat ja árvvoštallamat leat gielladagut maid duddjon ja ovdáneapmi geavvá aktiivvalaš giellageavaheami vuodul, ja nu leage dalle skuvla kulturforum gos mearkkašumiid birra ráddádallojuvvo ja gos doaimmat čilgejuvvojit.

Ráddádallamat ja čilgemat gevvat giela vehkiin. Giela deataleamos generatiiva aspekta ii leat gávdnamis giellaoahpas (nugo dat lea oahpis generatiiva giellaoahpas), baicce giela geavahanvejolašvuodain dahje pragmatihkas. Dán oktavuodas Bruner (2006) čujuha giellaetnografá Dell Hymesii gean mielde lea vejolaš diehtit mo galgá hábmet dohkálaš cealkagiid ja geavahit sátnegirjji riehta, muhto dattege ain leat nu daddjon diehtti lingvisttalaš duihmi (*idiot savant*), gii ii dovdda giela geavahanvejolašvuodaid ja -ráddjehusaid. Dán son buohtastahtá kultuvrrain mas maid leat iežas njuolggadusat, muhto seammás maid mearihis vejolašvuodát doaibmat dan siskkobearde ja geavahit kultuvrra njuolggadusaid doaimmaid várás, erenoamážit sisdoalu ja mearkkašumiid hábmemii. (Bruner 2006: 82.) Dát lea buohtastahttimis skuvlaoahpahusa giela stáhtusiin, mas akademalaš giellamáhttu adnojuvvo eaktun buriid oahppobohtosiid juksamii, muhto hálddaškeahtá árgabeaigiela olmmoš sáhtá dovdat iežas oalle láhpon árgabeai dili gulahallanoktavuodain.

Hymes (1971) loktii ovdan viidásat giellagelbbolašvuoda doahpaga go dat mii lea dovddus Chomsky giellateorijas, go válddii atnui gulahallan-gelbbolašvuoda doahpaga man vuollái gullet ságastallanmáhtu njuolggadusat, gielalaš buorremenolašvuoda njuolggadusaid dovdan ja gulahallandilálašvuoda árvvoštallanmáhttu. Dassáži lei ráddden Chomsky gielladieđalaš oaidnu man mielde váldoáššin lei dutkat giellaoahpa, erenoamážit cealkaoahpa, iige giellageavaheami. Hymes oaidnu duddjui vuodu maŋit áiggi kontekstuála ja funkcionála giellateorijaide mat fas leat mielddisbuktán ahte dálá giellaoahpat govvidit giela hápmevuogádaga ja doaimma oktan ollisvuohtan. Dákkár giellaoahpain boahá ovdan ahte ferte váldit vuhtii man oktavuodas giella geavahuvvo ja ahte giella lea juoga man vehkiin sáhtá čađahit doaimmaid go gulahallá earáiguin. (Iversen ja earát 2014: 11–13.)

Govva 13. Čilgehusat leat gielladagut. (Bamse - máilmmi gievrasmus guovža, 13/2014:11)

8.1 Čállingiela kultuvrralaš mearkkašupmi

Almmá čállingiela haga lea váttis jurddašit mo servodatovdáneapmi livččii juksan dálá máhtto- ja diehtjuohkinservodaga dási. Čálamáhtu golbma deatalaš iešvuoda dahket vejolažžan alladásat jurddašeami mii lea dolvon servodaga ovddos guvlui. Vuosttažettiin čállin dahká vejolažžan vurket čállu iežas ja earáid máhttu, áddejumi ja vásáhusaid. Dat dahká vejolažžan dárkilasti vugiin iskat gaskkustuvvon dieđuid doallelašvuoda alladássásaš matematihka rájes biepmoráhkadan- ja snihkenrávvagiid rádjai. Boarráseamos čállinvuogádagat maid mii dovdat ledje ráhkaduvvon dan várás ahte sáhtii vurket ja nu muitit vearromávssuid. Lágaid maid livččii lean váttis muitit jos dat eai livčče vurkejuvvon teakstan. (Berge 2014: 489–490.) Dasto dahká čállingiella maiddái vejolažžan systemáhtalaččat dutkat, guorahallat, kritiseret, giedahallat ja ovdánahttit ovddeš máhtu ja vásáhusaid.

8.2 Čállingiela oahppan

Giellaovdáneapmi dáhpáhuvá vuosttažettiin gulahallanoktavuođaid vuodul. Dat eaktuda ahte olmmoš beassá gullat giela ja ahte ieš beassá geavahit dan nu ahte nubbi eará beassá gullat. Gielas lea ná maiddái vuorrováikkuheaddji doaibma: mun hálan, don guldat; don hálat, mun guldalan.

Leago čállingiela oahppan áibbas earálágan proseassa go hállangiela oahppan? Jos jurddašit mo mii oahppat eatnigiellamet ja čállingiela, de mii dieđus álkit oaidnit erohusaid: eatnigiela oahppat ruovttus almmá mange oahpahusa haga ja čállingiela mii dábálaččat oahppat skuvllas oahpahusa vehkiin. Dutkanmáilmmis leat guokte goabbatlágan oainnu das mo čállingiela ovdáneapmi geavvá. Nuppi oainnu mielde dán guovtti gulahallanvuogi ovdáneamis prinsihpas ii leat stuora erohus. Jos mánná beassá bajásšaddat čállingiellabirrasis gos vásiha čállingiela lunddolaš gulahallanvuohkin, de máná čállingiela máhttu ovdána seamma lunddolaččat go njálmmálaš gulahallan. Nu sáhttage dalle ovdánahttit máná čállingiela máhtu go addá mánnái vejolašvuoda šaddat bajás čállingiela movttiidahtti ja hásttuheaddji birrasis. Čállingiela oahppan lea oassi oppalaš giellaoahppamis.

Vaikko guldaleapmi, hállan, lohkan ja čállin ovdánitge sierra gálgan, de dáid gaskkas leat maiddá vuorrováikkuhusat. Dán áigge mánát álkit sosialiserejuvvojit čálakultuvrii jo riegádeami rájes, ja čálakultuvrralaš birrasis mánná ieš fuobmá ahte gielas lea maid oinnolaš ovdanbuktinvuohki. Muhtin mánát sáhttet ieža oahppat sihke lohkat ja čállit ovdal go skuvlii álget. Ja vel eanebut sáhttet ná čoavdit čállingiela koda jos dasa lassin rávisolbmot veahkehit ja movttiidahttet sin dán proseassas (vrd. Vygotskij teorijain, omd. A. Aikio 2000: 178). Korkeamäki (2001) oainnu mielde čállingiela oahpahallan lea eanaš dutkojuvvon dušše skuvlaoahpahusa ektui, vaikko mánás leat jo olu vásáhusat čálakultuvrras, maid iežas vuogi mielde váldá atnui sihke mahkášlohkamin ja -čállimin.

Mánná gii beassá bajásšaddat dakkár birrasis gos čállingiella lea oidnosis, oahppá farga váldoášši, namalassii hállangiela ja čállingiela oktavuoda. Dán dásis mánná sáhtta lohkat sihke sániid ja teavstta, vaikko ii šattage nugo teaksta lea sánis sátnái. Go ii máhte vel lohkat, de hutká ieš sisdoalu. Dákkár lohkan gohčoduvvo pseudo- dahje mahkášlohkamin. Dasto lea vel dakkár ovdalohkanmuddu go mánná lea oahppan dovdat sániid govvan ja nu máhtta lohkat omd. ÁVVIR ja Statoil. Dát gohčoduvvo **logográfalaš** lohkanmuddun ja dan vuodul lea buorre vejolašvuolta oahpásmahttigoahtit máná bustávaide.

Nuppi eará oainnu mielde hállangiela ja čállingiela ovdáneamis lea čielga erohus. Čállingiela oahpahallama eaktun adnojuvvo dihto ahtanuššanmuddu ja gielladiidolašvuoda dási juksan. Vygotskij (2001) lohká ahte ii leat vejolaš oahpahit jahkásaš máná lohkat iige golmmajahkásačča čállit. Čállingiela ovdáneapmi ii gearddut hállangiela ovdáneami vuogi. Čállojuvvon giella lea iehčanas gielladoaibma mii lea earálágan go hállangiella sihke hámi ja doaimma dáfus, ja dat gáibida alla abstrakšuvdnadási. Čállingiela oahpahallamis mánná ferte luvvet iežas hállamis ja buhttet sániid sániid govaiguin. Čállin ii leat abstrakšuvdna dušše hállangiela jietnadagaid ektui muhto maiddá ságastallanguoimmi ektui. Mánnái lea áibbas odđa ja amas ášši ságastallat gulahallanguoimmi haga dahje dušše jurddašuvvon olbmui. (Vygotskij 2001: 157, 161.)

Čállojuvvon giella lea monologagiella, ságastallan mii geavvá buhtes čállinbáhpiriin. Čállingiela gulahallan lea hui sakka čadnon sániid formála mearkašumiide ja dat gulahallanvuohki dárbbáša eambo sániid go hállan-

Govva 14. Bustávid geavaheami álgu.

giella seamma jurdaga ovdanbuktimii. Dat juvssada olbmo gii lea eará sajis ja geas hárve leat seamma áššit mielas go sus gii čállá. Danin ferte sisdoallu čilgejuvvot dievaslaččat ja nu geavahuvvojitge dadjanvuogit mat hállamis livčče eahpelunddolaččat. Dása čujuhitge dakkár dadjanvuogit go ”hállá nugo čállá” ja ”hállá dego girji”.

Čállingielas maid ii leat álo vejolaš oažžut ovdan daid erohusaid maid hállangiella veadjá ovdanbuktit. Daningo čállingielas eai boađe ovdan jietnadeami suprasedgmentála bealit nugo šuokŋa, deattuheapmi ja nuohtta, de sáhttet muhtimin cealkagat dan geažil šaddat eahpečielgasat dulkoma ektui. Okta dakkár ovdamearka lea *dat ii gierdda olbmuid lahka boahit* mii sáhtta parafraserejuvvot jogo *dat ii gierdda ahte olbmot bohtet lahka* dahje *dat ii gierdda boahit olbmuid lahka*.

Dán áigge čállingiela oahpaheami jurddašeapmi váldá vuolggasadjin ahte gielladidolašvuoda nannen lea čállingiela oahpahallamii ávkin. Olles skuvlavázzima álgaheapmi, iige dušše lohkan- ja čállinmáhtu oahpaheapmi, lea árbevirolaččat vuoduštuvvon dan ala ahte mánná guđajahkásažžan lea juksan heivvolaš ahtanuššandási álgit skuvlii. Easkka min áigge lea dohk-kehuvvogoahán dakkár oaidnu ahte lea vejolaš systemáhtalaččat maiddá ruovttuin ja mánáidgárddiinge ráhkkaniit čállingiela oahppamii. Maria Montessori (1870–1952) čájehii ahte bealviđátjahkásaš jo sáhtta oahppat čállit, ja ná nuorra mánáid čállimis lea erenoamáš rikkis ja miellagovvadáslaš giellageavaheapmi, mii ii šat oidno veaháš boarráset mánáid čállimis. Vygotskij (2001) geavahii dán ovdamearkan dasa man stuora váikkuhus heivvolaččat lágiduvvon oahpahas lea. Vaikko sáhtta hállat optimála oahppanáiggi birra, de dat dattege ii sáhte čilgejuvvot buhtes biologalaš áššin, goitge ii nu mánggabealat proseassa ektui go čállingiela oahppan. Vygotskij čujuha iežaset iskamiidda mat čájehit ahte maiddá sosiála ja kultuvrralaš bealit váikkuhit dán prosessii, ja nu leage maiddá čállingiela oahppama lihkestuvvan dan duohken makkár doarjaga mánná oažžu rávisolbmui ja oahpahas. (Vygotskij 2001: 168.)

Čállingiela máhtu ja gelbbolašvuoda duddjomis dán guokte vuodđooainnu sáhtta oaidnit oktan ollisvuhtan. Dat máksá ahte čálamáhtu nannemis lea deatalaš fuolahit ahte mánát besset leat čállingiela birrasis mii geasuha ja

movttiidahtta nu árrat go vejolaš hárhallat lohkat ja čállit. Seammás leat maid olu vásáhusat čájehan ahte čállingiela oahppamii lea ávki systemáhtalaš pedagogalaš lahkonaivugiin main sáhtta atnit ávkki skuvlla lohkan- ja čállinoahpahusas. Ja go goitge lea ain nu ahte olu mánat eai vel máhte lohkat ja čállit go bohtet skuvlii, de dáid vuodđogálggaid oahppama ja oahpaheami sáhtta buoremusat ja johtilepmosit ovddidit skuvlabirrasis, gos mánáid láidsteaddjit dovdet eavttuid ja bargovugiid maiguin čállingiela nannenbargu sáhtta pedagogalaččat lágiduvvot.

Sámegiela máná vejolašvuohta oažžut veahki čállingiellabirrasis lea áibbas earálágan go riikkagiela máná vejolašvuohta. Sámegiela máná deaivida nu olu teavstaiguin mat eai leat su eatnigillii čállojuvvon ja nu leage hárve vejolaš veadjit ovttahttit čállingiela hállangielain. Jos sámegiela máná oaidná girdigova ja oaidná dan vuolde dárogieela sáni ”fly” dahje suomagiela sáni ”lentokone”, de dat ii oaččo rivttes gova hállon ja čállon sáni oktavuodas. Danin sámegiela mánáid dákkár teakstadeaivvadeamit eai atte vejolašvuođa ovttahttit čállingiela hállangielain.

8.3 Čálamáhtui ráhkkaneapmi ovdal skuvlaagi

Čállingiela oahpahallan, ja erenoamážit lohkanmáhttu, leamaš skuvlahistorjjá álggu rájes okta skuvlavázzima váldoulbmiliin. Min áigge dán oahpahallama metodagažaldagat leat ain áigeguovdilis sáhkafáddán. Vaikko dáid áššiid birra leamaš ovdalge dávjá sáhka, de dat leat fas baktán erenoamáš beroštumi maŋŋá go čálamáhtu iskkadeamit lágiduvvogohte sihke riikadásis ja erenoamážit maŋŋá go riikkaidgaskasaš teasttaid² bohtosat leat almuhuvvon. Dál lea maiddá stuorra beroštupmi ovdal skuvlaahkásaččaid gielladillái, go dutkanbohtosat leat čájehan ahte dan giellamáhtus mii mánás lea ovdal go álgá skuvlii, lea stuorra mearkkašupmi čálamáhtui ja nu maiddá skuvlavázzima lihkestuvvamii. Mánáidgárddi gielladiđolašvuođa nannenbargu veahkeha álkibut beassat johtui čállingiela oahppamiin. Duhko-

² PISA (Programme for International Student Assessment) mihtida 15-jahkásaččaid lohkan-, matematihkka- ja luondufágamáhtu ja PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) mihtida 4. luohkkálaččaid lohkanmáhtu.

raddamiin, mas ii gáibiduvvo ahte galgá oahppat lohkat, besset mánát hárbhallat vuodđogálggaid mat leat ávkin lohkan- ja čállinoahpahallamii. (Hagtvet 2002; Lundberg ja earát 1998.)

Giellaovdáneami kártema várás lea ráhkaduvvon iskanmateriála guovttejáhkásaččaid várás, mii sáhtá geavahuvvot go mánná bohtá dearvvašvuoda iskamii. Reynell-giellaiskkadeapmi mánáide gaskal beannot ja guhtta jagi lea heivehuvvon sámegillii ja nu lea maiddái Norgga mánáidgárdemánáid várás ráhkaduvvon giellaovdáneami registrerenmateriála, Tidlig registrering av språkutvikling (TRAS). Sámegillii heivehuvvon Árra GiellaOvdáneami Registreren (ÁGOR) veahkkeneavvut dahket vejolažžan árvvoštallat máná giellaovdáneami dan ektui mii lea gaskamearálaččat vuorddehahtti máná agi ektui.

DASAGO (davvisámegiela mánáid giellaovdáneapmi) lea Romssa universitehta dutkanprošeakta (2011–2016) man ulbmil lea ovdánahttit dutkan- ja kártenneavvuid davvisámegiela mánáid giellaovdáneapmái, guorahallat mo davvisámegiela mánát oččodit giela ja juohkit dieđuid dan birra ásahusaide maid dáat dieđut leat deatalaččat (nugo mánáidgárddit, skuvllat ja dearvvašvuodasuorgi). Dutkanprošeavttas kártejuvvojit mánát geat leat gaskal 8 mánu ja 3 jagi boarrásat.

Skuvllain fas lea jurdda nátionála iskosiid vuodul čuovvut juksetgo oahppit vurdojuvvon máhttodási. Dát iskosat, mat eai guoskka dušše čállingiellamáhtu iskamii, leat oassi máhttoloktemis mii lea vuodđo- ja joatkkaskuvlla refoarbma mii álggahuvvui 2006:s. Dát refoarbma fas duddjo viidáset mihttomeari ala mii lea dahkat buohkaide vejolažžan oahpu ja máhtu háhkat miehtá eallinagi, nu ahte sáhtá birget servodagas ja bargoeallimis mii oppa áigge nuppástuvvá.

Dálá servodagas lea mealgat váddáset birget lohkan- ja čállinmáhtu haga go ovdalis áigge. Gulahallan ja gaskkusteapmi geavvá hui olu oktavuodain čálalaččat ja dat gii ii máhte lohkat ja čállit bázahallá álkit – ii dušše gaskkustuvvon dieđuid ektui, muhto maiddái nu ahte ii beasa dan bargomáilbmái mii gáibida čállingiela máhtu. Danin čuvvojuvvoge dál dárkilit man dásis dát máhttu lea ja mo lohkan- ja čállinmáhtu álohii sáhtášii nannet (omd. Pisa- ja Pirls-iskosat).

Earuhan dihtii čállingiela oahpaheami mii sáhtta dahkkot mánáidgárddis skuvlla čállingiellaoahpahusas, de daddjo ovddit lahkonaovuogi birra ahte dat lea čállingillii oahpásmuvvan dahje ráhkkaneapmi. Ulbmil mánáidgárddi čállingillii bajásgeassimis ii leat ahte máná galgá oahppat lohkat ja čállit, muhto galgá beassat duddjot buori vuodu dasa maid skuvllas álgá oahpahallat. Nu ii leatge šat jearaldat leago vejolaš mánáidgárddiin váldit atnui čállingillii bajásgeassima bargovugiid, jearaldat lea baicce mo dan sáhtta dahkat. Dákkár bajásgeassima lihkostuvvamii leat guokte váldoeavttu: máná ferte beassat vásihit čállingiela geavaheami ávkkálažžan ja buot čállingiela doaimmat galget leat heivehuvvon máná ahtanuššandássái. Mánáidgárddi ahkásaš mánáide stoahkan lea nu guovddáš oassi eallimis ahte čállingillii oahpásmuvvange ferte heivehuvvot dan mielde. Olu dutkanbohtosat čájehit ahte mánat geat ovdal skuvlaagi leat beassan oahpásmuvvat čállingillii eai nu dávjá vásit lohkan- ja čállinváttisvuodaid go sii geat besset álggahit dán proseassa easkka skuvlaahkásažžan. (Hagtvedt 2002.) Lorentzen (2003) deattuha man boastut lea jurddašit ahte čállingillii láidesteami vuoddu ja álgu galgá leat máná iežas beroštumi duohken. Dát mielddisbuvttášii ahte dušše dat mánat geain jo lea čállingiela beroštupmi váldojuvvošedje vuhtii. Son baicce deattuha man deatalaš lea movttiidahttit ja láidestit čállingiela geavaheapmái aiddo dakkár mánáid, geat eai čájjet beroštumi čállingillii.

Mánáidgárddiin lea gal álggu rájes jo geavahuvvon girjegiella seamma láhkai go olu ruovttuinge, namalassii lohkkovuvvon teakstan, go mánáide leat lohkan máidnasiid ja mitalusaid. Muhto muđui gal leamaš vel juoba vuosteháhkuge čállingiela fokuseremii. Ággan lea geavahuvvon earret eará ahte čállingiela lea nu váttis oahppat ahte das ferte suddjet máná. Muhtimin dákkár oainnu duohken lea jurddašanvuohki mii atná čállingiela nu áibbas earáláganin go eará ovdanbuktinvuogit ja doaimmat nugo omd. govaid sárgun, lávlun ja muorain gizzun. Lorentzen (2003) oaivvilda ahte seamma láhkai go mánáidgárddiin čájehit erenoamáš beroštumi movttiidahttit mánáid geat ovdamearkka dihte eai nu mielas searvva muorain gizzumii dahje vuojadeapmái, de galgá maiddái mánáidgárdi erenoamážit geahččalit movttiidahttit mánáid geat eai oro berošteamen čállingielas. Ja vaikko leage deataleamos ahte mánáidgárddiin lohkkovuvvo, lávlojuvvo ja stohkkovuvvo gielain ja teavsttaiguin, de lea maid deatalaš atnit muittus ahte galgá maid dihtomielalaččat bargovuvvot čállingielain. (Lorentzen 2003:

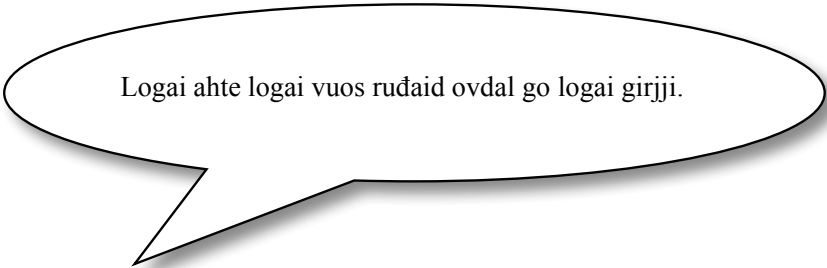
213–215.) Mánáidgárddi dálá rámmaplánas daddjo ahte mánát galget beassat oahpásmuvvat bustávaide ja loguide beaivválaš doaimmain ja mánáidgárdi galgá doarjut mánáid beroštumi loguide, čuoldimii dahjege kategoriseremii, lohkamii, mahkáščállimii ja teavsttaid sánuheapmái (Mánáidgárddi sisdoalu ja barggu rámmaplána. Kap. 3.1).

Mánáidgárddi ja skuvlla gaskavuohta ii šat adnojuvvo nu čielga lávkestahkan ovttá dilis dahje ásaahas nubbái nugo lei dábálaš jurddašit dušše moaddelot jagi dás ovdal. Lei dábálaš jurddašit ahte ”albma” skuvla álgá go mánná čiežajahkásažžan beassá álgit oahppat lohkat, čállit ja rehkenastit. Ovdal dán agi galggai beanta suddjet mánáid bustávain ja loguin. Dál adno lunddolažžan mealgat árabut jo nannegoahtit čálakultuvrra ovdáneami sihke ruovttuin ja mánáidgárddiin. Eat šat bala oahpaheames mánáidgárdde ahkásaččaide ”skuvlafágaid” nugo čállima ja rehkenastima, go diehtit ahte dan lea vejolaš dahkat. Mánáidgárdde ahkásaččaid lohkan ja čállin vuodđuduvvo stoahkamii man álgu lea mahkášlohkan ja -čállin man vuodul mánná beassá oahppat ahte čállingiellage lea gulahallangaskaoapmi. Dán agis ii vurdojuvvo, ja guhkkinn eret gáibiduvvo, ahte mánná galgá máhttit lohkat ja čállit, muhto ahte beassá ráhkkanit dasa iežas návccaid ja miela mielde. Dákkár ráhkkaneapmi lea earret eará go mánná beassá oaidnit giela, nugo omd. iežas ja eará mánáid namaid čállojuvvon gokko biktasat vurkejuvvojit ja govvateavstta seinnis mas oaidná omd. *govvža-*, *nođđu-* ja *ákšu-*sániid. Ná besset mánát hárvánit oaidnit maiddáid daid bustávaid maid muđui eai oainne nu dávjá. Mánáidgárddi čállingiela ráhkkaneapmái gullá maid addit vejolašvuoda beassat geahčadit sámegeiel girjjiid, aviissaid ja bláđiid. Mánáidgirjjiid mat leat báddejuvvon addet buori vejolašvuoda oahppat odđá sániid ja dadjanvugiid ja seammás maid vásihit ja nu oahppat čállon ja hállon giela oktavuoda.

8.4 Lohkat ja čállit mángga mearkkašumis

Oahpaheaddji ferte álggu rájes atnit muittus ahte mánná sáhtta álggos jurddašit lohkama eará mearkkašumis go omd. teakstalohkama (govus 5). Jos oahpaheaddji jearrá máhttágo lohkat, de oahppi sáhtta vástidit ahte máhtta ja lohkaogoahtit okta, guokte, golbma, njeallje jna. Oahppái sáhtta

maid leat hui oahpes ášši ahte lohkat sáhtta leat *dadjat*- ja *muitalit*-vearbbaid synonyma. **Polysemijian** lohko dat go sánis leat mánga mearkkašumi. *Čállit* maid sáhtta mearkkašit eará go bustávaiguin sániid ja teavstta hábmet. Mo geavvá go omd. johka čállá? *Čállit* sáhtta maid mearkkašit *luddet* dahje *sárggastit*. Maiddái *sátnige* sáhtta leat eará go dušše dat, mii daddjo dahje čállojuvvo girjái. Makkár sánit du mearkkas leat? Dáid erohusaid gánniha guorahallat ohppiiguin ovttas, vai lea čielggas man mearkkašumis *lohkat*, *čállit* ja *sátni* geavahuvvo. Sihke homonymaid ja synonymaid didolašvuoda nannemii dákkár ságastallamat leat muđuige ávkkálaččat, go dat nannejit sátnemáhtu ja nu maiddái gielladidolašvuoda oppalohká. Olu dutkanbarggut čájehit ahte aiddo buorre sátnemáhttu ja gielladidolašvuolta lea stuora ávkin čállingiela oahpahallamis. (Gč. omd. Hagtvedt 1988; Report of the National Reading Panel 2000.)

Logai ahte logai vuos ruđaid ovdal go logai girjji.

Govus 5. *Lohkat* mángga mearkkašumis.

9 Čállingiella doložis dáláži

Vaikko sámeigiella ilmmai prentejuvvon giellan Ruotas jo 1619:s, de dat ii mearkkaš ahte dat lea doaibman čállingiellan dan rájes seamma mearkkašumis go mo mii dálá áigge jurddašat čállingiela geavaheami, mainna ilbmet girjjit, aviissat, buotlágan bláđit, áigečállagat, skovit ja digitála teavsttat. Dan áigge prentejuvvon teavsttat ledje báhpaid jorgalan teavsttat ja čállingiela geavaheami vuordámušat ja gáibádušat ledje vuosttažettiin ahte olmmoš máhtii lohkat ja áinnas bajil oahppat kristtalaš teavsttaid. Vuosttaš prentejuvvon girjji, *ABC Book på Lappesko Tungomål*, giella lei sakka váilevaš, sánit váldon mángga guovllu gielas ja boastut sojahuvvon dahje eai sojahuvvon oppanassiige ja vel muhtin oasis vižžon njuolga suomagielas (govva 15). Dán girjji giella lei lagamustá ubmisámeigiela, ja nubbi girjji, *Swenske och Lappeske ABC Book*, mii maid ilmmai Ruota bealde 1638:s fas čájeha ahte gielalaš hápmi lea eambo julevsámeigiela sullasaš. (Bergsland 1984.) Logi jagi maŋŋá ilmmai Johannes J. Tornæusa girkolaš giehtagirji, *Manuale Lapponicum*, man gielalaš vuodđun lei Durdnosa guovllu sámeigiella masa ledje váldon mielde maiddái Bitám guovllu sánit ja sojahanhámit ja maiddái muhtin sánit njuolga suomagielas. Tornæusa ulbmil lei čállit nu ahte galggai leat vejolaš buot su virgeguovllu sámiide Čohkkerasas gitta Ohcejohkii geavahit girjji. (Qvigstad 1933).

Norggas álggahuvvon konfirmašuvdnaortnet 1736:s duddjui vuodu dasa, mii moadde jagi maŋŋá šattai álbmotskuvlan. 1741:s šattai gielddaid ovddasvástádussan lágideit álbmotskuvlla. Álggu rájes lei skuvlla váldoulbmil ráhkkanahttit konfirmašuvdnii ja eaktun beassat konfirmerejuvnot lei ahte lei vázzán skuvlla ja máhtii lohkat. Eiseválddiid mearrádušain deattuhuvvui aiddo lohkanmáhttu. Dat galggai vuoruhuvvot ovddabeallái buot eará máhtu. (Instruction 1739.)

Nu lea čállingiela oahppan leamaš jo guhká skuvlla ovddasvástáduš. Sámeigiela sadii skuvlapiellan hedjonii sakka dáruiduhttima áigge go eiseválddit gilde oahpaheddjiid geavaheames sámeigiela eará go heahteveahkin. Dáruiduhttin váikkuhii mángga sajis sakka hállangillii, riddoguovlluin mángga sajis nu sakka ahte sámeigiella dađistaga ii šat gullon. Nannoseamos

sámegiela guovlluin geavahuvvojedje guovttegielat girjjit dassái go mánát ohppe nu bures dárogiela ahte áddejedje lohkat dárogiel teavstta. Dákkár giellapolitihkalaš duogáža ektui ii leat imaš ahte sámegiela čállingiela geavaheapmi lea bázahallan riikkagiela ektui. Čállingiela váilevaš geavaheapmi ja giela oppalaš olggušteapmi ja headušteapmi lea čuohcán maiddá sámegiela čállingiela geavaheapmái mángga buolvva áigge. 1967:s šattai fas vejolaš geavahit sámegiela veahkkegiellan sami guovlluid skuvllain ja easkka jagi 1974 minstarplánas rahppojuvvui vejolašvuohta lágidit lohkanohpahusa sámegillii. 1987 minstarplána mielde sámegiela sáhtii geavahišgoahit skuvllas sihke vuosttaš- ja nubbingiellan ja logi jagi dan maŋŋá bohte oahppoplánat sámegillii buot vuodđoskuvlla fáigaid várás.

9.1 Čállinvuogit

Davvisámegiela guovlluid várás lei 1728:s Álaheaju guovllu suohkanbáhppa Morten Lund jorgalan sámegillii ”Doktor Marten Lutter Utza Katekismusaz”. Sullii seamma áiggi doaimmai Porsáŋggu guovllus dovddus miššonbargi, báhppa ja gielladutki, Knud Leem. Son čálii earret eará giellaoahppogirjji, sátnegirjji, Gjet-Kirjatzh ja D. Marten Luther Utzeb Catechismus. Dan áigge gulai Norga Danmárkku vuollái ja buot miššun- ja skuvlabarggut mearriduvvojedje Københámmanis. Sámegiela geavaheapmi čállingiellan lei jo 1600-logus álgán Ruotas ja dalá sámegiel girjjit orrot maiddá váikkuhan vuosttaš girjjiide mat prentejuvvojedje Norgga bealde.

Suoma bealde vuosttaš sámegiel áppes prentejuvvui anárašgillii 1859:s. 1860:s prentejuvvui Jaakko Fellman katekismusa lassin maiddá Ohcejoga báhpa, Andelin, jorgalan katekismus davvisámegillii. Jo 1821:s lei Fellman čállán sámegiel áppesa mii ii gártan prentejuvvot, go dalá eiseválddit ledje dan oaivilis ahte buot oahpahus sámiiid gaskkas galggai geavvat suomagillii. Dasa lassin čujuhuvvo vel dasa ahte proavás vuosttildii Fellman áppesbarggu ovddideami. (Itkonen 1963; Sainio 1958.)

Dalá čállin lei juohkehaččas eanet unnit iežas čállinvuohki eaige buohkat lean nu mielas dan vuohkái maid Stockfleth (dovddus gielladutki Rasmus Rask fuomášuhttima mielde) lei álggahan Norgga bealde, go válddii atnui

ACKia mijen iucht lie almen sis,
ailes hiedde tdu Namme.
Quöijk pote tdu Rijkie.
Hiedde tdu sijte, nimpt almis kockt ai ädnamis.
Addele mijs vdnaig mijen ferne päiue laip.
Ja addele mijs syndin andix, nimpt kockt mij
addel sijs iucht mijs vöst tacke,
äle mij laidhe tock freste.
Wall varile mij vaddost, Amen.

Govva 15. Vuosttaš sámegiell girji ja dan áhččeminrohkos. (Bergsland 1984.)

odda bustávid sámegiela čállimis (č, đ, ŋ, š, t, ž). Nu sáhttege seamma sániid čálalaš hámit leat oalle iešguđetláganat: *dusjhsjhai* dahje *tussai*, *agaladsjhsjhat* dahje *agalazzat*; dál *duššai* ja *agálaččat*. (Itkonen 1948 ja 1963.)

Ovdeš čállinvugiin lea min áigge rádjái dovdoseamos nu gohčoduvvon Friis-čállinvuohki, daningo dat lea davvisámegiela vuosttaš bippaljorgalusa (1895) čállinvuohki ja dan čállinvuohkái ilbme 1800-logu loahpas maiddái sálbmagirji ja Luthera poastal. Dovddus risttalaš áigečála, Nuorttanaste, maid čállojuvvui Friisa čállinvuogi mielde vel guhká dan maŋŋá go eará čállinvuogit ledje váldon atnui. Bajit dási giellaoahpahas lea maid Konrad Nielsena čállinvuohki oahpis, erenoamážit su sátnegirjjiid dihte. Dat ahte sámegiela almmolaš čállinvuogit leat nu mángii rievdaduvvon, lea dahkan váttisin stádásmahttit čállingiela min servodagas. Ovdal min dálá oktasaš čállinvuogi lei Suoma bealde iežas čállinvuohki, vuos Ravila čállinvuohki man sadjái 1951:s bođii Sámi Čuvgehussearvi čállinvuohki, ja Norgga ja Ruota bealde fas oktasaš čállinvuohki, nu gohčoduvvon Bergsland-Ruong-čállinvuohki. Dalá čállinvuogit geahččaledje maiddái váldit vuhtii riikka-gielaid: “min riikast kalga samikiela čállinvuokki leat nu ollu ko veájulaš

seämmalakkai ko suomakielastgi” (Itkonen 1934: VI). Dáin čállinvugiin vuhttojit riikkagielaide čállinvuogit, nugo omd. ä-bustáva geavaheapmi Suoma bealde ja æ-bustáva geavaheapmi Norgga bealde ja Ruota bealde maid, vaikko ruotagillii čállojuvvoe ä. Dálá davvisámegiela oktasaš čállinvuogis mii dohkkehuvvui 1978:s namahuvvon bustávaid sajis geavahuvvo diftongamearkan *ea*.

Min čállingiela historjá lea buorre ovdamearka das, mo čállingiella lea sohppojuvvon vuogádat. Go geahččá mo sámegiella lea áiggiid čađa čállojuvvon, de oaidná makkár čállinvuogit leat leamaš anus. Dás oaidnit muhtin ovdamearkka mo dálá čállinvuogi mielde sánit *čohkká* ja *oačči* leat áiggiid čađa čállojuvvon:

kiocka, oggien (1619)
 ziocka, oidzen (1648)
 giåcka, åggien (1726)
 zhiokka, oize (1728)
 zhjokka, oadzhje (1767)

(Bergsland 1984)

Čállinvuogit sáhttet nappo leat mánggaláganat. Ovdamearkkain oaidnit ahte č-bustáva sajis lea ovdal geavahuvvon mánggalágan bustávvaovttastumit, sihke *ki*, *zi*, *gi*, *zhi* ja *zhj*. Dálá čállinvuogis eanaš dáhpáhusain hállangiela jietnahkii vástida okta bustávva ja aiddo dat ahte juohke fonema várás lea okta bustávva, adnojuvvoe alfabehtalaš čállinvuogi ideálan (Bergsland 1952: 29). Giellajietnadagain guovddážis leat dušše dakkár jietnadagat mat duddjojtit mearkkašumi erohusaid. Dát jietnadagat gohčoduvvojtit foneman ja gielladiehtaga merkenvuogi mielde fonema čállojuvvo guovtti vinjusázu gaskii, omd. n-bustáva fonemáhtalaš merkenvuohki lea /n/. n-jietnadat sáhttá jietnaduvvot mángga láhkai ja dakkár erohusaid mii lohkat fonehtalaš erohusan. Go omd. njuovččageaži sirdá maŋnelii guomi guvlui, de gullá maiddái ahte jietnadat rievdá. Dákkár jietnadatvariánttat merkejuvvojtit fonehtalaš čállinvugiin roahkkeruođuid sisa, omd. [n]. Fonehtalaš čállinvuogis geavahuvvojtit dasa lassin olu veahkkemearkkat, omd. n-jietnadat mii jietnaduvvo nu ahte njuovččageahči ii leat gitta bániid duohken čállojuvvo fonehtalaš merkenvugiin [ŋ] ja čuojakeahtes jietnahkan dat čállojuvvo [N]. Jietnadaga

fonehtalaš variánttaide váikkuha dat jietnadatbiras mas guđege jietnadat lea oassin. Nu rievdáge n-jietnadat m-jietnadahkan go čuovvovaš sátni lea m-álgosaš, nugo omd. *mun manan*: [mum manan]. Čállingiella ii earut dákkár fonehtalaš nyánssaid, dat lea baicce fonemáhtalaš, mii máksá ahte das earuhuvvojit dušše dakkár jietnadagat mat duddjojít sániid mearkkašumi erohusaid. Omd. sáhtta *dállu*-sáni álgokonsonántta sadjái bidjat konsonánttaid *b*, *g*, *j* dahje *n* ja nu oažžut odđa sániid: *bállu*, *gállu*, *jállu* ja *nállu*. Aiddo dákkár buhttenvejolašvuohta duođaštage, ahte *b*, *d*, *g*, *j* ja *n* leat sierra fonemat. Dakkár sátnebárat main lea dušše okta jietnadaterohus, gohčoduvvojit minimála bárran ja dakkáriiguin lea vejolaš hárjehit ohppiid fuobmát earuheaddji jietnadagaid main čállingielas leat sierra bustávat.

10 Giella gullo ja giella oidno

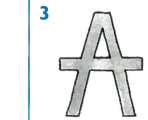

Giela manifestašuvdna hállangiellan, giellajietnadagaid ovtastupmin man mearkkašumi guldaleaddji ádde nugo hálli dan lea oaivvildan, lea gielalaš ovdanbuktima vuodđohápmi. Hállan lea dat ovdanbuktinvuohki maid olmmoš normála dilis oahppá ovddimustá, mealgat ovdal go čállingiela, ja njálmmálaš gulahallan lea normála dilis dá báleamos gulahallanvuohki. Dat eaktuda ahte olbmot leat sáhkalašgaid dan láhkai ahte guldaleaddji ii leat dobbelis go ahte gullá maid hálli dadjá. Guhkit gaska gulahallanvuohkin njálmmálaš gulahallamii dárbbášuvvo sátnedoalvu, gii fitná muitaleamen ja fas máhccá ja muitala maid nubbi dajai. Dolin dát lei áidna vejolašvuhta, muhto maŋŋá go telefovndu bođii, de njálmmálaš gulahallama olámuddu šattai vejolažžan áibbas eará láhkai go ovdal. Dattege lea erohus dakkár gulahallanoktavuođas gos hálli ja guldaleaddji leaba seamma visuála birrasis ja dakkár dilis gos dat leaba goappašat birrasis. Erohusa fuobmá čielgasit go mánná álggos hállá telefovnnas iige vel fuobmá váldit vuhtii ahte guldaleaddjái ii leat čielggas makkár duhkoras dat *dákkár* lea dahje gos dat *doppe* lea. Hállangiela ja čállingiela erohus bohtá čielgasit ovdan go transkribere dahje čálalaččat ovdanbuktá sánis sátnái dan mii hállojuvvo.

Sámegiela sadi min servodagas maid čájeha ahte hállangiella lea čállingiela ovddabealde. Sámeielat olmmožin lohkat dakkára gii hállá sámegiela; čállinmáhttu adnojuvvo lassigiellamáhttun. Dát guoská maiddái olu eará gielaide dasgo leat olu gielat máilmmis main iiba leatge čállingiella. Mii eat sáhte muitalit goas hállangiella váldojuvvui atnui muhto olu čállingielaid gal diehtit goas dat álggahuvvojedje. Hállangiella lea lunddolaš giella dan mearkkašumis ahte dat lea álggu rájes gárggiidan olbmuid gulahallanvuohkin iežas jietnadagaiguin maiguin duddjo mearkkašumi guoddi sániid. Čállingiella fas lea hutkkus maid olbmot leat ráhkadan ja soahpan oktasaš kodan. Čállingiella visuálalaš manifestašuvdnan lea ráhkaduvvon čállinmearkkain mat sáhttet leat mánggaláganat. Čálalaš gulahallanvuogádagaid álgun adnojuvvojit govat ja báktesárgumat. Dákkár álggus mas govat áddejuvvojedje duohta máilmmi objeaktan riegededje čállinmearkkat.

Muorrabustávat/Muorramearkkat

Go nama sárgu dahje čállá dán vuogi mielde, de gohčoduvvo muorranamman.

Dáinna vuogiin maid guolgamearkejit bohccuid. Muorramearkkain leat báikkálaš erohusat.

1 Ánne, Anne dahje Ánná	2 Ánde, Ántte, Anders, Andreas, Ante	3 Áttán, Adam	4 Ásllat, Aslak, Áslat
5 Ámmá, Ámmol, Ámmon, Ápmot, Amund	6 Oleánná	7 Susánná, Susanne	8 Biret, Berit, Bearra, Bär, Bær, Boalla, Bål, Báhl, Balse, Bals, Bongo, Bullju, Buljo
9 Dávvet, David Dánel, Daniel marka lea T	10 Elle, Ellen, Erik, Eira	11 Hetta (Hætta)	12 Heandarát, Hendrik, Henrik, Heaika

Govva 16. Muorramearkkat dahje muorranamat. (Eira & Østby 2013: 47.)

16) mat geavahuvvojit nammamearkan leat sihke dábálaš stuorabustávid hápmásaččat ja dakkárat main leat lassimearkkat ja vel muhtin sierralágan mearkka (gč. Eira & Østby 2013: 47–49).

Sámegiela čállingiela nannenbargui lea stuora dárbu. Giela stáhtusa almmolaš giellan ii leatba vejolašge jurddašit almmá čállingiela haga. Dat máksá maiddái ahte servodaga almmolaš doaimmain dárbbášuvvojit olbmot geat máhttet čállingiela. Giellaovddidanbarggus ja giela heiveheamis servodaga odđa doaimmaide ja dárbbuide lea čállingielas erenoamáš sadji, daningo dat lea bistileabbo go hállangiella man sánit dábálaččat eai vurkejuvvo. Sámegiela heiveheapmi odđa dárbbuide, erenoamážit mii guoská odđa

Čállinmearkkaid ovdáneami historjjás stuora lávkin adnojuvvo aiddo dat muddu go čállinmearkkat ožžo jietnadatárvvu ja ovddastišgohte hállangiela jietnadagaid, stávvaliid dahje sániid. Dákkár čállingiela gollmalágan gárggiidanproseassa lea geavvan mángga sajis máilmmis ja gohčoduvvojit alfa-behtalaš, stávvalaš ja sánálaš čállinvuohkin. Min čállinvuogi vuodđun leat latiinnagiela alfabehta bustávat, muhto máilmmis leat olu gielat main leat earálágan bustávat dahje čállinmearkkat, nugo omd. ruoššagielas ja kiinnágielas. Sámegiela muorramearkkat (govva

sániide ja dadjanvugiide, lea geavvan aiddo čállingiela gaskkusteami vehkiin. Dieđusge lea maiddái sámeigiela geavaheapmi rádiogiellan leamaš hui deatalaš, muhto dan maid olmmoš beassá sihke oaidnit ja gullat, dan oahppá ja muitá buorebut go dan maid dušše gullá. Odđa sánit darvánit johtileappot muitui go daid šaddá maiddái lohkat ja čállit. Čállingiela sadji min servodagas giela oinnolaš manifestašuvdnan lea hui deatalaš maiddái

Govva 17. Mielkepáhka maid sáhtášii čálmustahttit sámeigiela čállingiela.

oahpponeavvuid oktavuodas, daningo oahpponeavvu viidásamos mearkkašumis ii leat dušše skuvlla várás jurddašuvvon oahppomateriála. Danin sáhtášii maiddái mielkepáhka leat sámeigiela oahpponeavvu jos das livččii teaksta sámeigillii (govva 17).

Čálamáhtu árvu ja ávki ii leamaš iešalddes čielga ášši. Dan govvida jo dakkár dadjanvuohki go ”čállin lea joavdelasaid bargu”. Dakkár dadjanvuohki muitala ahte čállinmáhttui ii leat leamaš nu stuora dárbu, ja danin čállin lea adnojuvvon joavdelas áiggeádjijn.

Daidda geaidda čállin lei ávkkálaš doaibma ja man máhtu vuodul rahpasedje odđa vejolašvuodát, vejji lean oahppásat dadjanvuohki ”čállin giehta ollá guhkás”. Čállima árvvoštallan joavdelasaid bargun lei oassi dološ áiggi oainnus skuvlavázzima

ávkkálašvuodas oppalohká. Dat govvida dalá duohtadili go barggu lei vejolaš oazžut almmá skuvlaoahpu haga. Skuvla dušše ájihii beassamis álgit ”albma” bargui árabut. Danin lei deatalaš geargat dan muddui ahte lei ”beassan”. Dálá nuoraide eai leat olu bargosajit vuordimin go leat beassan skuvllas. Go sii leat beassan bákkolaš skuvllas ja ožžon vuodđooahpu, de sidjiide lea áige guovdileabbo fas beassat skuvlii viidáset oahpu várás. Dál vurdojuvvo ahte olmmoš maiddá bargoeallimis galgá leat gárvvis váldit lassioahpu.

Dálá servodagas oaidnit man olu bargosajit leat olámuttus dušše daidda geat máhttet lohkat ja čállit, ja lea jáhkehahtti ahte lohkan- ja čállinmáhttu šaddá vel deataleabbon boahteáiggis. Iige das leat sáhka dušše dábálaš teavsttaid lohkamis, muhto maiddá buotlágan symbolaid dovdamis. Girječáli Anders Larsen čállá mo Ábo beasai gullat skuvlavázzima joavdelasvuotán, go sutnje daddjui: ”it dal leat galgamin kánttorčállin” (Larsen 1982: 54). Nie lei dalle. Dálhan duohtadilli lea aiddo nuppe gežiid: buot bargguin gáibiduvvo aiddo dakkár máhttu mii ovdalis áiggiid vurdojuvvui kánttorčállis.

Min áiggi servodagas leamaš guhká jo sáhka nuppástuhttimis. Dán okta-vuodas nuppástuhttin mearkkaša vuodđoealáhusas sirdima odđa ealáhusvugiide. Muhto maiddá ovddeš ealáhusvugiide bohtet dađistaga lohkan- ja čállingáibádušat; dat maid nuppástuvvet. Orru veadjemeahttan sáhttit jurddašit duostut boahteáiggi hástalusaid ja gáibádušaid jos ii leat bures ráhkkanan čállingiela geavaheapmái, go olu min áigge bargosajit leat dak-kárat main čállingiela máhttu leat vealttakeahtes eaktu ja gáibáduš.

10.1 Ealáhusrievdamat ja váikkuhusat gielladillái

Servodaga vuodđoealáhusain leamaš ja lea ain stuora mearkkašupmi. Vuodđoealáhusaid dovdomearkan lea ahte dat buvttadit luondduvidá buktagiid nugo omd. muora, guoli, bierggu ja mielkki. Bargosajit mat luondduvidá ávdnasiin ráhkadit industriijabuktagiid gohčoduvvojit sekundára ealáhussan. Dáid ealáhusaid vuodul lea gárggiidan goalmát váldoealáhusvuohki, nu gohčoduvvon terciára ealáhusat, mat maid gohčoduvvojit bálvalusealáhussan. Dáid ealáhusaid bálvalusat leat mánggaláganat: gálvvuid ja bálvalusaid vuov-

din, bänkodoaimmat, johtolatfuolaheapmi ja gulahallan. Tertiára ealáhusaide gullet maiddá buot dat ásahusat mat bálvalit servodaga, nuogo omd. skuvla, buohcciviessu ja buot almmolaš hálldahuslaš ásahusat. Lea oahpes ášši ahte aiddo bálvalusdoaimmat leat dat mat leat min áigge lassánan jođánepmosit.

Ná váikkuhit ealáhusrievdamat maiddá gielladillái. Unnimus váikkuhusat leat go mii heivehit ođastusaid iehčamet kultuvrii ja gillii, nugo omd. go válddiimet atnui peanna ja elefirona ja gohčodišgođiimet daid aiddo elefironin ja peannan. Ođđa áhtan dat dattege eai rievadan giehtačállinbarggu ja borramušráhkadeami nu olu. Stuorát váikkuhusat leat dalle go ođastusat eai dušše buvttet ođđa ádaid muhto maiddá ođđa kultuvrra dan mearkkašumis ahte ođđa áda mielde čuvvot ođđa bargovuogit mat mielddisbuktet ođđa dábiid ja vieruid. Ođđa áiggi mediaid mielde čuvvot maid kultuvrra ođasteamat main sáhttet leat stuora váikkuhusat, nugo omd. popkultuvrra leavvan. Nu sáhttáge lohkat ahte giella rievda daningo olbmo biras ja nu maiddá olmmoš ieš rievda. Mis eai leat logut mat mitalit man olu ođđa sánit ain bohtet sámegillii, muhto jos buohtastit suomagielain masa árvaluvvojit jahkásaččat lassánit sullii 1500 sáni (Alho ja Kauppinen 2009: 36), de árvida ahte sámegilliige geavvá mealgadis lassáneapmi.

Ealáhusaid rievdan lea váikkuhan servodaga gielladillái ja dáid váikkuhusaidge oaidná mángga dásis. Ođđa veahkkeneavvuid mielde bohtet ođđa sánit, ja muhtin ođđa buktagat ja daid geavaheapmi buktet maiddá ođđa eallimálla ja dasa gulli giellageavaheami. Dihtor ja dan geavaheapmi lea okta ovdamearka das mo ođđa buktagat váikkuhit gielladillái. Ná nuppi kultuvrras bohtán ođđa ádat váikkuhit, eai dušše giela sátnerádjui, muhto maiddá dasa mo daid geavaheami birra ságastallojuvvo.

Eanaš ealáhusrievdamiidda leat váikkuhan olggobealde bohtán ođasteamat, sihke konkrehta diŋggat ja daidda gulli doaibmavuogit, nugo ovdamearka dihte buotlágan mašiinnat. Ovddeš bargguid ođđa bargovuogit ja erenoamážit ođđa bálvalusbarggut mielddisbuktet kultuvrra ođastemiid main leat stuora kultuvrralaš ja giellalaš váikkuhusat. Sihke teknologalaš ja servodatlaš ođastusat buktet mielddiset nuppástusaid mat oidnojit ja gullojit giellageavaheamis. Almmolaš hálldahusásahusaid rolla dálá servodagas lea ovdamearka das mo bálvalusealáhusat váikkuhit gielladillái. Dáid bargosajiid

guovddáš bargoreaidu lea giella mii geavahuvvo sihke áššemeannudeapmái ja gaskkusteapmái. Ja dáid bargosajiid giellageavaheapmi lea earálágan go dat giella mii geavahuvvo árbevirolaš ealáhusain. Sáni *hálldahus* lea ovdamearka odđa sánis. Hálldahusa organiseremis dovdat dakkár odđa sániid go *ossodat* ja *juogus*. Hálldahusa bargit leat *direktevrrat*, *vuolit-direktevrrat*, *ossodatjodiheadjit*, *konsuleanttat*, *ráddeaddit* ja *vikárat* ja sin bargui gullet dakkár sánit go *áššebábir*, *mielddus*, *fápmudus*, *juolludusreive*, *arkiiva* ja *restánsa*. Hálldahusbargui gullá verbaliseret servodaga doaimmaid, hábmet daid gielalaččat iešguđet dárbbuid várás *diehtujuohkimin*, *notáhttan*, *áššebábirin*, *čielggadussan*, *raportan* dahje *diedáhussan*.

Lea mealgadis teakstamearri mii buvttaduvvo bálvalusásahusain. Dáin teakstameriin čilgejuvvojit, guorahallojuvvojit ja evttohuvvojit áššit. Politihkkárat geavahit daid vuodđun ovdal go dahket mearrádusaid, ja dát teakstamearri geavahuvvo maid vuodđun oanehit diehtujuohkinčállosiidda ja rávvagiidda mat sihkkarastet ahte olbmot ožžot dárbbášlaš dieđuid ja nu maiddái dovdet iežaset vuoigatvuodaid ja geatnegasvuodaid servodaga lahttan. Skuvllas lea erenoamáš ovddasvástádus duddjot buori gielalaš vuodu dan giellageavaheapmái man vehkiin nu stuora oassi servodaga bálvalusdoaimmain geavvá.

10.2 Eará sivat giellarievdamii

Ealli giella rievdá geažos áigge. Ovddit kapihttalis lei sáhka das mo ealáhus-rievdamat váikkuhit gielladillái. Áiggiid čađa leat leamaš mánggalágan čilgehusat sihke giella rievdamii ja maiddái dasa manin muhtin guovllu giellavariánta lea aiddo dakkár go dat lea. Lea oalle dábálaš jurddašit ahte go giella rievdá, de dat man nu láhkai hedjona dahje billašuvvá. Boarásat buolva fuonáša nuoraid giella go nuorra buolva omd. ii šat sojat *ieš*-pronomena loguid ja persovnnaid mielde ja go eai šat dovdda omd. buot dološ ealáhusvugiid sániid. Nuorra buolva sáhtá gullot dadjamin *mus lea iežas siva manin nu dagan*. Sin gielas ovttaidlogu 3. persovnna hápmi heive geavahuvvot oktasaš hápmin buot loguid ja persovnnaid oktavuodas. Giellageavaheddjiin, maiddái nuorra buolvvas, dávjá lea dakkár oaidnu ahte ovddit buolvvat dat hálle albma dahje rivttes sámegiella ja máhtte mealgat

eambo sániid. Nuppe dáfus fas lea nu ahte dálá sámegiela mat máhttet olu dakkár sániid maid boarrásat buolva ii soaitte dovdat. Dasa gii ii geavat dihtora vedjet *boallobevdi*, *fálloholga*, *fonta* ja *fila* leat amas sánit.

Eará gielaide váikkuhusa ektui jurddašuvvon “albma” dahje “rivttes” giella adnojuvvo maid “buhtes” giellan, mas ii vuhtto nuppi giela váikkuhus. Boares váikkuhusaid ii leat álo nu álki fuobmát go ođđa váikkuhusaid. Olmmoš sáhtta álkit oaidnit ja gullat go omd. riikkagiela sánit seaguhuvvojit heivehalakeahtta sámegillii, muhto boares heivehuvvon loatnasániid ii leat álo nu álki fuobmát (omd. *mihcamárat*, *reddjo* ja *vuostá*).

Dat ahte giella rievdá miehtá áigge ii mearkkaš ahte olmmoš iežas eallinagis fuobmá nu stuora erohusaid. Stuorit rievdamiid oaidná go guorahallá ja veardida giela mánggaid buolvaid áigeperspektiivvas. Easka giella-historjja dutkan, mas leat čuđiid ja duháhiid jagiid perspektiivvat, čájehit man stuorra rievdamat sáhttet dáhpáhuvvat ná guhkes áigeperspektiivvas. Dat rievdamat maid giellahistorjá čájeha gusket vuosttažettiin giela fonologalaš ja morfologalaš vuogádahkii. Ovdamearkka dihte leamaš -n ovttaidlogu genetiivva kásusmearka (*beavddin ala*) mii dálá gielas gávdno bázahussan *nala*-postposišuvnnas (*beavddi nala*). Dálá čállingiela ja buorre muddui maiddái hállangiela n-loahppasaš sánit leamaš ovddeš áigge m-loahppasaččat, nugo omd *dam* ja *eallim*, mii dálá gielas lea *dan* ja *eallin*. Dálá t-loahppasaš substantiivvat sáhttet ovdalis áigge leamaš maiddái omd. b-, d- ja g-loahppasaččat nugo dáin sániin main dát konsonánttat bohtet oidnosii sojahuvvon hámiin: *áddjuba*, *eamida*, *álmoga* dahje maiddái k- ja p-loahppasaččat main sojahuvvon hámiin lea g ja b: *dápmoga* (dahje *dápmoha*), *gaccepa*. (Eambo bárahisstávval sátnemáddagiin gč. kap. 13.3)

Vaikko daddjoge ahte giella rievdá, de lea deatalaš atnit muittus ahte ii dat ihcalassii rievdda. Giella rievdá daningo dan geavaheaddjit, hállit ja čállit, rievdadit dan. Dát rievdamat leat sihke dakkárat mas gillii bohtet ođđa elemeanttat ja dakkárat mas boares elemeanttat rivdet dahje jávket. Ođđa ihtagat nugo omd. loatnasániid geavaheapmi lea **synkronalaš** fenomena dan mearkkašumis ahte rievdan ollašuvvá oalle jođánit. Giela struktuvrralaš rievdamat fas leat diakronalaš fenomenat maid rievdan ja ollašuvvan sáhtta geavvat guhkit áigge čađa, nugo omd. jietnadatrievdamat ja kásusiid sihke

hámiid ja doaimmaid rievdamat. Dálá kásushámiid geavaheami rievdamat ovdamearkan muhtin guovlluin lea mánggaidlogu komitatiivahámi geavaheapmi mánggaidlogu lokatiivva sajis: *minguin ii leat ihttin skuvla* dan sadjái go *mis ii leat ihttin skuvla*, ja mánggaidlogu hámit lohkosániid oktavuodas: *vihtta mánát* ja *vihtta mánáide* dan sadjái go árbevirolaš geavaheami *vihtta máná* ja *vihtta mánáide*.

Sámi giellahistorjjá rievdanproseassat leat dutkojuvvon vuosttažettiin fonologalaš ja morfologalaš perspektiivvas eaige nu olu rievdateddjiid dahje giellageavaheddjiid perspektiivvas. Dattege sáhtta fágaidrasttildeaddji lahkonanvugiin nugo arkeologalaš ja historjjálaš dutkanbohtosiid veardádallamiin oazžut gova das mo omd. sihke ealáhusrievdamat, girku, gávpeoktavuođat ja fárremat sáhttet váikkuhan giellageavaheddjiid eallimii. Ealáhusrievdamat sáhttet váikkuhit nu ahte ovddeš sánit jávkjet dahje ožžot odđa mearkašumi ja maiddá sáhttet loatnasánit cieggat gillii. (Loatnasániid birra gč. omd. Nesheim 1967.) Fárremat fas sáhttet áiggi mielde dagahit ahte ovddeš ja odđa guovllu ássit eai šat hála seamma láhkai.

Diakronalaš proseassan lea vejolaš jurddašit rievdamiid vuosttažettiin dagahan suopmanerohusaid ja loahpas, dađe mielde go vuogádaterohusat sturro, de erohusat šadde giellaerohussan. Dákkár proseassat árvaluvvojit maiddá váikkuhan dasa ahte álgoálggus oktasaš sámegealla lea bieđganán mánggan giellan.

Giellajoavkkuid sierraneapmái leat dasa lassin váikkuhan maiddá sihke girku ja stáhta hálddahaslaš organiseremat. Oktavuodat dáiguin eiseválddiiguin nannejedje maiddá nuppi eará giellarievdanproseassa váikkuhanvuimmi, namalassii dan mii lunddolaččat geavvá gos gielat deaivvadit dahje rievtti mielde: gos giellageavaheaddjit deaivvadit. Riikkagiela váikkuhusaid oaidná čielgasit sihke diakronalaš ja synkronalaš fenomenan dálá sámegeallain.

Giella rievdan olbmo daguid boadusin mielddisbuktá ahte rievdamiid sáhtta guorahallat mángga perspektiivvas. Go giella rievdanproseassaid geahččá ollisvuhtan, de dasa gullá váldit mielde giella ráhkaduslaš beliid, giella doaimmaid, giella psykologalaš fenomenan ja sosiologalaš fenomenan, masa gullá sihke sierra giellavariánttaid geavaheapmi ja maiddá mánggagielatvuhta.

(Gč. Croft 2000; Crystal 2008.) Dat máksá ahte giellarievdamat sáhttet geavvat sihke siskkáldas proseassan, masa eai váikkut eará gielat, ja dakkár rievdanproseassan man duohken lea nuppi giela váikkuhus (gč. kap. 14.5–14.7).

Oahpahus ja skuvlla giellageavaheapmi váikkuhit maiddái sáme giela rievdanprosessii. Rievdamat adnojuvvojit positiiva áššin go dat leat háliiduvvon rievdamat nugo omd. ođđa sániid oahppan ja daid geavaheami leavvan. Dákkár rievdamat leat lunddolaččat go giela sátnevuorká lea giellavuogádaga rabas oassi (earret giellaoahpalaš sánit) aiddo dan mearkkašumis ahte dasa bohtet ođđa sánit ja ovddeš sánit sáhttet jávkat dahje daid sisdoallu sáhttá rievdat. Negatiiva rievdamiin lea sáhka go leat dakkár rievdamat mat headuštít gulahallama, ja dakkár rievdamiid ovdamearkan leat giellaoahpalaš rievdamat nugo ovdalis namahuvvon kásushámiid ođđa geavaheapmi mii rihkku árbevirolaš giellavuogádaga njuolggadusaid. Dákkár rievdamat biđgejit giela oktasaš vuoddu ja sáhttet dahkat váttisin gulahallat riikkarájiid rastá. Gielladidolašvuolta oppalaččat, ja erenoamážit skuvlla giellaoahpahus, váikkuha olu sihke positiiva rievdamiid ovddideames ja negatiiva rievdamiid eastadeames. Dákkár oaidnu giellarievdamiid lea čielgasit normatiiva oaidnu mas bohtá ovdan rievdamiid árvoštallan positiiva ja negatiiva áššin. Ja aiddo dákkár áššiid vihkkedallamat gevvat erenoamážit skuvlaoahpahas, gos geavahuvvo normerejuvvon giella, ja man mihttomearrin maid lea geahččalit eastadit rievdamiid mat dahket váttisin gulahallama riikkarájiid rastá.

11 Čállingiela ovdáneami eavttut

Čállingiela oahpahallamis leat sihke individuála ja kollektiiva bealit: individuála dásis juohkehažžii lea ávkin máhttit lohkat ja čállit ja kollektiiva dásis čállingiela geavaheapmi servodagas lea mielde sealluheamen ja ovdideamen sáme giela. Gielladili guorahallamis lea vejolaš sirret dán guokte beali, muhto lea maid čielggas ahte dát guokte beali dahkaba ollisvuoda mii duddjo dan vuodu man duohken sáme giela boahtteáigi lea.

Álggu rájis jo leamaš skuvlla bargun oahpahit čállingiela, sihke lohkama ja čállima. Mii várra eat máhteba jurddašitge eará vuogi oahppat čállingiela go skuvlavázzima čađa. Ja leahan dat guhkes proseassa ovdal go čállingiela geavaheapmi lohkkain ja erenoamážit čállin lea cieggan. Olusiid guovdu leamaš nu ahte go leat beassan skuvllas, de dikšojuvvo lohkanmáhttu aviisaloahkamiin ja vierisgielat televišuvdnafilmmaid teavstta lohkamiin. Mánngas mis leat dán láhkai čállingiela geavaheaddjit ja várra dušše muhtimin buvttadeaddjit go čálistit báberlihppui maid galgat muitit oastit buvddas, ja soaitá vel muhtimin šaddat čálistit muhtin juovlakoartta. Ođđa gulahalanteknologiija man mielde sáme gielagat leat beassan váldit atnui sihke dihtoriid ja mátketelefovnmaid, lea dahkan čállima dábáleabbo beaivválaš doaibman go ovdal. Dalle dárbbasuvvui liánta ja bábir masa čállit. Dál ii leat go rokkastit telefovnna lupmas ja čálistit teakstadieđu. Muhto ain lea nu ahte hui olu sáme gielagiidda lea álkit čállit dárogillii, ruoŋagillii dahje suomagillii. Ja aiddo dát leage skuvlla stuorámuš hástalus sáme giela ektui: mo duddjot ohppiide nu nana čálamáhtu ahte sáme gielagii šaddá seamma lunddolaš čállit sáme gielagii go ovdamearkka dihte dan buolvva sámiide, geat eai leat skuvllas beassan oahppat sáme giela, lea čállit dárogillii, suomagillii dahje ruoŋagillii.

Govva 18. Sáme giella oinnolaš giellan. Mo guovttegielat galbbain bohtá ovdan gielaide ovtadássásašvuoha?

Sámegiela čállingiela ovdáneami váldoeavttut leat oalle muddui seammaláganat go dat mat gustojit hállangiela ovdáneapmái: buoremusat dat ovdána go geavahuvvo. Mađe eambbo sámegiel teavsttat leat oidnosis, dađe buorebut oahppat lohkat, ja mađe eambbo čállit dađe buorebut máhttit dan dahkat. Seamma váttis go lea jurddašit njálmmálaš giela mii ii hállo iige gullo, lea jurddašit čállingiela mii ii čállo iige oidno. Ja dát leage deataleamos maiddái oahpponeavvuid oktavuodas: sámegiela ektui leat buorit oahpponeavvut dakkárat main sámegiella geavahuvvo hállangiellan ja čállingiellan. Buot viidásamos mearkašumis sáhttit lohkat ahte buot mii lea ávkin oahppamii lea oahpponeavvu. Ja go oahppama oktavuodas geavahuvvo sámegiella, de giela maid sáhtta jurddašit oahpponeavvun dahje -gaskaoapmin daningo normála dilis ii leat vejolaš jurddašit skuvlla doaimmaid almmá giela haga.

Oahpponeavvodilli ja maiddái oahpponeavvodárbu lea iešguđetlágan Sámis dađe mielde makkár gielladilli lea. Doppe gos lea sáhka giela ealáskahttimis leat earalágan oahpponeavvodárbbut go doppe gos sámegiella lea beaivválaš giella.

Go čállingiela oahpahallan nu čielgasit gullá skuvlii, de dan lihkestuvvan maid eaktuda oahpaheddjiid geat dihtet mo dán barggu sáhtta buoremusat ovddidit. Dat fas máksá ahte oahpaheaddjis alddes lea buorre čállingiela máhttu sihke lohkin ja čállin, ja ahte dovdá bures makkár vugiiguin dán barggu sáhtta ovddidit, nu ahte juohke oahppi iežas eavttuid ja návccaid mielde beassá oahppat nu čeahpes lohkin ja čállin go vejolaš. Oppalaš pedagogalaš ja didaktihkalaš máhtu lassin dát gáibida oahpaheaddjis buori giellamáhtu, sihke giela ráhkadusas ja dan doaimmain. Oahpaheaddji gii dovdá giellavuogádaga bures sáhtta geavahit dán máhtu čállingiela buot osiid oahpaheamis: riektáčállimis, sojaheamis, suorggideamis, sániid goallosteamis, gihpuid ráhkadeamis, cealkkahábmemis ja teavstta dud-djomis. Oahppis gii dáid vuogádatlaš osiide beassá oahpásmuvvat geasuheaddji ja movttiidahtti vuogi mielde, leat buorit vejolašvuodát šaddat aktiivvalaš čállingiela geavaheaddjin. Čállingiela oahpahallan nanne sihke gielladidolašvuoda ja giellamáhtu mii lea ávkin maiddái hállangiela nannemii.

11.1 Sámegiela oahppoplána giellaoahpahusa vuoddun

Dálá oahppoplánas eatnigielaigiid oahppoplána gohčoduvvo ”sámegiella vuosttašgiellan oahppoplána”. Plána lea ráhkaduvvon olles skuvlamannolaga (13 jagi) várás ja fága ulbmilin lea dahkat vejolažžan seailuhit ja ovddidit sámegiela boahte buolvvaide. Fága váldooasit leat njálmmálaš ja čálalaš gulahallama lassin sámi giella- ja teakstakultuvra. Plánas namuhuvvojit sámegielfága vuodđogálggaid oassin vihtta gálgga: 1) njálmmálaš gálggat, 2) máhttit čállit, 3) máhttit lohkat, 4) máhttit rehkenastit, 5) máhttit geavahit digitála reaidduid. Gustojeaddji oahppoplána deattuha lohkan- ja čállinmáhtu lassin maiddá rehkenastinmáhtu ja ahte oahppit galget beassat oahppat geavahit digitála čállin- ja rehkenastinreaidduid. Plána atná rehkenastima čielgasit sámegielfága oassin ja das daddjo ahte galgá sámegillii geavahit lohkodajaldagaid, mihtidan- ja rehkenastinvugiid. Digitála reaidduid geavaheapmi skuvlaoahpahusas deattuhuvvo go dákkár gealbu addá odđa vejolašvuodaid geavahit sámi árbevirolaš máhtu ja doarju ja ovdánahtta gulahallangálggaid ja ovdanbuktinvugiid. Plána čilge čállin- ja lohkanálggaid ná:

Máhttit čállit sámegielfágas lea máhttit albmanahttit ulbmillaš vugiin. Čállin lea maid vuohki ovdánahttit ja hábmet fuomášumiid ja jurdaigiid, ja maiddá oahppanvuohki. Dat mearkkaša hábmet teavsttaid mat kommuniserejit, ja main lea buorre struktuvra ja ovtastus.

Čállit teavsttaid mángga šánjeris sihke šerbmii ja báhpirii lea suorgi mas sámegielas ja dárogielas ovtas lea earenoamáš ovddasvástáduš. Dat mearkkaša máhttit plánet, hábmet ja giedahallat teavsttaid main lea iešguđetlágan kompleksitehta ja giella mii lea heivehuvvon ulbmilii ja vuostáiváldái. Sámegiela čállima gálggaid ovdánahttin mearkkaša ahte systemáhtalaččat bargá formála čállingálgaiguin, teakstamáhtuin ja iešguđetlágan čállinstrategiijaiguin. Dat mearkkaša maiddá máhttit albmanahttit dađistaga stuorit gielalaš sihkarvuodain.

Máhttit lohkat sámegielafágas lea máhttit oaivila oazžut iešguđetlágan šánjeriid teavsttain ovdalaš áiggis ja dálá áiggis. Dat mearkkaša ahte iežas čiekŋuda teavsttaide, ja oahpásmuvvá eará olbmuid

jurdagiidda, muosáhusaide ja hutkkálašvuhtii. Dat mearkkaša maiddá ahte máhtta gávdnat dieđuid ja ipmirdit jurddašeami ja ovdanbuktimiid iešguđetlágan teavsttain šearpmas ja báhpiris ja máhttit kritihkalaččat ja iešheanalaččat árvoštallat lohkkoujvnon teavsttaid. Ovdáneapmi manná vuosttaš lohkanohpahusas ja álkis teavsttaid ipmirdeamis dasa ahte máhttit ipmirdit, dulkot, guorahallat ja árvoštallat dađistaga váddáset teavsttaid iešguđet šáŋŋeriin.

Lohkangálggaid ovdánahttimii sámegeielfágas mielddisbuktá bargat systemáhtalaččat lohkanstrategiijaiguin mat leat heivehuvvon lohkama ulbmilii ja iešguđetlágan teavsttaide fágas.

(Oahppoplána – sámegeiella vuosttašgiellan s.6)

Álgoohpahusas fága čálalaš gulahallama gelbbolašvuodamihtut konkretiserejit mii ohppiin vurdojuvvo 2. jahkeceahki maŋŋil ja dasto fas 4. jahkeceahki maŋŋil. 2. jahkeceahki maŋŋil oahpahusa mihttomearri lea ahte oahppi galgá máhttit

- čájehit ipmárdusa jietnadaga ja bustáva oktavuodas ja hupmangiela ja čállingiela oktavuodas
- čatnat jietnadagaid oktii sátnin ja juohkit sániid stávvaliid mielde
- lohkat stuora ja unna deaddiluvvon bustávaid
- lohkat álkis teavsttaid njuovžilit ja fáhtet teavsttaid sisdoalu báhpiris ja šearpmas
- geavahit iežas máhtu ja vásáhusaid ipmirdit lohkkoujvnon teavsttaid sisdoalu ja buktit mearkkašumiid sisdollui
- čállit cealkagiid stuora ja smávva bustávažiiguin ja čuoggáin iežas giehtačállagiin ja tastatuvrrain
- čállit riekta oahpes ja álkis sániid
- bargat kreatiivvalaččat sárgumiin ja čállimiin lohkama oktavuodas
- čállit álkis ovdamearkateavsttaid minstara mielde ja eará čállingálduid vuodul.

(Oahppoplána – sámegeiella vuosttašgiellan s.7)

4. jahkeceahki maŋŋil fas vurdojuvvo ahte oahppi galgá máhttit

- lohkat iešguđetlágan teavsttaid njuovžilit ja oktilaččat ja fáhtet sisdoalu
- dovdat ja geavahit gielalaš váikkuhangaskaomiid nu mo gearduma, kontrásttaid ja álkis gielalaš govaid
- lohkat, guorahallat ja ságastallat iežas ja earáid teavsttaid birra
- gávdnat dieđuid ovtastuvvon teavsttain sihke šearpmas ja báhpiris
- čállit oktiičadnon ja doaibmi giehtačállagiin, ja geavahit tastatuvrra iežas čállimis
- čállit álkis muitaleaddji, válddaheaddji, reflekterejeaddji ja ákkastalli teavsttaid
- geavahit iešguđetlágan notáhtaid ja ovdamearkateavsttaid iežas čállima vuodđun
- ordnet teavsttaid bajilčállagiin, álggahusain, váldoosiin ja loahpahusain
- ráhkadit teavsttaid mat kombinerejit sániid, jietnadagaid ja gova, digitála reaidduiguin ja daid haga
- varieret sátneválljemiid ja cealkkaduddjomiid iežas čállimis
- ohcat dieđuid, ráhkadit, vurket ja fas viežžat teavsttaid digitála reaidduid geavahemiin
- geavahit girjerádjosa ja Interneahta gávdnat fáttáid iežas lohkamii ja čállimii.

(Oahppoplána – sámeigiella vuosttašgiellan s.8)

Lohkan ja čállin leat buohtalas proseassat oahppamis. Sámeigielmáhttu ja teakstaipmárdus ovdána guldalettiin, logadettiin ja čáledettiin, ja girjjálašvuotta lea lunddolaš oassi das. Buorre čálalaš gulahallan eaktuda buori sátneriggodaga, teakstaduddjon-, giellaoahppa- ja riehtačállinmáhttu ja -gálggaid ja návccaid heivehit teavstta ulbmila ja vuostáiváldi várás. Oahppoplánas boahtá ovdan árbevirolaš čállingiela oahpahallama, ja várra eanemusat oahpaheami, guovttejuohku: čállin ja lohkan. Ovddeš plánaid ektui odđa ášši lea ahte ii leat šat sáhka dušše giehtačállimis ja girjelohkamis muhto maiddá digitála čállinreaidduid ja teavsttaid geavaheamis. Lohkanoahpahallama mihttomearis deattuhuvvojit lohkanmáhttu guokte váldoosi, čálakoda čoavdin ja ipmárdus. Miehta oahppomannolaga oahppi galgá beassat nannet

čálamáhtu nu ahte nákke lohkat dađistaga eambo gáibideaddji teavsttaid ja daid vuodul maiddái ieš hábmet čálalaš bargguid lassáneaddji gáibádusaid mielde. Aiddo digitála čállinreaidduid geavaheapmi jo álgoohpahusa rájes leage buktán odđa jurddašuvuogi čállingiela oahpahallamii. Dákkár ovdamearka lea dihtora geavaheapmi čállin- ja lohkanohpahusas, mas lohkanohpahallan geavvá čállima vuodul. Boallobevddi geavahemiin oahppit besset oahpahallat bustávid čállit ja hui jođánit jo beassat johtui iežaset teavsttaid ráhkadit. Dát bargovuohki gohčoduvvoge danin ”čállimis lohkamii”. Árbevirolaš álgoohpahusa čállinoahpahallama ektui lea erenoamáš, ahte giehtačállin álggahuvvo easkka goalmát skuvlajagi. Dat skuvllat, gos dákkár bargovuohki lea iskojuvvon, leat juksan buriid lohkan- ja čállinmáhtu bohtosiid. (Gč. Trageton 2003.)

Digitála veahkkeneavvut addet vejolašvuoda geavahit sámegiela auditiiva ja visuála giellan áibbas eará láhkai go ovdal. Dasa lassin dat addet vejolašvuoda geavahit giela multimodála oktavuodain nugo ovdamearkka dihte govain, filmmain ja musihkain. Ná digitála veahkkeneavvut addet maiddái vejolašvuodaid geavahit eará oahpponeavvuid go dat mat leat olámuttos luohkkálanjas. Dát veahkkeneavvut eai sáhte buhttet giellaoahpahusa, muhto dat sáhttet leat veahkin ja lasáhussan árbevirolaš giellaoahpahussii.

Čállingiela oahpahallan geavvá geahppasepmosit eatnigiela vuodul. Mánás geas leat guokte eatnigiela galggašii dalle leat vejolaš válljet goappá gillii čállingiela oahpahallan álgá. Čállingiela oahpahallama ráva lea ná seamalágan go oppalaš pedagogalaš ráva, ahte oahppan lihkestuvvá buoremusat go odđa áššiid beassá oahppat oahpes áššiid vehkiin. Lohkan- ja čállinoahpahusa lágideapmi vásihuvvo stuora hástalussan dakkár luohkain main leat sihke eatnigelagat ja earágelagat. Earágelagii šaddá váttis oahppat fonema (jietnadaga) ja grafema (bustáva) oktavuoda go ii dovdda sániid, ja oahpahallama ulbmilage sáhtta leat váttis áddet go ii ádde maid lohka. Norgga skuvllain earágelat mánáid álgoohpahus lea bidjan smiehttat mo luohkkálanja organiserema ja bargovugiid sáhtášii buoridit (Kulbrandstad 2003). Sullasaš guorahallamii lea dárbu maiddái sámegielat skuvllain gos luohkkálanjain leat sihke sámegielagat ja earágelagat.

11.2 Lohkan ja čállin

Čállingiella earrána hállangielaš mángga láhkai. Hállan geavvá dás ja dál -konteavsttas hálli ja guldaleaddji gaskkas. Čállin ja lohkki sáhttiba fas sihke áiggi ja báikki ektui leat hui guhkkálagaid. Oppalaččat sáhtta čilget lohka doaimman mainna veadjá dulkot dahje čoavdit čállojuvvon teavstta (teakstan sáhtta unnimus oassin leat sátni) koda. Jitnosit lohka mis dat mearkaša ahte máhtta lohkat sániid nu ahte guldaleaddji dovda daid ja máhtta lohkat teavstta nu ahte guldaleaddji fáhte teavstta sisdoalu. Lohkan lea dán láhkai teavstta geavaheapmi, dan ávkin atnin. Čállin fas lea teavstta ráhkadeapmi dakkárin ahte lohkki sáhtta dan lohkat. Lohkan- ja čállinoahpahusa oktasaš mihttomearrin lea ahte oahppi máhtta geavahit čállingiela gulahallangaskaoapmin. Lohkama ulbmil lea áddet ja čállima ulbmil lea dahkat áddehahttin. Čálamáhtus leat maid eará ávkkálaš bealit go dušše gulahallan. Skuvladoaimmain das lea guovddáš sadji jurdagiid gielalaš hábmemis ja nu maiddá máhtu duddjomis.

Čállinmáhtu sáhttit lohkat dakkárin ahte olmmoš máhtta ráhkadit čállosa nu ahte nubbi seammagielaš olmmoš ádde dan nugo čállin dan lea jurddašan, juoba dan muddui go čállingiella dahká vejolažžan. Rievtti mielde sáhtta maiddá čállinmáhtu jurddašit guovtteoasagin. Vuosttaš oassi vástida lohkanmáhtu dekodemii: čállin máhtta čállingiela njuolggadusaid mielde čállit sániid. Muhto čállinmáhttui gullá eambo go dušše máhttit čállit sániid riektá. Nubbi ja várra deatalemos oassi čállinmáhtus lea máhttit hábmet teavstta dakkárin ahte lohkki sáhtta dan áddet nugo čállin dan lea jurddašan. Aiddo dán oasis oaidnáge čielgasit hállangiela ja čállingiela erohusaid. Čállosis ferte ovdamearka dihte čilget dakkár osiid mat hállandilálašvuodas sáhttet leat nu čielgasat guldaleaddjái ahte sáhtta geavahit olu prosániid (sadjásaš sániid), omd. *dat*, *dáppe*, *doppe*, *dákkár*, *nuo* ja *nie*, mat leat hállangiella lunddolaččat. Čállingiella fas lea dán ektui dekontekstualiserejuvvon giella, ja dan ferte čállin máhttit váldit vuhtii. Hállandilálašvuodas sáhttet hállis ja guldaleaddjis leat olu oktasaš duogášdieđut maid hálli váldá vuhtii háladettiin. Hálli ja guldaleaddji oktasaš visuála biras dahká lunddolažžan geavahit prosániid. Čállimis fas ii leat álo nu, ja danin dákkár prosánit čállingielaš geavahuvvojit dávjá **anaforaláččat** (sisdoallosátni namahuvvon prosáni ovdabealde) dahje **kataforaláččat** (sisdoallosátni namahuvvon prosáni

mañábealde). Earenomážit dát guoská čállosiidda mat leat jurddašuvvon lohkkiiide geain eai leat seamma duogášdieđut go čállis. Čielga čállingiela ovdamearkkat konteavstta mearkkašumis leat dakkár ovttasánat teavsttat go omd. uvssa bajábeale teaksta *olggos* ja *sisa* ja ásahusaid galbbat *dustehat* dahje *dustehus*. Dekontekstualiserejuvvon teakstaovdamearkan sáhtášii leat dakkár go: *Dustehaga gávnnat feaskára gurut bealde*. Dás-dál-ságastallamis sáhtta leat doarvái dadjat: *Dan gávnnat go manat dohko*. Mángeii fuobmá man eahpelunddolaš dahje njulgestaga boastut šattašii dás-dál-ságastallamis geavahit čállingillii heivehuvvon cealkaga.

Aiddo dán hállangiela ja čállingiela erohusa ráhkkanahhtimii leage vuogas beassat hárhallagoahhtit hállangiela vuođu. Dán sáhtta dahkat nu ahte láhčá dakkár háleštallandilálašvuođaid main oahppi fuobmá ahte ii birge prosániiguin. Dákkár dekontekstualiserejuvvon ságastallandilálašvuohta addá vejolašvuođa oahppái maiddá oahppat ođđa sániid ja dadjanvugiid ja ná duddjot nannoset gielalaš vuođu čállingiela oahpahallamii.

Čálamáhtu geavaheapmi, nugo dat min áigge bohtá ovdan sihke lohkamis ja čállimis, lea sakka rievdan ovddit buolvva lohkan- ja čállinvieruid ektui. Lohkan mearkkašii vuosttažettiin báberteavstta lohkama, jogo girjji dahje aviissa. Lohkki dovdomearka lei dakkár olmmoš gii logai olu girjjiid ja áinnas čáppagirjjálašvuođa. Čállin geavai vuosttažettiin liántta ja peanna vehkiin, go čállinmašiidna lei dábálaččat dušše ámmátčáliid bargoreaidu. Dálá mánáide leat digitála veahkkeneavvut nugo telefovnna ja dihtorat oalle dábálaččat. Lohkan ja čállin ii leat šat vealttakeahhtá vuosttažettiin báberdoaimma. Sihke teavsttaid, govaid ja jienaid geavaheapmi ja dulkon geavvá digitála hámis. Čállimii ii leat šat liánta ja peanna áidna reaidu, baicce orrot oazžumin jo dološáigge čállinreaidduid stáhtusa nugo geavai maiddá bleahkkapeannain ja távvalkriittain. Čálaš gulahallan geavvá vuosttažettiin boallobeavddi geavahemiin ja vel datge sáhtta leat dušše visuála hámis maid ii leat go guoskkahallat šearpmas. Dát lea buktán ođđa vejolašvuođaid ja hástalusaid lohkan- ja čállinoahpahussii.

Trageton (2003) lea guhká jodihan prošeavttaid mánge riikkas, mas dihtorgeavaheapmi lea guovddážiis čálamáhtu duddjomis. Boallobeavddi geavaheapmi lea álkidahtán čállima nu ahte oahppit besset dakkaviđe

vuos álgit čállit ja nu oahppat bustávaid, sihke stuora- ja unnabustávaid. Buohkat besset ná čállit seammalágan bustávaid eaige dárbbas álggu rájes vuos heaibut bustávaid hábmemiin. Boallobeavddi geavahemiin besset oahppit ieža buvttadit bustávaid ja oahpaheaddji láidestusain hárhjehallat bustávaid namahusaid ja daid vástideaddji jietnadagaid. Tragetona nubbi váldoágga čállimis-lohkamii-metodain lea ahte dainna vugiin lohkan ja čállin šaddá álggu rájes oktan doaibman, mii maiddái álgooahpahusa rájes duddjo čállinberoštumi ja -movtta áibbas eará láhkai go gárvvess teavsttaid ja liántta ja báhpára geavaheapmi. Dasa lassin Trageton ákkastallá ahte ohppiid iežaset ráhkadan teavsttat, madda maid sáhttet ieža ráhkadit govaid, geasuhit mealgat eambo go olu áppesiid gárvvess teavsttat. Erenoamážit bártniide, geat dávjá rahčtet giehtamotorihkain álgooahpahusa muttus, boallobeavddi geavaheapmi álkidahtta bustávaid čállima ja seammás sii ohppet seammalágan bustávaid mat eanaš teavsttain geavahuvvojit. Dihtoriin buvttaduvvon teavsttain lea álki ráhkadit lohkanjihppagiid madda sáhtta vel lasihit govaid, ja dákkár jihppagiid sáhttet oahppit lonohallat ja lohkat vurrolagaid.

11.3 Čállingiela bustávát hállangiela jietnadagaid mearkan

Dála čállinvuogis vástida bustávva buorre muddui hállangiela jietnadahkii. Dievaslaš fonemáhtalaš čállinvuohki lea dakkár mas juohke fonemii lea iežas bustávva. Sámegiela čállinvuogis mis leat muhtin jietnadagat mat eai čuovo dán vuogi, muhto čállojuvvojit mottiin bustávain. Omd. guomáiduvvan jietnadagat [d], [l] ja [n] čállojuvvojit guvttiin bustávain: *dj*, *lj* ja *nj*, nugo omd. sániin *vuodja*, *bealjš* ja *njunni*. Maiddá čuojakeahtes jietnadagat [ʃ], [L], [M], [N] ja [R] čállojuvvojit guvttiin bustávain: *hj*, *hl*, *hm*, *hn* ja *hr* nugo sániin *dahje*, *gihli*, *liehmu*, *čáihni* ja *guoikgáhrít*. Sáni sis gemináhtaid (duppalkonsonánta maid gaskkas lea stávvalrádji) gievrass dásis (guhkes ceahkki) guomáiduvvan jietnadagain geardduhuvvo álgooassi, omd. *áddjá*, *viellja* ja *mannji*, ja čuojakeahtes jietnadagaid bustávvaovttastumiin fas geardduhuvvo manit oassi, omd. *skuhrrat*.

11.4 Hállangiella ohppojuvvon giella, čállingiella sohppojuvvon giella

Čállinvuohki lea soahpamuš mo sániid galgá čállit. Dat mearkaša ahte čállingiela ja jietnadeami gaskavuohhta molsašuddá suopmanis suopmanii. Omd. h-bustávva jietnaduvvo h:n oarjjabeale suopmaniin dakkár sániin go *borahit*, Buolbmát ja Várjjat guovllus dat jietnaduvvo t:n, *boratit*. Sánis *guolli* čállingiela uo-diftoŋga Buolbmát ja Várjjat guovllus daddjo ue-diftoŋgan, *guelli*. Čállingiela oahpahallamis lea deatalaš oahppat oaidnit iešgudege guovlluid hállangiela ja čállingiela gaskavuodaid. Oahpahallái dat mearkaša ahte lea ávkkálaš diehtit makkár dáhpáhusain su giella lea earálágan go čállingiella, ja oahpaheaddjái lea stuora ovdamunnin máhttit ráhkkanit dustet daid váttisvuodaid maiguin oahppi deaivida go álgá oahpahallat čállingiela mii mángii čállojuvvo eará láhkai go mo oahppi hállá. Oahpahanmálla man vuolggasadjin lea jietnadagaid ja bustávaid gaskavuohhta ferte váldit vuhtii sihke čállinvuogi siskkáldas vuogádaga (omd. bustávaid jietnadatárvu sáni posišuvnnain) ja mo oahppi hállangiella lea čállinvuogi ektui. Álgoohpahusas dat mearkaša ahte ferte suovvat ohppiid čállit iežaset suopmana mielde dassái go leat oahppan jietnadagaid ja bustávaid gaskavuodaid. Go dát gaskavuodat leat bisánan muitui, de sáhtta oahpahallagoahtit normerejuvvon čállingiela sátnehámiid.

11.5 Lohkanmáhttu guovtteosat doaiman

Lohkan čilgejuvvo dájvá guovtteosat doaiman. Vuosttažettiin lea sáhka čálakoda čoavdimis. Dat máksá seamma go veadjit áddet čállingiela čálamearkkaid dahje bustávaid oktavuoda hállangiela jietnadagaiguin, nu ahte máhtta dulkot čállingiela bustávvaovttastumiid giela mearkašumi guoddi oassin dahje sátnin. Dán lohkanmuttu dási duodaštussan sáhtta geavahit jitnosit lohkama teastan. Jos lohkki máhtta jietnadit čállingiela unnimus ovttagaid, sániid, riehta, de son máhtta lohkat, dahje rievttabut daddjon: oahppi máhtta dekodet dahje čállinkoda čoavdit. Dekoden mearkaša ahte oahppi máhtta čállingielas oaidnit vástideaddji hállangiela, lea fáhten bustávaid ja jietnadagaid oktavuoda. Dát eaktuda ahte oahppi fáhte mo giella duddjojuvvo osiin, mo sánit dahket cealkaga ja mo stávvalat ja

fonemat dahket sániid. Sámegiela alfabehtalaš čállinvuohki ovttastahtá čállima hállamiin dan láchkai ahte lea vuogádatlaš oktavuoha hállangiela jietnadagaid (fonemaid) ja čállingiela bustávaid (grafemaid) gaskkas.

Lohkama sáhtá jurddašit moatteoasat anályhtalaš proseassan. Vuosttažettiin lea sáhka čálagova (omd. čállojuvvon sátni) visuála analysas mii duddjo dan ala ahte lohkki dovdá bustáva ja jietnadaga oktavuoha. Lohkanoahpahallamis dát muddu gohčoduvvo fonemalaš lohkanhássin. Easkaálgi lohkki stáve sáni juohke bustáva ja bisuha daid oanehisáigge muittus stávedettiin dassái go lea njadđán daid sátnin. Lohkanproseassa mii bázášii dán hássái livččii hui njoazes ja lossa lohkanvuohki, ja hárvánan lohkki dorvvasta stáve mii dušše go lea sáhka amas sániid lohkanamis. Muđui normála lohkanmáhtu ovdáneamis lohkki ii šat dárbbas vurkkodit juohke bustáva muittus fáhten dihtii sisdoalu. Ja aiddo daningo sisdoalu fáhten leage lohkama ulbmil, de lohkki hui fargga beassá nu daddjon ortográfalaš hássái. Dat mearkkaša ahte logadettiin ii šat dárbbas leat fokus bustávaid mielde stáveamis, muhto ahte lohkan sáhtá geavvat njuovžilit njuolga sániid ortográfalaš hámiid vuodul maid lea oahppan dovdat. Dán dási lohkanmáhttu gohčoduvvo maiddái ortográfalaš-morfemalaš hássin ja das lohkki sáhtá mannat njuolga mearkkašumi guoddi osiide: sátnemáddagiidda, suorgásiidda ja sojahan-morfemaide. Dat mearkkaša ahte omd. *biilavuoddji*-sáni lohkanamis sáhtá dakkaviđe oaidnit *biila* ja *vuoddji* ollisvuoha oassin. Oahpes morfemat, sihke sátnemáddagat ja sojahangehčosat, báhcet álkut millii ja aktiviserejuvvojit oalle automáhtalaččat go oaidná čálagova, nugo omd. *biilavuoddjit*, *biilavuoddjis* ja *biilavu(o)ddjiiguin*. Automáhtalaš ortográfalaš lohkanmáhttu dahká vejolažžan jođánit dovdat maiddái oalle guhkes sátnehámiid, nugo ovdamearkka dihte *biilavu(o)ddjiiguinson*, go laktapartihkkaliid čálalaš hámit maiddái leat cieggan lohkki guhkesáiggemuitui.

Ollislaš lohkanmáhttu gullá nubbi eará deatalaš máhttu, namalassii veadjit áddet teavstta sisdoalu. Dekodenmáhttu lea mekánalaš máhttu mii iešalddes ii vel muital diehtágo oahppi maid son lohká. Omd. sáhtá dákkár máhtu buohtastahtit vierisgielaga máhtuin, go dovdá bustávaid ja jietnadagaid korrelašuvvna ja nu máhtá riekta lohkat, muhto go ii dovdá sániid, de ii vel dieđe maid lohká. Nu sáhttitge meroštallat lohkanmáhttu dakkárin masa gullá sihke čállojuvvon teavstta dekodebmáhttu ja teavstta ádden.

Go skuvllas lágiduvvojit iskosat maid vuodul árvvoštallet ohppiid lohkanmáhtu, de das válđojuvvojit vuhtii erenoamážit dát golbma beali:

1. Man muddui nákke oahppi gávdnat teavstta dieđuid?
2. Máhttágo oahppi dulkot ja áddet teavstta?
3. Máhttágo oahppi guorahallat ja árvvoštallat teavstta hámi ja sisdoalu?

Dákkár iskan ii guoskka dušše sámegeielfágii muhto dan vuodul iskojuvvo máhttu ja gálggat mat leat guovddážis maiddái eará fágaid oahpahallamis. Lohkanmáhttu oppalohká deattuhuvvo skuvlla doaimmain deatlaš oassin das mii dálá oahppoplánain gohčoduvvo máhttoloktemin ovddit plánaid ektui. Lohkanoahpahusa ulbmilin lea juksat buriid lohkanálggaid, ja vuosttaš ceahkkin dán mihttomearis adnojuvvo njuovžilis lohkanmáhttu mii don doložis jo lea iskojuvvon jitnosit lohkamiin. Muhto buorre lohkanmáhttu lea nu olu eará maid.

Lohkamis ii leat nu olu ávki jos ii ádde dan maid lohká. Skuvlaoahpahasas nu olu vuodđuduvvo aiddo dan ala ahte oahppi ieš iežas lohkama vuodul máhtta oahpahallat ođđa áššiid ja dan vuodul duddjot buriid guorahallánávccaid mat leat ávkin buot skuvlabargguide. Lohkanáddejumi juksá go sáhtta geavahit kognitiiva gálggaidis ja návccaidis fáhtet teavstta sisdoalu, guorahallat mii das bohtá ovdan ja dan vuodul duddjot oaivila.

Skuvlavázzimis lea iešalddes árvu oahppi kognitiiva ja sosiála ahtanuššamii, ja čállingiela oahpahallamis lea dán proseassas guovddáš sadji. Ovddeš buolvvaid ektui čálamáhttu lea deataleabbo dál go goassege ovdal, daningo lohkan- ja čállinmáhttogáibádusat leat sakka lassánan, ii dušše bargoeallimis muhto muđuige servodateallimis. Vaikko vel min áigge audiovisuála mediamáilmmis olu dieđut bohtet govvan ja jietnan, de báhcá dattege álkit olggobeallái dat olmmoš gii ii máhte lohkat, ja dat gii ii máhte čállit báhcá čálalaš gulahallandilis ollásit olggobeallái.

11.6 Čálamáhtu sajáiduvvan

Vaikko boarráseamos sámegillii prentejuvvon teaksta leage jo 1600-logu álggus, de goitge manai guhká ovdal go čállingiella oazžugodii coavcci dan mearkkašumis, ahte lei eanet olbmuid geavahas. Čálamáhttu deattuhuvvui oahpahas álggu rájes vuosttažettiin lohkanmáhttun, go adnojuvuvui deatalažžan máhttit lohkat katekismusa. Okta čálamáhtolašvuoda mearkkain lei álgoálggus dat, go iežas nama máhtti čállit. Dađistaga oaččui čállinmáhttu stuorát saji skuvlaoahpahas ja servodaga oaidnu čálamáhtu dárbei ja ávkái maid lea áiggiid čađa rievdan. Álggu rájes skuvla sihke girku ja stáhta eiseválddiid ovddasteaddjin anii čálamáhtu deatalažžan ideologiiija dahje čuvgehusa ovddideames. Muhto dábálaš olbmuide čállin ja lohkan ii álo adnon nu deatalažžan.

Min multimediaservodagas lohkan ja čállin lea šaddan áibbas eará láhkai beaivválaš doaimman go dušše moaddelot jagi dás ovdal, go nu olu čállin ja lohkan dáhpáhuvá mánggalágan digitála veahkkeneavvuiguin. Liántta ja peanna sajis geavahuvvojit dán áigge mánggalágan boallobevddit ja lohkosatge eai leat šat dušše báberhámis. Dáid digitála veahkkeneavvuid geavaheapmi lea maid dahkan ahte čállin ja lohkan lea sakka lassánan olbmuid árgabeaidilis. Sihke skuvllas ja bargoeallimis leat dát veahkkeneavvut addán odđa vejolašvuodaid teavsttaid geavahit ja ráhkadit. Čállin ja lohkan leat dego eará gálggat mat ovdánit ja nanusmuvvet dađe mielde go beassá hárhjhallat, ja eahpitkeahhtá dáid veahkkeneavvuid lassáneaddji geavaheapmi nanne čálamáhtu. Ja seammás dat maid viiddida čálamáhtu doahpaga odđa gielalaš ovdanbuktinvugiin, nugo ovdamearkka dihte mailemis ja čáttemis, main ii vealttakeahhtá čuvvojuvvo dat čállinnorbma mii gusto omd. skuvlii ja bargoeallimii.

Lea leamaš oalle dábálaš áddet čálamáhtu lohkama ja čállima tekniikkalaš máhttun. Lohkamis dainna lea oaivvilduvvon máhttu veadjit ovttahttit hállangiela jietnadagaid čállingiela bustávaiguin nu ahte máhtta čállojuvvon hámis oaidnit mo sátni galgá daddjot. Dán gálgga cieggadeamis stáven ja stávvaliidda juohkin lea álggos geavahuvvon hárhjhallanvuohkin dassái go lohkan geavvagoahhtá njuovžilit. Čállinoahpahallama hárhjhallamiiguin deattuhuvvui álggos bustávaidda hábmen ja daid oktii čállin sátnin riektáčállima

njuolggadusaid mielde. Čállinteknikkalaš máhttu lea dasto viiddiduvvon teakstahábmemiin mainna oahpahuvo mo galgá iešguđetlágan teavsttaid hábmet, nugo omd. mitalusa, reivve, referáhta ja áššečilgehusa.

11.7 Analyhtalaš ja syntehtalaš oahpahanmálla

Lohkanoahpahusa ulbmil leamaš ja lea ain skuvlamáilmmis čielggas: oahpahit skuvlamánáid nu ahte máhttet oazžut oaivila čállojuvvon teavsttas. Dađe stuorát sierramielalašvuohta, dahje mángii njulgestaga riidu, lea leamaš dan alde mo dan galggašii oahpahit. Oarjemáilmmis dát digaštallan buollái Amerihkás maŋŋá go Rudolf Flesh 1955:s almmuhii girjjis *Why Johnny Can't Read* (Manin Johnny ii máhte lohkat). Dán girjjis Flesh fallehii oahpahanvuogi mii vuodđuduvvui dan ala ahte oahppi galggai oahppat muitit sátnegovaid, maiddáid gohčoduvvon geahča-daja-vuohkin ("look-say" method). Flesh ákkastalai bustávva-jietnadat-vuogi (phonics) buoremus vuohkin ja logai skuvlla vajálduhtán ahte sánit čállojuvvojit bustávaiguin ja nu oahpahit lohkat eaŋgalsgiela dego livččii kiinnágiella, sáni sáni mielde (Flesh 1955: 5). Dálá oahpahanvuogiid digaštallamis dát guovttejuohku gohčoduvvo maiddáid top-down (badjin vulos) ja bottom-up (vuollin bajás) vuohkin, mii vástida lohkanteoriija analyhtalaš ja syntehtalaš doahpa-giid geavaheapmái. Vaikko analyhtalaš ja syntehtalaš oahpahanvuogiid divaštallamat leamašge min áigge hui guovddážis eaŋgalsgielat máilmmis, de dáid oahpahanvuogiid vihkkedallamat bohtet maid čielgasit ovdan dološ áigge áppesgirjjiin (gč. omd. Skjelbred 2002).

Jämsä (2000) čujuha amerihkálaš 90-logu metodadigaštallamiidda ja árvala ahte deataleamos ágga čuovvut jietnadat-bustávva oktavuoda oahpahanvuogi orru leamaš ahte dainna vuogiin juksá jođánepmosit buriid čállinbohtosiid, analyhtalaš dahje ollisvuoda oahpahanvuogi bealušteaddjit fas atne lohkama váldoulbmila, teavstta áddema, válđoággan.

Čállingiela oahpaheamis analyhtalaš ja syntehtalaš oahpahanmálla ovdasta guovttelágan vuodđooainnu das mo čálamáhtu oahpahit. Analyhtalaš lahkohanvuogi vuolggasadji lea giella ollisvuohtan, man dasto sáhtttá juohkit unnit osiide. Syntehtalaš lahkohanvuohki vuolgá fas unnit osiin

main duddjo ollisvuoda. Analyhtalaš oahpahanvuogis álggahuvvo lohkan- ja čállinoahpahuš cealkka- dahje sátnedásis, syntehtalaš vuogis fas bustáva ja jietnadaga dásis.

Analyhtalaš vuogi mielde vuolggasadjin lea cealkka dahje sátni man de sáhtá biđget: cealkaga gihpuide ja sániide, sániid stávvaliidda, stávvaliid bustávaide ja jietnadagaide. Syntehtalaš metoda fas álgá jietnadagaiguin ja bustávaiguin main čohkiidit stávvalat, dain fas sánit, mat fas čohkiidit gihppun ja cealkkan. Analysahan mearkkaša osiide juohkima ja syntesa fas mearkkaša osiid čohkkema. (Vrd. giellaoahpa namahusaid cealkka*analysa*, mas cealkka čuldojuvvo cealkkaosiide ja *syntákssa*, mii muitala mo cealkkaosiin čohkiida cealkka.)

Analyhtalaš lohkan-teoriiija mielde lohkki geavaha tekstii vuoduštuvvon dieđu árvádallat teavstta sániid ja geavaha dan várás dušše dan mađe visuála informašuvvna ahte sáhtá testet iežas hypotesa. Sisdoalu fáhten lea ovttalágan psykolingvisttalaš árvádallanproseassa mas sáni mearkkašupmi ja dan konteaksta lea guovddázis. Konteaksta lea sihke semantihkalaš (makkár mearkkašupmi heive dan oktavuhtii mas sátni geavahuvvo), syntávssalaš (makkár cealkkaoassin sátni doaibmá) ja pragmatihkalaš (mii lea teavstta doaibma ja ulbmil). Álgolohkan dán vuogi mielde darvviha dađistaga sátneministariid mat šaddet deatalaš oassin lohkanstrategiijas. Dávjá geavahuvvon sánit ja sátneoasit (omd. konjunkšuvvnat, partihkkalat, suorgásat ja sojahangehčosat) báhcet millii ja mobiliserejuvvojit álo go deaivá daid teavsttas ođđa oktavuodain. Ovdamearkka dihte ministariid cieggan álkidahtta lohkat sániid main leat seammalágan grafemačoakkáldagat, nugo omd. maiddái minimála sátnebáraid seammalágan oasit (*jállu, nállu, bállu, stállu; borga, čorga, Norga*). Árvaluvvo ahte ministariid ja konteavstta vuodul árvádallan láidesta oahppi čoavdit čálakoda. Dávkuma ja vásáhusaid vehkiin oahppi árvádallá vejolaš čovdosiid, maid dasto iská ja buohtastahtta oahppomateriála teavsttaiguin. Dát oahpahallanvuohki duddjo konstruktivisttalaš oahpahallanvuogi vuodđojurdaga ala, man mielde oahpahalli aktiivvalaččat duddjo alces oahpu ja mas oahpaheaddji álo láidesta, rávve ja movttiidahtta čuovvovaš dási juksat.

Dán guovtti oahpahanvuogi birra lei 1980-90-jagiid áigge olu divaštallan, erenoamážit eaŋgalsgielat skuvllain ja dát divaštallan lea badjánan dávjá jo 1950-jagiid rájes. Čálamáhtu oahpaheamis ollisvuodametodain, mas sátnegovaid muitimis ja dovdamis lea guovddáš sadji, lea nannoset sadji dakkár čállingielain main dávjá ii leat njuolgggo oktavuoha čálagova ja jietnadeami oktavuodas. Eaŋgalsgiela čállingiella leage okta dákkár ovdamearka, go árvaluvvo ahte sullii bealli sátnerájus lea dakkár mas ii leat systemáhtalaš oktavuoha čállima ja jietnadeami gaskkas. Dan oaidná omd. dán sániin mat jietnaduvvojit seamma láhkai (homofonat): *flew, flu, flue; four, for, fore* ja *to, too, two*. Dát mearkkaša ahte leat olu sánit maid jietnadeami ii sáhte oahpahit jietnadaga ja bustáva systemáhtalaš oktavuoda vuodul.

Riikkaidgaskasaš evalueremat ja bohtosiid buohtastahttimat (PISA ja PIRLS) leat boktán oahpahaspolitihkalaš beroštumi mii váikkuha njuolga dálá čálamáhtu oahpahussii. Ovdamearkka dihte leat Englándda eiseválddit iežaset dingon guorahallamiid vuodul mearridan njuolggadusaid ja plánaid mo oahpahas galgá čadáhuvvot nu ahte lohkan- ja čállinoahpahas lihcostuvašii bures. Dáid áššiid politihkalaš divaštallamis lea dássáži erenoamážit deattuhuvvon oasis- ollisvuhtii-metoda (synthetic phonics), vaikko oassi eiseválddiid ruhtadan dutkamis čájehii ahte ii lean vejolaš gávdnat duodaštusaid maid vuodul sáhtáši jogo bealuštit dahje vuosttildit syntehtalaš lohkanohpahanvuogi. (Gč. V. Edwards 2009; Reyhner 2008.)

Dálá čálamáhttogirjjálašvuodas olusat oidnet ávkki guktuid vugiin ja ovttastahttet dán guovtti teorehtalaš lahkohanvuogi, main goappašagain bohtá ovdan man deatalaš lea dovdat jietnadagaid ja bustávaidda oktavuoda ja ahte lohkanohpahusa váldoulbmilin lea oahppat áddet teavstta (tabealla 1). Čállinvugiin main lea systemáhtalaš oktavuoha grafema (bustáva) ja fonema (jietnadaga) gaskkas, syntehtalaš oahpahanvuohki (oasis ollisvuhtii) lea álkit čadáhut go dakkár čállinvugiin main leat olu spiehkastagat maid ferte bajil oahppat. Sámegeala čálamáhtu oahpaheapmái sáhtta geavahit sihke syntehtalaš ja analyhtalaš metodaid. Valkeapää (1985) namuha goappašiidd metodaid heajos beliid sihke lohkama ja čállima oahpaheamis:

Sámegiela lohkama ja čállima oahpahussii heivejit sihke syntehtalaš ja analihtalaš metodat. Syntehtalaš metoda fuones beallin lea goit-totge dat, ahte lohkkii boahtá 'ahkidis' lohkanuohtta. Analihkalaš metoda fas ii duvdde doarvái riektáčállima ja lea váttis heajos oahppiide. Metoda fuones beallin lea maiddái dat, ahte mánát álget lohkat árvidemiin. [...]. Nuba sámegiela lohkama ja čállima oahpahas lea buoremus geavahit seahkalasmetodaid.

	Syntesavuohki	Analysavuohki
Vuolggasadji	Osiin ollisvuhtii loh-kat = lohkat l+o+h+k+a+t = lohkat	Ollisvuodas osiide lohkat= loh-kat lohkat = l+o+h+k+a+t
Lohkanoahpahallan	Stávvalat dahket sáni. Hállama jietnadagat dahket stávvaliid ja sániid. Čállima bustávat dahket stávvaliid ja sániid. Vuolggasadjin leat sáni oasis, jietnadagat ja stávvalat, man vuodul oahppat dekodet sániid, maiguin fas duddjot stuorat mearkkašumi guoddi ovttagaid.	Daddjon sáni sáhtttá čuoddit stávvaliidda ja jietnadagaide. Čállon stávval ja sáni čohkiida bustávain. Vuolggasadjin lea teaksta ja dan ipmárdus, man vuodul lea vejolaš árvidit sániid. Lohkan hállangiela vuodul ja teakstahábmen leat oahpes analyhtalaš oahpahanvuogit.
Oahpahas	Álgnos oahppat jietnadagaid ja stávvaliid, maid hárrjehallat geassit oktii sátnin. Oahpahit mo čoavdit čálakoda nu ahte lohkan geavvá systemáhtalaš ja loahpas automáhtalaš proseassan.	Álgnos oahppat sátnegovaid ja de analyseret daid. Oahpahit mo teakstaoktavuodas dahkat lunddolaš ja jierpmálaš árvádusaid.
Veahkkeneavvut	Teavsttat ja ovdamearkkat mat systemáhtalaččat stávvaliid, jietnadagaid ja bustávaid vehkiin veahkehit čoavdit čálakoda.	Geasuheaddji teavsttat mat boktet sáhkkiivuoda oahppat lohkat.

Tabella 1. Syntehtalaš ja analyhtalaš metoda.

Syntehtalaš ja analyhtalaš oahpahanvugiid ovdamearkkat:

Syntehtalaš metodat

- stávenmetoda, mas vuos oahpahallá buot bustávaidd, duddjo dain stávvaliid maid de geassá čoačkkái sátnin. Dát vuohki árvaluvvo boarráseamos lohkanohpahusa metodan. (Vrd. 1837-jagi áppesiin, govva 21.)
- jietnadatmetoda, mas bustávva oahpahallo oktanaga dan jietnademiin (iige dušše bustáva namain) ja jietnadagat gessojuvvojit čoačkkái sátnin. Moattestávval sániin gaskamuddun sáhtá geavahit stávvaljuogu jietnadagaid čoačkkái geassimis.

Analyhtalaš metodat

- sátnegovvametoda, man vuodul sánit oahpahuvvojit sihke govaidd ja sátnekoarttaidd vehkiin.
- cealkkametoda, mas lohkan álgá cealkkadásis. Álgun sáhttet leat hoahkamat ja stoahkamat dahje cealkagat maid oahppit leat ieža hutkan.
- LHV (lohkan hállama vuodul) ovttaštáhtá syntehtalaš ja analyhtalaš bargovugiid. Dán metodii gullet vihtta oasis: hálešteapmi ja movttidahttin, čállinoassi, bargooassi, muittuhanoassi ja dikšunoassi. (Gč. Eira 1994.)

Syntesavugiin álgá osiiguin main ii leat mearkkašupmi ja duddjo daidd vuodul stuorát osiid, stávvaliid ja daiguin mearkkašumi guoddi osiid, morfemaid ja sániid. Analysavugiin álgá mearkkašumi guoddi osiiguin, sániiguin dahje joba cealkagiin dahje teakstabihtáin. Dáidd metodaidd teorehtalaš divaštallamin sáhtá oazžut dakkár gova ahte oahpahasasge geavahuvvo seamma guovttejuohku, muhto nu ii leat vealtakeahtá. Vaikko dát guovttejuohku lea ávkkálaš teorehtalaš lahkonanvuohkin govvet ja áddet lohkanohpahusa metodaidd, de geavadis álgooahpahas dávvjá geavvá guktui guvluidd lahkonanvugiin, sihke oasis ollisvuhtii ja ollisvuodas oassái (gč. Valkeapää 1985; Eira & Gaup 2009).

Čálamáhtu oahpaheamis jerrojuvvo muhtimin jogo oahppi lea gárvvis dasa dan mearkkašumis, ahte leago juksan ahtanuššandási goas lea vejolaš oahppat lohkat ja čállit. ”Vuordit dassái go lea gárvvis” -jurdda láve mánggii

Govva 19. Vuos oahppat lohkat ja čállit ja de lohkat ja čállit vai oahppat.

bealuštuvvot Piaget teoriijain, man mielde máná kognitiiva ahtanuššan dađistaga juksá dihto muttuid main lea relevánsa oahppanvejolašvuodaide ja oahpahusa lágideapmái. Vygotskij teoriijai vuoduštuvvon oahpahus deattuha eambo oahppi ja oahpaheaddji oktasaš barggu mas oahpaheaddji lea movttiidahti ja láidsteaddji veahkkin ođđa áššiid oahppamis, maid oahppi okto ii livčče veadján, muhto maid veadjá oahppat ja áddet rávisolbmo vehkiin.

12 Čálamáhtu sosiála ja kultuvrralaš bealit

Čálamáhtu sosiála ja kultuvrralaš bealit leat dađistaga ožžon stuorit saji oahpahusas. Teavsttat árvvoštallojuvvojit sihke ulbmiliid ja hábmenvugiid ektui oalle mánggaláganin, nugo omd. oskku rituálalaš teakstan, informatiiva teakstan ja manipulerejeaddji teakstan. Dákkár teavsttaid sáhtta analyseret servodaga fápmorelašuvnnaid ektui sihke daid sisdoalu ja maiddái normerejuvvon hámi dáfus. Dálá sms- ja čáttenteavsttat spiehkkasit olu ovdalis namahuvvon teavsttain ja nu dahket hui dávjá maiddái guovtte- ja mánggagielaš teavsttat. Matematihkalaš ja teknikkalaš teavsttat fas ovdastit oalle neutrála teakstašlájá. Go sosiála ja kultuvrralaš konteavstta ektui árvvoštallá teavsttaid, de oaidná maiddái mo skuvlaoahpahusas lohkanmeriid teakstaválljemat speadjalastet kulturárvvuid ja vuoruhemiid. Čálamáhtu oahpaheami historjá čájeha mo lohkan- ja čállinoahpahus lea geavahuvvon nannet ja cieggadit servodaga dohkkehuvvon oainnuid ja árvvuid, ja dakkár duogáža ektui lea vejolaš guorahallat čálamáhtu oahpaha politihkalaš ja ideologalaš beliid (vrd. Wiig ABC-girjji kárta, govva 22).

Dáid beliid guorahallan čálamáhtu oktavuodas gohčoduvvo kritihkalaš čálamáhtun, ja dainna oaivvilduvvo ahte čálamáhtu oahpaheamis berre nannet diđolašvuoda dan birra mo čállinkultuvra sáhtta geavahuvvot politihkalaš fápmorelašuvnnaid bisuheamis. Kritihkalaš čálamáhtu oahpaheapmái gullá oahpahit ja nannet diđolašvuoda ja áddejumi das mo čállosiiguin sáhtta duddjot duohtavuodagovaid mat báidnet olbmo jurddašeami. Dákkár kritihkalaš lahkonašvuohki čállosiid guorahallamis geahččala čájehit mo sihke sisdoalu ja hámi sáhtta analyseret fápmorelašuvnnaid ektui. Eanetlogu giela vuoruheapmi nanne dakkár ”duohtavuodaoainnu” ahte unnitlogu giella ii leat seammaárvosaš. Skuvlla oktavuodas dákkár vuoruheapmi álkit cieggada unnitlogu giela oahppi millii ahte sihke su hállangiella ja su giela čállosat eai leat ovtadássásaččat majoritehta gielain. Kritihkalaš čálamáhtu vuolggasadjin lea ahte buot kultuvrrain lea seamma vuoigatvuohta ovdanbuktit iežaset áddejumi, máhtu ja eallinoainnu. Seamma láhkai go čálamáhttu sáhtta leat válddigeavaheaddji gaskaoapmin doalahit fámu, de

dat sáhttá maiddái leat vuoliduvvon álbmoga gaskaoapmin juksat buoret dili. Go čálamáhttu geavahuvvo didolažžan dahkat sosiálalaš, kultuvrralaš ja politihkalaš oktavuodaid, de lea olbmui maiddái vejolašvuohta oaidnit maid sáhtášii dahkat buoridan dihte dili. (Gč. Baker 2011: 316–319.)

Skuvlaoahpahusas kritihkalaš čálamáhtu ovddideapmi máksá ahte ii leat doarvái dušše geardduhit dahje čoahkkái geassit maid lea lohkan. Oahpahus galgá láidestit ohppiid dulkot ja árvoštallat teavsttaid. Guovddáš gažaldagat dákkár lahknanvuogis leat: Gii lea teavstta čálii? Mii lea teavstta ulbmil? Makkár oainnut bohtet ovdan teavsttas? Leatgo eanet vejolašvuođat dulkot teavstta sisdoalu? Dán sullasaš gažaldagaiguin hásttuhuvvojit oahppit analyseret ja guorahallat teavsttaid ja nu juksat vuđoleappo áddejumi.

Kritihkalaš čálamáhtuin oahppi hárvána aktiivvalaš lohkin ja čállin gii máhttá sihke logadettiin ja čáledettiin guorahallat ja nu ovddidit iežas jurddašeami. Dákkár oahpahus hásttuha maiddái oahppodilis digaštallat sihke jurdagiid, guorahallamiid, vásáhusaid, perspektiivvaid, vejolaš čovdosiid ja reakšuvnnaid maid lohkan ja čállin bodde. Nu dat maiddái duddjo didolašvuođa servodaga birra ja dan mo olmmoš sáhttá aktiivvalaččat searvat ja váikkuhit servodaga mánggadásat doaimmain. Ná čálamáhtu geavaheapmi šaddá deatalaš oassin das mo dulkot máilmmi dáhpusaid ja geavvamiid, ja dakko bokte nannejuvvojit maiddái návccat čilget, analyseret ja ákkastallat. Dákkár návccaid duddjon ja daiguin hárvjehallan skuvladilis ráhkanahhtá ohppiid aktiivvalaš servodatlahtun.

12.1 Hállangiela nanusmahttin

Hállangiella lea čálamáhtu oahpahallama vuodđu ja danin hállanmáhtu ovddideamis berre váldit vuhtii buot beliid: jietnadeami, sojajeami, sátnemáhtu, cealkkamáhtu ja teakstamáhtu. Guđajahkásaččas lea dábálaččat beanta dievaslaš giellamáhttu, son máhttá eanaš jietnadagaid, hálddaša bures sátnesojajeami ja máhttá hábmet cealkagiid sihke muitaleami, jearrama ja gohččuma várás. Vaikke muhtin jietnadagaid geavaheapmi ii soaitte leat vel stáđásmuvvan iige máhte vel omd. buot konditionála sojahanhámiid, ja abstrákta sániid mearkkašupmi lea vel eahpečielggas, de veadjá goitge

bures gulahallat earáiguin. Maiddái cealkkaráhkadusmáhttu nanosmuvvá dadistaga. 5–6 jahkásačča giellamáhttu nanosmuvvá jođánit go beassá vásihit rikkis giellabirrasa mas beassá beaivválaččat gullat ja geavahit ođđa sániid ja dadjanvugiid. Pedagogalaččat láchčojuvvon birrasis lea deatalaš addit vejolašvuoda oahppat ođđa sániid ja beassat gullat ja hásttuhuvvot geavahit maiddái oalgecealkagiid. Dán agis lea oalle dábalaš ahte mánát geavahit olu buohtalas cealkagiid maid čatnet oktii *ja-* ja *de-*konjunkšuvnnaiguin.

Ságastallamat addet vejolašvuodaid geavahit sihke sullasaš ja vuostálas sániid (synonymaid ja antonymaid) ja nu aktiviseret ja cieggadit muitui olu sániid mat gullet seamma áššeoktavuhtii. Rávisolbmo láidestemiin sáhtta maid láchit dili nu ahte mánát besset hárjehallat kategoriseret mánggalágan iešvuodaid mielde (omd. hámit, ivnnet, sturrodagat, sajádagat, atnu, ávdnasat, stellemasat). Kategoriserenhárjehusain sáhtta maid láidestit oaidnit mat leat oktasaš sárgosat ja makkár erohusat leat. Dákkár sullasašvuodaid ja erohusaid ádden ja daid verbaliseren duddjo vuodu semantihkalaš kategoriseremiidda mat leat olu oahppofáttáid áddema vuodđun.

Leat olu stoahkanoktavuodát main sáhtta beassat nannet sátnemáhtu. Guovttis geat čohkkába selggolassii (dahje seainni goabbat bealde) sáhttiba vurrolagaid rávvat nuppi mo omd. legobirccuiguin ráhkadit maid nu. Rávvejeadji dahká maid ieš nu mo rávve nuppi ja nu beassaba loahpas buohtastahtit ja oaidnit lihkestuvaigo gielalaš gulahallan.

Sátnehárjehallamiid sáhtta maid dahkat nu ahte čilge dasa gii ii oainne dahje geasa ii leat muitaluvvon mii makkár nu áhta lea (sturrodát, hápmi, ivdni, hádja, masa geavahuvvo jna.), ja nubbi de geahččala dan vuodul árvidit mas lea sáhka. Dákkár giellageavahanstoahkamat addet vejolašvuoda ságastallat gulahallama birra ja nu duddjojuvvo máhttu ja diđolašvuoha guorahallat giellageavaheami. Dat maid nanne máhtu válljet ovdanbuktinvejolašvuodaid ja fuobmát maid iešguđetlágan gulahallanoktavuodain ferte váldit vuhtii vai gulahallan lihkestuvvá. Ságastallamat sániid mearkkašumiid birra, daid sojahuvvon ja suorggiduvvon hámiid birra ja makkár cealkkaoktavuodain daid sáhtta geavahit, duddjojit giellamáhtu mii lea ávkin maiddái čállingiela oahpahallamis.

Gielladikšuma oainnus sáhttá váldit Vygotskij perspektiivva mas oahpaheaddji iežas giellageavahemiin addá mánnái vejolašvuoda oahppat sániid ja dadjanvugiid mat leat dábálaččat čállingielas ja maid oahppi muđui ii soaitte gullat. Nu sáhttá oahpaheaddji iežas gielladiđolaš lahkonavugiin nannet giellageavahanmáliid mat gullet normerejuvvon gillii. Erenoamážit ferte oahpaheaddji iežas giellageavahemiin geahččalit oahpahit ohppiide struktuvrralaš minstariid mat gullojit rievdamin ohppiid gielas ja mat sáhttet dagahit váttisvuodaid oahppogirjji normerejuvvon giela lohkamis. Jos oahppi omd. jearrá *leago **minguin** skuvla boahte vahkus?* de berre oahppi beassat gullat vástádusa normerejuvvon hámi, ***mis** ii leat skuvla boahte vahkus*, iige dušše *ii leat*. Nubbi eará struktuvrralaš ovdamearka lea lohkosániid geavaheapmi man oktavuodas dávjá gullo nomeniid ovttaidlogu sajis mánggaidlohku, omd. *doppe lea sadjji viđa **olbmuide*** dan sadjái go *doppe lea sadjji viđa **olmui***. Ođđa giellageavahanmáliid birra mat eai gula árbevirolaš gillii ferte maid ságastallojuvvot ja nu fuomášahttit mo lea riektá dadjat, vai sáhttá duddjot nannoset vuoda normerejuvvon čállingiela áddemii ja geavaheapmái.

Skuvlaálgis lea dábálaččat bures doaibmi giella mainna gulahallá bures vaikko ii hálddašge vel buot giellageavahanvugiid ja kodaid. Dán agis ii vel geavat nu olu abstrákta doahpágiid govvideaddji sániid, ja oassi cealkkaráhkadanvejolašvuodain vedjet ain leat apmasat, nugo omd. partisihparáhkadusat (omd. *čilgejeaddji teaksta*), passiiva ageantaráhkadusat (omd. *čievččahalai hestii*), kausatiiva vearbaid geavaheapmi (omd. *goaruhii Ristenii gávtti*) ja eará suorggádusaid geavaheami. Ohppiid giellamáhtu ja -diđolašvuoda nannemis lea deatalaš ahte oahpaheaddji hásttuha sihke teavstaid válljemiin ja iežas giellageavahemiin oahppat ođđa sániid ja dadjanvugiid.

Guovttegielat dilis berre diđolaččat responderet ohppiid giellageavaheapmái dalle go gullá ohppiid geavaheamen riikkagiela sániid ja báinnahallan dadjanvugiid, nu ahte oahppit besset dan seammás gullat mo dat daddjo sámegillii. Dát ii dárbbáš dahkkot cuiggodeaddji vugiin. Jos oahppi omd. muitala ahte *in kláren šat eambbo*, de oahpaheaddji berre geavahit liibba oassálastit ságastallamii maiddá gielalaš ulbmiliin: *já, it šat nákcen (dahje veadján) eambbo* dahje heivvolaš gažaldagain: *gáttátgo ahte livččet veadján, jos ...?*

Muhtimin sáhtta ovttas guorahallat ja ságastallat loatnasániid birra ja čájehit makkár heivehuvvon loatnasániid lea dábálaš geavahit sámegielas (omd. biila, sihkkel, evre, televišuvdna, telefodna, jna.). Mo geavašii jos omd. Suoma beale fuolkái dajašit ahte don boadát ”besøket onsdaga” (= gallestallat gaskavahku)? Erenoamážit lea deatalaš veahkehit ohppiid geat ellet birrasis gos dákkár árgabeaigiella lea dábálaš dahje geat muđui váilevaš giellamáhtu geažil geavahit dárogiel sániid. Váilevaš sátnemáhttu heađušta sihke skuvlagiela ja čállingiela áddema.

12.2 Čállingiela oahpahallama vuoddu

Lea čájehuvvon stuora ovdamunnin jos mánná lea beassan vásihit ahte rávisolmmoš lohka mánnái girjjiid dahje bláđiid. Dakkár mánná gii dan lea beassan vásihit, lea árrat oahppan ahte máinnas dahje mitalus sáhtta leat kodifiserejuvvon teakstan. Mánná lea nu oahppan deatalaš vuoddoášši, namalassii ahte prentejuvvon teaksta sáhtta ovdanbuktojuvvot njálmmálaš mitalussan. Jos lohkki lea suorpmain čuvvon teavstta logadettiin, de lea mánná oaidnán sániid ja diehtá maiddá man guvlui teavstta galgá čuovvut go lohka: álgit badjin gurut ravddas olgeš guvlui ja nu linjá linjá mielde vulos guvlui. Vuosttaš girjjiin vedje lean dušše govat maid vuolde lei sátni, ja nu soittii dalle jo báhcán millii dakkár sániid čálagovva go omd. *bussá*, *beana* ja *biila*. Mánná gii lea vásihan ahte sutnje lohkkovuvvo dávjá lea beassan oahppat olu mii duddjo nannoset vuoddu lohkan- ja čállinoahpahallamii. Dakkár mánná diehtá guđe guvlui teaksta lohkkovuvvo, lea fuobmán mo teavsttas oaidná mii lea sátni ja lea oahppan gullat čállingiela cealkagiid ja ovdanbuktinvugiid. Buot dáid mánná sáhtta oahppat áicama vuodul vaikke sutnje dát áššit eai leatge dađe eambo čilgejuvvon. Maiddá dákkár giellaovdáneapmi dáhpáhuva rattát kognitiiva ovdánemiin ja nuppe dáfus giellaovdáneapmi veahkeha kognitiiva ovdáneami.

Čállingillii oahpasmahttin lihkostuvvá buoremusat go mánná beassá vásihit ahte čállingielas lea mearkkašupmi ja ahte das lea ávki. Máná iežas namma ja dan čállingovva sáhtta leat teakstalohkama buorre álgu. Das beassá oahppat mainna bustávain namma álgá ja makkár bustávaiguin skihpáriid namat álget. Nama ritmma sáhtta gieđaguin speažžut ja nu sáhtta giellahárjehusaid

seammás dahkat lihcadeapmin, mas sáhtta šaddat somás oktasaš vásáhus. Ná sáhtta dahkat maiddái báikenamaiguin (omd. máná adreassa) ja vaikkeba njuikut dahje lávkut namaid stávvaliid mielde. Ná sáhtta maiddái čalmmustahttit namaid guhkkodaga. Dákkár nammahárjehusain sáhtta gidde fuomášumi olu áššiide mat gusket sihke lohkamii ja rehkenastimii: čállima lineára ortnet dahje gokko álgit ja man guvlui lohkat, mii lea guhkes namma ja mii lea oanehis namma ja mat namat leat seamma guhkit. Namaid vuodul sáhtta hárjehallat mánggalágan kategoriserenharjehusaid: gávdnat namaid mat álget seamma bustávain dahje namaid main lea omd. a-bustávva, namaid main lea guokte speaččastaga dahje lávkki, golbma speaččastaga dahje vel eambo. Lihkadanharjehussan, mii seammás maid darvviha millii bustávaid, sáhtta leat omd. ”áibmui čállin” mas buohkat stuora lihkestagain gieđain hábmejit bustávaid. Olgun maid sáhtta sihke muohttagis ja sáddos hárjehallat bustávaid čállit dahje hábmet.

Ovdaskuvlaahkásaččaid beroštupmi riimmaide, hoahkamiidda ja sátnestulamiidda addá buori vejolašvuoda duddjot gielalaš hápmediđolašvuoda mii lea ávkin čállingiela oahpahallamii. Dákkár hárjehallamiid buorre ovdamearkkaid gávdna omd. Kerttu Vuolab (1990) girjjis *Ánde ja Risten Jagi fárus*:

<i>Vuossárgga – vuoššat guliid!</i>	okta
<i>Mañjebárgga – márfut márfiid!</i>	guokte
<i>Gaskavahku – gávtti goarrut!</i>	golbma
<i>Duorastaga – duokjat dorkka!</i>	njeallje
<i>Bearjadaga – beare borrat!</i>	vihtta
<i>Lávvardaga – láibut láibbi!</i>	guhitta
<i>Sotnabeaivve – de vuoiñjastat!</i>	čieža

Anna-Liisa Guttorm

- *Galle de ledje?*
- *Rehkenastot mat vel ođđasit!*

<i>Vuossárgga – vuosttamuzžan.</i>	okta
<i>Mañjebárgga – mañjelabbos.</i>	guokte
<i>Gaskavahku – gaskkamuzžan.</i>	golbma

Duorastaga – dobbelabbos.
Bearjadaga – beaivvadagas.
Lávvardaga – lávkkohagas.
Sotnabeaivve – suhkástuolus.

njeallje
vihhta
guhhta
čieža

Kerttu Vuolab

Olles girji lea maid jietnakaseahhtan ja heive daninge bures mánáide geat eai vel leat oahppan lohkat. Mánát dávjá ieža liikojit fuobmát odđa riimmaid go vuos leat beassan álggu ala. Lea deatalaš ahte oahpaheaddji čállá dáid jogo távvalii dahje eará sadjái oidnosii ja lohká daid ovttas mánáiguin jitnosit seammás go čuovvu teavstta suorpmain dahje sákkiin, vai besset hárlánit oaidnit hállama ja čállima systemáhtalaš oktavuoda: sánit mat čudjet measta seamma láhkai čállojuvvojit maid measta seamma láhkai (omd. *nállu, jállu, dállu* ja *stállu*). Eará girjjit main maid gávdná riibmateavsttaid maid sáhtta geavahit maidái mánáidgárddis, leat *Sátnešullamat* (Eriksen & Skaltje 1995), *Dill Dáll* (Sámi oahpaheaddjit 1987), *Hoahkat ja stoahkat* (Baal & Wirkola 2003) ja *Giellastohkosat* (Eira & Eira 2006).

Bealgi bealká
čuvdi čoavdá
gaskasuorbma curbmá
orbbeš čurboš(a)
čeŋkkeš činŋku

Sátneštoahkamis ja riibmestallamis ii leat dušše sáhka sániid mearkašumis muhto maidái daid hámiin. Danin leatge dát sátnelášmmohallanhárjehusat ávkkálaččat go daiguin duddjo hápme- ja jietnadatdiđolašvuoda. Fonologalaš diđolašvuolta lea dego muhtinlágan šaldi mii dahká vejolažžan fáhtet mo čállingiella ja hállangiella gullaba oktii. Oahppi vásiha ahte daddjojuvvon sániid sáhtta hábmet čállojuvvon sátnin ja ahte dat mii lea čállojuvvon sáhtta daddjojuvvot. Fonologalaš diđolašvuolta mii dahká vejolažžan sirret sáni jietnadagaid adnojuvvo maidái vealttakeahtes eaktun juksat mekánalaš lohkanmáhtu dási. Dát lea oalle abstráktadásat diđolašvuolta man gaskadássin sáhtta atnit stávvaldiđolašvuoda. Dán guovtti dási erohus ja maidái duodaštus oidno das ahte lea álkit fáhtet stávvalstruktuvrra go

jietnadatstruktuvrra. Jietnadagaid sirremis lea álkimus fuobmát mii lea sáni álgojietnadat. Loahppajietnadaga fáhten maid ii leat nu váttis go sáni sis jietnadagaid. Danin sáhttáge vuos hárbhallat oaidnit sániid stávvaliid stuorát jietnadatovttadahkan.

Geahččalan- ja dutkanbarggut mat leat dahkkojuvvon maiddái Davviriikkain mañimus guoktelot jagi čájehit oalle čielgasit ahte gielladiđolašvuoda hárbhallamiin lea ávki čállingiela oahpahallamis (Gč. omd. Lundberg ja earát 1988; Hagtvet 1988; Aukrust 2005). Seammás lea gal maid čielggas ahte čállingiela oahpahallan, ii dušše lohkan muhto erenoamážit čállin, duddjo oahppái čiekŋalat gielladiđolašvuoda. Dat ahte čállingiela oahpahaladettiin šaddá geavahit eará áiccuid giellaávdnasiid hábmemis go hállamis váikkuha maiddái gielladiđolašvuoda nannemii. Visualiserejuvvon giella dahká vejolažžan fokuseret giela hápmebeliid áibbas eará láhkai go auditiiva giella, ja čállimis lea maid áibbas eará vejolašvuodát ráhkkanit sisdoalu ovdanbuktimii.

12.3 Ohppojuvvon gielas sohppojuvvon gillii

Lohkama ja čállima álgooahpahas mii vuodđuduvvo máná hállangillii ii deattuhuvvo girjegiela normerejuvvon sátnehámiid oahppan. Čállingiela oahpahallamis man vuodđun lea hállangiella, lea jurdda beassat oahppat bustávaid ja jietnadagaid gaskavuoda, vai dan vuodul nu fargga go vejolaš juvssašii ortográfalaš lohkandási.

Girjegiela sojahuvvon sátnehámiid gaskkas leat suopmaniid mielde eanet unnit dakkár hámit mat leat earáláganat go normerejuvvon čállingielas. Normerejuvvon čállingielas mii geavahuvvo skuvlla oahppogirjjiin, leat sátnehámit mat jo mánggaid buolvvaid čađa leat oahppásat giellaoahppogirjjiid sojahanminstariin. Dáidda hámiide oahppit oahpásmuvvet teavsttaid logadettiin ja nu báhcet olu sojahanhámit millii čálagovvan. Norbmaparadigmmaid oahpahallama sáhtá hárbhallat sihke čálalaččat ja njálmmálaččat. Pedagogalaš hástalus lea mo dán dahkat nu ahte oahppi ii vásit dán menddo suivadis bargun. Vuosttaš mihttomearrin berre leat ahte oahppit máhttet

sámegiela čállinvuogi prinsihpaid ja dasto dihtomielalaččat oahpahallagohtet normerejuvvon čállingiela.

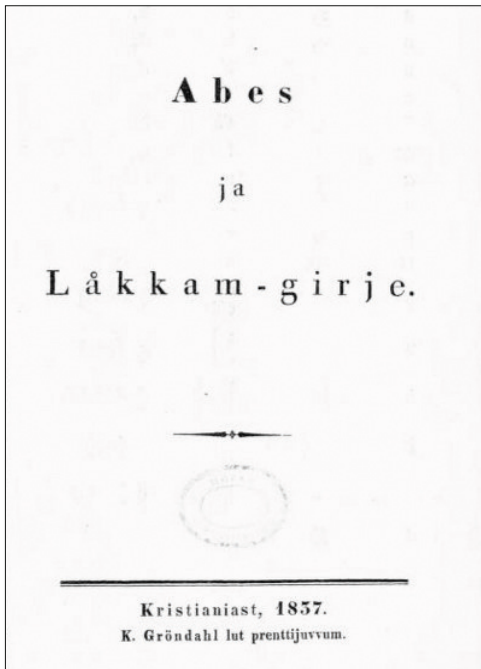
Sojahanminstariid oahpahallamis sáhtá geahččalit ovttahttit giellaoahpa ja musihka, omd. lávlut preseansa sojahanhámiid ”Diibmu lea jo vihtta”-nuhttii:

Boađán, boađát, boahtá,
bohte, bohtibeahti,
bohtiba, mii bohtit,
bohtibehtet, bohtet.

Giellaoahpa, ja olu eará áššiidge, muitá mángii álkibut jos dan maid galgá muitit sáhtá ovttahttot nuohtain (lávlagiin), hoahkamiin dahje man nu erenoamáš visuála hámiin (omd. govvosiin dahje govain). Sáhtá šaddat somás vásáhussan geahččalit gávdnat heivvolaš nuohta eará sojahanhámiide. Čállingiela normerejuvvon sojahanhámiid oahpahallamii sáhtá leat dárbu maddái álgooahpahusa maŋŋá, ja nu sáhtášiige omd. ráppemiin oahpahallat konditionála- ja potentiálahámiid.

13 Sámegiel áppesat

Čállingiela oahpaheami juohku analyhtalaš ja syntehtalaš metotan heive buoremusat teorehtalaš lahkonanvuohkin lohkan- ja čállinoahpahusa guorahallamis. Sihke lohkan- ja čállinoahpahusa várás ráhkaduvvon oahppogirjjit ja oahpaheaddjirávvgat, ja maiddá oahpaheddjiid bargovuohki luohkálánjas, čájehit ahte geavatlaš oahpahanvuogit dábálaččat eai čuovo dušše analyhtalaš dahje syntehtalaš bargovugiid málle (vrd. Valkeapää 1985; Eira & Gaup 2009). Čállingiela oahpahallamis oahppit besset hárvánit oaidnit ja guorahallat giela sihke oasis ollisvuhtii perspektiivvas ja ollisvuodas oassái perspektiivvas.

Govva 20. Abes ja Låkkam-girje (Stockfleth 1837).

Lagamusat čielga syntehtalaš oahpahanvuogi orro čuovvumin 1800-logu áppesat. 1837:s prentijuvvon “Abes ja Låkkam-girje” álgá vuosttaš siiddus bustávvalogahallamiin. Das leat buhtalagaid sihke gohtalaš bustávat ja Stockfletha ja Rasmus Raska bustávavuogádat. Oahpamus mii dárkilit čuovui dán oahppogirjji, sáhtta gohčoduvvot buhtes syntehtalaš oahpahanvuohkin. Vuos galggai oahppat bustávaid, dasto čuvvo stáventabeallat, nugo omd. vuosttaš tabealla vokála-álgosaš stávvalat:

a	a,	f	k,
o	o,	b	d,
u	u,	b ^c	đ,
e	e,	t	t,
i	i,	t ^h	t,
aa	â,	l	l,
æ	æ,	n	n,
b	b,	ng ^h	ŋ, (engh)
f	f,	r	r,
m	m,	s	s, (es)
p	p,	šj } šhj }	š, (eshj)
v	v,	š } šj }	š, (eds)
h	h,	šhj } šhj }	š, (edshj)
i	i, (jod)	š } šj }	c, (tse)
g	g,	šhj } šhj }	č (tshje)
g ^c	g ^c ,		

I.	
a, o, u, e, i, â, æ.	
b, f, m, p, v, h, j, g, g, k, d, đ, t, t, l, n, ŋ, r, s, š, ž, ž, c, č,	
A, O, U, E, I, Â, Æ.	
B, F, M, P, V, H, J, G, K, D, T, L, N, R, S, Š, C, Č.	
1.	
A, ad, ad, at, at, ag, an, an, ar, as, aš, az, až, ac, ač.	
O, ob, om, ok, ol.	
Â, âb, âf, âg, âm, âr.	
E, ep, el, em, es, eš.	
Æ, æp, æl, æm, æs.	
U, us, uš, uz, už, uc, uč.	
I, ib, il, ir, is, iš.	

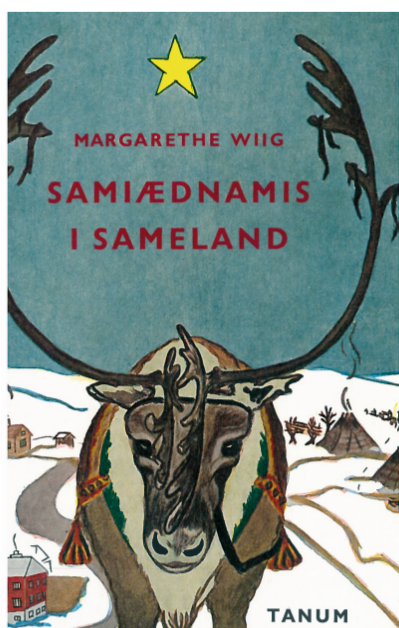
1 *

Govva 21. 1837 áppesa alfabehta ja stáventabeallat.

A, ad, ad, at, ag, an, an, ar
 as, aš, az, až, ac, ač.
 O, ob, om, ok, ol.
 Â, âb, âf, âg, âm, âr.
 E, ep, el, em, es, eš.
 Æ, æp, æl, æm, æs.
 U, us, uš, uz, už, uc, uč.
 I, ib, il, ir, is, iš.

Girjji lohkanbihtát leat álggos juhkkjuuvvon stávvaliidda maid gaskkas lea goallossáhu, dasto čuvvot teavsttat main ain bisuhuvvo stávvaljuohku almmá goallossázu haga ovdal go loahpas sátni čállojuvvo oktan ovttadahkan.

Skjelbred (2002) čujuha iežas áppesgirjiid guorahallamis mo sihke 1700- ja 1800-logu áppesgirjiid metodalaš ovdanbuktinvuogit leat guorramis gitta Quintilian (r. sullii jagis 35 Kr. m.) *Institutio Oratoria* čállosii, mas son earret eará digaštallá lohkanohpahanvugiid. Das boahá ovdan mo lohkanohpahus álgá bustávvaohpahallamiin, sihke jietnademiin ja alfabehtalaš ortnegiin, dasto oahpahalle stávvaliid alfabehtalaš ortnega mielde ja de easkka mearkkašumi guoddi osiid: sániid ja cealkagiid (2002: 6). 1837-jagi áppesgirji lea buorre ovdamearkka das mo dát oahpahanvuohki boahá oidnosii maiddá dan áiggi sámegeiela álgoohpahusa girjjiis.

Govva 22. Margrethe Wiig jagi1951 áppes.

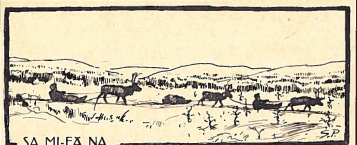
13.1 Margarethe Wiig áppesgirji

Norgga beale sámegeiela áppeshistorjjás lea Margarethe Wiig ABC-girji mearkkašahhti álgoohpahusa girji. Girji ilmmai 1951:s, muhto bargu lei álggahuvvon mealgat ovdal go 1939:s oačču gohččuma boahit Girko-

departemeantta sámegiela áppesčoahkkimii. Wiig oinnii sámegiel áppesdárbbu jo dalá maŋŋá go báhpaeamidin bođii Kárášjohkii 1923:s. ABC-girjji teavsttaid ja govaid vuodđun galggai leat sámii biras ja jurddašanvuohki, ja oahpahusa ulbmilin lei nannet mánáid kultuvrralaš iešdovddu, ja dan árvvus anedettiin oahpu vuodul oahppit galge beassat duddjot alcceseaset dorvvolaš boahhteáiggi. Jurdda lei ráhkadit sámegiel girjji, muhto dasa eai miehtan eiseválddit ja gáibidedje ahte das galggai maid leat teaksta dárogillii. Áiggis ektui Wiig maid ovddastii odđa jurddašanvuogi, go evttohii ahte sámii guovlluid dárogielat mánát maiddái galge oahppat sámegiela, ja ahte galggai huksejuvvot allaskuvla gos sámii studeanttat beasašedje váldit oahpu iežaset fágasurggiin. Ledje maiddái erenoamáš sivat manin girjji prenten maŋŋonii máŋggain jagiin: ledje guhkes ja áddjás divaštallamat dan birra makkár dárogieala čállinnorbma galggai geavahuvvot. Dasto čuožžilii vel prentenmuttus váttisvuhtan ahte Norggas eai lean buot dat bustávat maid prentehat dárbbášii sámegiela teavstta prentemii. Wiig lei maid gártan ákkastallat beassat geavahit iežas ráhkadan govaid ja vel beassat daid prentehit ivdnegovvan. (Andersen 2013: 55–63).

Maiddái riikkaidgaskasaš politihkka váikkuhii áppesgirjji prentema maŋŋoneapmái. Wiig lei sárgon kárta (govva 22) mas ledje mielde heargevuoddjit mat gokče davimus oasi Norggas, Suomas ja Ruotas ja lei tevdnen vel dáid riikkaid leavggaid. Háliidii ná čájehit ahte buot dán riikkain ássat sámii. Govas okta herggiin lei masá Roavvenjárgga muttus, muhto eiseválddit eai dohkkehan dán gova ja nu gárttaige sihke heargi ja Suoma leavga sihkkoujuvvot ja dan mielde rievdadit álgoálgosaš gova. Ná váikkuhii nu daddjon “galbma soahti” maiddái sámegiela áppesgirjái. (Solbakk 2002; 2010: 108–109. Gč. maiddái Nystad & Lund 2009.) Nátionálastáhtii gullelašvuoda deattuheapmi boahťa maiddái oidnosii Tuomo Itkonen (1934) Samikiel ABIS -girjjiis (govva 23).

Go Wiig girji prentejuvvui odđasit 1970:s, de dan namma lei rievdan. Ii lean šat ABC, muhto Sámiætnamis ja namahuvvui lohkan girjin. Muhto ii lean dušše namma mii rievddai. Vuosttaš prentehusa álgooassi lei láidehus bustávid ja jietnadagaid oktavuoda oahppamii, ja vuosttaš bustávat ledje I ja U maid Wiig lei govvidan čuoikka ja gumppe jietnadeapmin. Odđa prentehusas lea guđđojuvvon eret bustávid oahpaheami oassi (sullii 40

SA MI-EÄ NA

S MI LEÄP SA MI-MA NAK.
MI AS SAP SA MI-EÄD-
NA MIST — TAB BE KUK-
KIN TAV VIN.

MI HAL LAP SA MI KIE LA.
MI MAT TIP HAL LAT MAI DAI
SUO MA KIE LA, TAST-GO SA-

Me olemme lapin lapsia. Me a-
sum me Lapin maassa — täällä kau-
kana pohjoisessa.
Me puhumme lapin kieltä. Me
osaamme puhua myös suomen kiel-

MI-EÄ NA LEA OK TA OAS SI
SUO MA -EÄD NA MIST. MI
PUOK KAK KUL LAP SUO MA
VAL DE KOD DAI JA SUO MA
ALB MU GII.

SA MI-EÄ NA — TAT LEA
SU MANAIDA SAS OK TA SUOT-
TA SIS EÄ NA.

KUD NI LEK KUIS IB MI-
LII AL LA GA SAST.

tä, sillä Lapin maa on yksi osa
Suomen maasta. Me kaikki kuulum-
me Suomen valtakuntaan ja Suo-
men kansaan.
Lapin maa — se on lapsillensa su-
loinen maa!
Kun nia olkoon Jumalalle kor-
keudes!

Govva 23. Samikiel ABIS (Tuomo Itkonen 1934).

siiddu). Dušše nu daddjon sámii bustávaid oahpahallansiiddu leat vel váldon mielde. Teakstaortnet maid rievdaduvvui nu ahte sámegiell teaksta biddjui dárogiell teavstta ovdabeallái.

Áppesgirjji rievdadeapmi teakstagirjin lea ovdamearka das mo iešguđet oahpahanvuogit áiggiid čada leat váikkuhan álgooahpahusa teakstagirjiide. Bustávva-oahpahusa mielde lágiduvvon áppesgirji álkít láidesta syntesa dahje oasis ollisvuhtii oahpahanvuohkáii. Wiig girjji odđa prentehus álgá ”Mii læt skuv’la-mánát” -teavsttain (sirdojuvvon vuosttaš prentehusa 45. siiddus). Orru ahte dán rievdamii leat váikkuhan odđa jurdagat mo álgooahpahusa lágidit. Jo 1960-jagiid rájes lei erenoamážit eanгалsgiella máilmmis badjánan sáhka álgooahpanvuogi birra man vuolggasadjin ii lean jietnadat ja bustávva muhto giella ollisvuhtan (sátnin ja teakstan).

13.2 1960-logu áppesat

1960-jagiid loahpa rájes Inez Boon (1968) *lás 'se ja má't 'te ruovttus* oahppogirjái ráhkaduvvon oahpaheaddjgirji rávvii mo lohkanooahpahusa galggai lágídit. Ovdalis namahuvvon áppesgirjjiide eai lean čállit dađe dárkileappot kommenteren mo girjji geavahit oahpahusas. Boon lohká iežas metoda analyhtalaš-syntehtalaš metodan. Su oainnu mielde čállojuvvon sátni áddejuvvo oktan govvan ja oktan jietnadahkan ja dán vuodul fertege oahppi vuos beassat visuálalaččat ja auditiiivvalaččat oahppat sátnegovaid (omd. *eadni, áhčči, bussá ja beana*) mat ovddastit mánnái oahpes mearkkašumiid (1968: 6). Dáid sániid vuodul de hárhjhallojuvvo sihke analysa ja syntesa. Váldoprinsihppa lea ahte sátni juhkkajuovvo dušše guovtti oassái. Dat mielde disbukta ahte vokáloahppasaš ovtastávvalsátni juhkkajuovvo konsonántta ja vokála gaskkas almmá stávvalsázu haga, omd. *m u* (*mu*), ovtastávval konsonántaloahppasaš sátni vokála ja loahppakonsonántta gaskkas *mu s* (*mus*) ja guovttestávvalsátni juhkkajuovvo stávvaliid mielde, omd. *gál bi* (*gálbi*). Rávvagiid váldonjuolggadus lea ahte syntesahárhjhallamat gusket dušše konsonántta ja vokála čoahtkái geassima, ja konsonánttaid ii oaččo hárhjhallat oktonas jietnadahkan, daningo dat šaddá menddo váttis. Lea álkit dadjat *m mu*-sáni oassin go viggat dadjat *m* ja *u* sierranassii. Boon pedagogalaš jurddašeami mielde dákkár konsonántta ja vokála ovtastumit dahket sátnesoiid, maid analogalaččat sáhtta geavahit eará sániid hárhjhaladettiin. Boon lohká sámegeielas mánát jo čállingiela oahpahallama árra muttus gártet oahppat váttis sátnegovaid ja dasa veahkeha analogalaš sátnestruktuvraid bidjan buohtalagaid omd. ná (heivehuvvon dálá čállinvuohkáí):

mis dis	go – gosa
min din	lu – lusa
mon don	dá – dása
	si – sisa
ea – eallu	čo – čohkká
i – illu	do – dohkká
o – ollu	
dá – dállu	gir – girji
	gir – girku

da – dadjá gir – girdá
 bi – bidjá gir – girdi

Go dákkár analogalaš minstarat cieggadit millii sátnegovaid ja sátneosiid govaid, de dat álkidahttet maiddái dakkár amas sániid lohkama main leat seammalágan oasis. Boon lohká ahte dán vuogi mielde mánát áddešgohtet sátneráhkadusa nu ahte ieža vedjet unnit osiid vuodul oaidnit olles sáni. Sátnečoavdima lohká ná geavvat johtilabbot ja veahkeha njuovžilis lohkamii ja teavstta áddemii (1968: 8).

Boon guovttejuogu prinsihppa (konsonánta ja vokála) dahká ahte su metoda spiehkasta analyhtalaš ja syntehtalaš metodain mat duddjojit stávvaliid ja bustávva-jietnadatjuogu ala. Metoda lea analyhtalaš-syntehtalaš dan mearkkašumis ahte lea sáhka osiin ja ollisvuodas. Dán kategoriija vuollejuogus su metoda várra sáhtáši gohčodit maiddái sátnegovva-analogalaš vuohkin. Boon ákkastallamis boah tá čielgasit ovdan ahte sutnje ii leamaš oahpis omd. suomagiela oahpahanmálla. Boon lohká ahte áibbas eará láhkai go dat gielat maid eatnašat mis dovdet, de ii leat sámegeilli vejolaš ráhkadit jierpmálaš teavstta almmá geavatkeahhtá guovttestávval sániid. Vaikko sámegeiela čállingiella leage oalle bustávva-jietnadat vástideaddji giella, de lea aŋkke ”headuštussan” ahte sihke substantiivvat, vearbbat ja adjektiivvat leat dakkárat main leat unnimusat guokte stávvala. Danin álgooahpahušgirjji analysa ja syntesa gártá čuovvut eará minstara go omd. dárogiela álgooahppogirjjiin. (1968: 6–7.) Aiddo fal dákkár ovtastávvalsánat, eanet unnit jierpmálaš teaksta lea báhcán muitui skuvlaáigge dárogiel áppesgirjjis:

Per ror i en båt. Rapp er med.
 Rapp er rar. Rapp vil til Ruth.
 Per ror til Ruth

1968:s ilmmat Suoma bealde Siiri Miettunena ”ABBES”. Vuosttaš siiddu teaksta lea: AHČ-ČI JUH-KA KA-FE. AHK-KU JÂ AD-DJA. Dán girjjis oahpahušvuot alfabehta stuorabustávaiguin dassái go buot bustávat leat oahpahušvuot, ja dasto geavahušvojat stuorabustávat dušše teavsttaid bajilčállagiin ja riektáčállinnjuolggadusaid mielde. Stávvaljuohku geavahušvuot buot teavst-

tain maid oahppit lohket čakčalohkanbajis. Dát teavsttat loahpahuvojit juovlateavsttaiguin ja divttat ”POARES JÁHKI” ja ”OĐĐA JÁHKI” álggahit gidđalohkanbaji teavsttaid, main sánit eai šat juhkkoujvvo stávvaliidda.

”lásse ja má’tte ruovtos” ja ”ABBES” leat goappatlágan álgoahppogirjjit, ii dušše sátnedási analysa ja syntesa vugiid ektui. Norgga beale oahppogirjjis olles čakčalohkanbajis bargoujvvo dušše unnabustávaiguin ja vel namaid čállingovvange cieggá namma unna álgobustávain. Easka gidđalohkanbajis oahpahuvo stuurabustávaid geavaheapmi.

Čalbmái čuoheci erohus lea maiddá oahppogirjjiid teakstahábmen ja cealkkaráhkadusat. Boon girjji teavsttaid cealkagat leat measta dušše *leat*-cealkagat maid gažaldahkan heivejit *leago? gii lea? mii lea? gos lea? ja geas lea?* Miettunena teavsttat leat dán ektui áibbas eará láhkai geasuheaddji ja hásttuheaddji teavsttat main leat sihke mitalusat, máidnasat ja divttat.

1980:s divvojuvvui ja viiddiduvvui Boon lohkan girjji *lás’se ja má’tte ruovttus* ja ođđa girjji namman šattai *dá leaba lásse ja máhtte*. Hatle (1981) čállá dán lohkan girjji oahpaheaddjigirjjis ahte dál geavahuvo áibbas earalágan oahpahanvuohki go ovddit girjjis. Boon metoda birra Hatle čállá ahte ”Lásse ja Máhtte ruovttus” girjjis geavaha Inez Boon juoidá maid son gohčoda ”sirren ja oktiigeassin vuohki”. Ollu oahpaheddjiin geat geavahedje girjji, lohke ahte leai váttis geavahit dán vuogi lohkanhárjehallamis. Dovddus leai ahte mánggas geahčaledje heivehit oahpu jietnadatvuogi guvlui, vaikko girjji teavstta dáfus leai váttis” (1981: I). Hatle oahpahanvuogi rávvagiin boahťa čielgasit ovdan ahte lohkan girjji ii galgga geavahuvvot dušše lohkan-oahpahallamii muhto maiddá oppalaččat giellaovdáneami reaidun ja eará fágaid oahppogáldun. Son muittuha maiddá man deatalaš lea ”lohkanválm-mastahttin” masa gullá oahpásmuvvat girjji sisdollui, oahppat mo girjji geavahit, dárkilit guorahallat govaid, hárjehallat fuobmát erohusaid ja vuoru mielde hupmat ja njálmmálaččat čilget. Hatle muittuha maiddá ahte suopmaniid erohusaid sáhtťa čilget hui lunddolaččat mánáide. Metodihka rávvagat ja čilgehusat čájehit ahte lohkan koda čoavdimii sáhttet geavahuvvot sihke analyhtalaš ja syntehtalaš hárjehallanvuogit. Manjibu son gohčoda jietnačatnamin. Hatle oaidná čielgasit man váttis sáhtťa leat oktanaga hárjehallat giehtačállima ja lohka ja rávvege danin álggos geavahit sihke

bustávvagáhppálagaid ja eará gárvvess bustávid nu ahte oahppit besset ollásit geavahit návccaideaset jietnadagaid čatnat oktii. (1981: I–VIII.)

13.3 Áppesat ja bustávid oahpahallan

Skuvlaoahpahusas syntehtalaš oahpahanmálles orru dálá skuvllain nannoset coakci go analyhtalaš lahkonanvuogis. Dan oaidná maiddái sámegiela álgoohpahusa dálá oahppogirjjiin (omd. Lindbach & Eriksen 1997) main siiddut leat organiserejuvvon alfabehta bustávid mielde. Dán ortnegii leat gal lasihuvvon maiddái jietnadagat, nugo diftonggat ja maiddái guomáiduvvan jietnadagaid čállingiela vástagat *nj*, *llj* ja *ddj*. Teaksta álgá jietnadat-bustávvagaskavuoda čalmmustahttimiin. Ovdamearkka dihte V-bustáva siiddu guokte vuosttaš linjá leat *vá vág vággi* ja *vi vig viggá* (Lindbach & Eriksen 1997: 31) ja muittuha ná ovddeš áigge vugiid main geavahuvvojedje maiddái bustávvaovttastumiid tabeallat. Čielga erohus lea dattege das ahte namahuvvon girjjis bustávvaovttastumit čalmmustahttojuvvojit sániid oassin eaige dakkár bođu oassin go omd. 1837 áppesa stáventabeallat.

Norgga beale álgoohpahusa girjjit leamaš ovdal ovttá metodalaš vuogi ektui čielgasit earáláganat go oahppogirjjit mat geavahuvvojit Suoma bealde: Norgga bealde ii geavahuvvon stávvaljuohku. Lindbach (1997:3) čállá gal álggahus-oasis: ”Guhká jurddašin juohkit sániid stávvaliidda vai dat álkidivččii lohka. Oahpaheaddjit, geat háliidit sániid juohkit stávvaliidda, sáhttet dieđusge dan dahkat. Sávan ahte girji ii gáržžit oahpaheaddji vejolašvuodaid geavahit jurdagiid ja vugiid maidda ieš jáhkká.”. Dát govvida mealgadii riikkagiela váikkuhusa stávvaljuogu geavaheapmái: dárogiela oahppogirjjiin ii leat leamaš nu dábálaš geavahit stávvaljuogu, suomagiela oahppogirjjiin dat lea dábálaš.

Bustávid oahpahallanortnegin geavahuvvo dávjá dat ortnet man mielde áppesat ovdanbuktet bustávid. Keskitalo & Määttä (2011) čujuheaba dasa man stuora erohus lea Valkeapää (1986) áppesa bustávvaortnegis ja davvisámegiela dábáleamos bustávain nugo dat bohtet ovdan giella-teknologijaprošeavtta bustávvaovttastumiid tabeallas (Keskitalo & Määttä

2011: 82) man vuodđun lea elektrovnnalaš teakstavuorká. Dán tabealla mielde logi dábáleamos bustáva leat a, i, e, t, o, d, l, s, u, á. Soai čujuheaba Lerkkanen (2003) dutkamuššii mas boahtá ovdan ahte oahppit ohppet gaskamearálaččat lohkat go hálddašit logi bustáva.

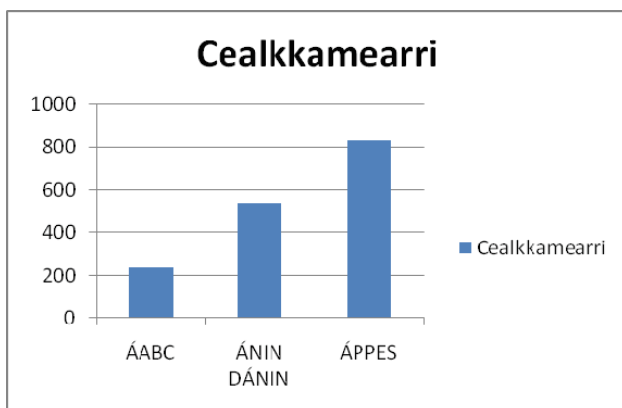
Go veardida ovdalis namuhuvvon bustávavadávjodaga ortnega muhtin dálá áppesgirjjiid bustávageavahemiin nugo dat boahtá ovdan dáid girjjiid substantiivvaid, vearbbaid, adjektiivvaid, advearbbaid ja jietnadaddansániid (onomatopoetica) sátnelisttuin (substantiivvat ja vearbbat leat vuodđohámis), de oaidná makkár erohusat leat namuhuvvon tabealla ektui (tabealla 2). Veardiduvvon áppesgirjjit leat *Áppes, min meahci máidnasat* (Guttorm 2010), *Ánin dánin, mu lohkgangirji* (Eira ja earát 2008) ja *AÁBC* (Lindbach & Eriksen 1997).

Tabealla 2 čájeha ahte eanaš bustávat leat oktasaččat buot teakstačoakkáldagain. *Ánin dánin* girjjis g-bustávva geavahuvvo eambbo go s-bustávva muhto ii leat stuora erohus duoid earáid ektui, go s-bustávva lea 13. sajis. Muđui leat erohusat das man mángii mat bustávid leat geavahuvvon. a- ja i-bustáva vuosttaš ja nubbi sadji lea oktasaš buot čoakkáldagain muhto dan rájes leat ortneterohusat. t-bustávva eanemusat geavahuvvon konsonántan lea maid oktasaš buot teakstačoakkáldagain.

Giellatekno tabealla	a i e t o d l s u á
Áppes	a i t l u á s o e d
Ánin dánin	a i t e l u o á d g
AÁBC	a i t l u á e o s d

Tabealla 2. Stuora teakstameari 10 dábáleamos bustáva buohtas-
tahttojuvvon áppesgirjjiid dábáleamos bustávaiguin.

Govus 6 čájeha namuhuvvon áppesgirjjiid cealkkameriid. Vaikko vel áppesgirjjiid teakstameari ii váikkuot nu olu oppalaš bustávavadávjodahkii, de das leat stuorát váikkuhusat go geahččá bustávid geavaheami sátnedásis.

Govus 6. Áppesgirjjiid cealkkamearit.

Áppesgirjjiid bustávavadávjodattabealla ovddasta bustávid geavaheami nugo dat lea namuhuvvon sátnelisttuin ja lea dan láhkai earálágan go teakstačoakkáldat, mas leat olu sojahuvvon sátnehámit ja mii maiddá i ovddasta mealgat stuorát sátnemeari. Ovdamearka dihte geavahuvvo t-bustávva oktiibuot guđa háve bárrastávvalvearbaid preseansa finihthámiin. Lohkan- ja čállinoahpahasas šaddá váldit vuhtii mo jietnadagat ja bustávat duddjojit sáni álgoahpahasu teavsttain, iige dušše jurddašit oahpaheami oppalaš bustávavadávjodaga vuodul.

Sátneduddjomis álgoahpahasu guovddáš doaba lea stávvaljuohku. Stávvaliid čalmmustahttimiin oahppá sirdit fokusa mearkkašumi guoddi ovttadagas ovttadagaide main ii leat mearkkašupmi ja dakko bokte láidestuvvot oahpásmuvvat sániid hápme- ja ráhkaduslaš beliide. Stávvalat dahket oalle lunddolaš jietnadatčohkiid maid osiid lea álkít fáhtet go olles sáni jietnadatráhkadusa.

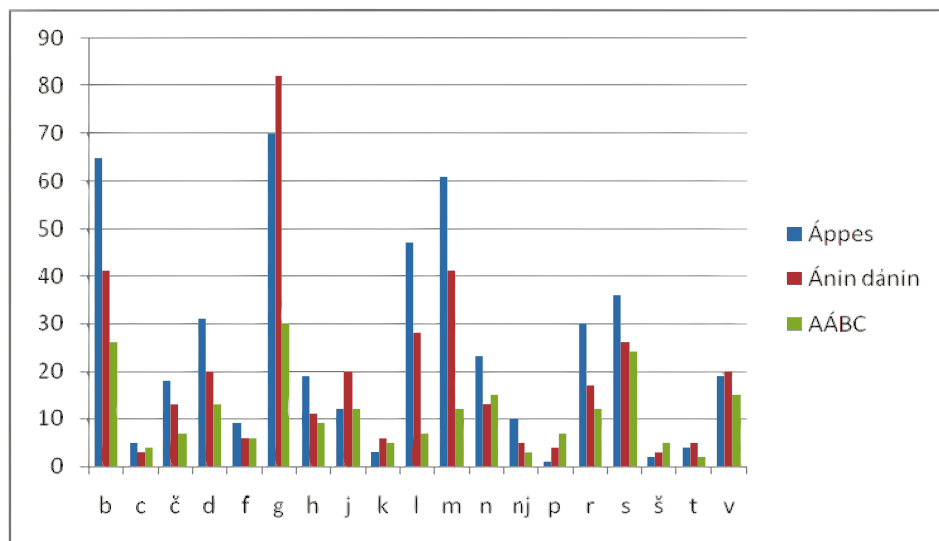
Deaddostávvala jietnadagain ja daid ovddasteaddji bustávain lea guovddáš sadi lohkan- ja čállinoahpahasas. Sáni vuosttaš stávval lea dat mii teakstaloahkamis láidesta sáni čálagova čoavdimii (dekodemii), go teakstaoktavuođas veadjá mángii jo vuosttaš stávvala vuodul árvidit makkár sánis lea sáhka. Vuosttaš stávval lea maid deatalaš daningo dat lea dat sátnoassi man lea álkimus darvvihit go lea oahpahallamin mo oasit duddjojit sáni. Sihke riimmaid geavaheamis ja sátnéalgguid hárvhallamis vuosttaš stávvalis lea

guovddáš mearkkašupmi. Lea maid oalle dábálaš ahte vuosttaš bustávva maid mánát ohppet lea iežaset nama álgobustávva. Vokálaguovddážis geavahuvvojit buot vokálat mat maid sáhttet geavahuvvot sámeigiela sániid eará posišuvnnainge.

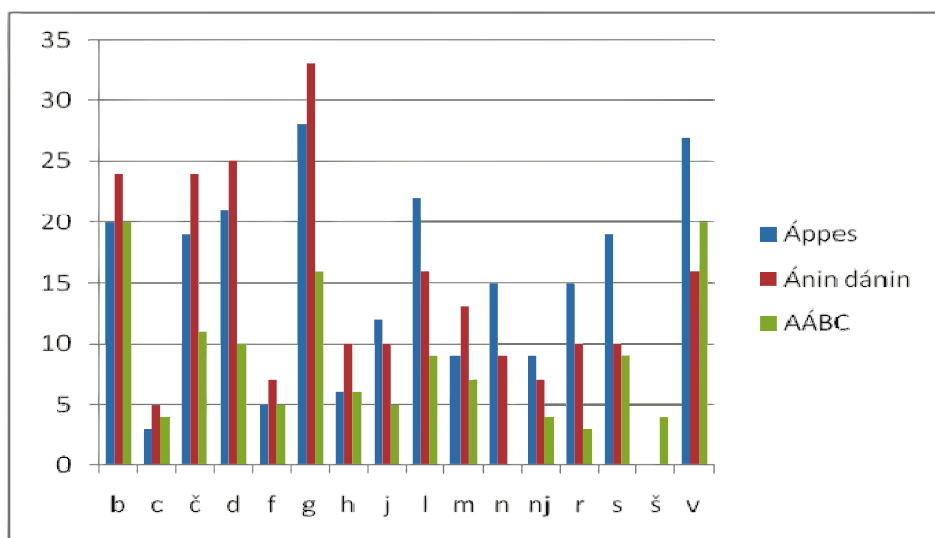
13.4 Bustávid geavaheapmi posišuvdnavuogádaga mielde

Álgokonsonánttat

Sátnegirjjiin oaidná ahte eanemusat geavahuvvon álgokonsonánta lea *g*. Nu lea maiddái áppesgirjjiid teavsttain. Nomeniid guhtta eanemusat geavahuvvon álgokonsonántta leat Áppes- ja Ánin dánin -girjjiis konsonánttat *g*, *b*, *m*, *l*, *s*, *d*. Maiddái AÁBC-girjjiis lea *g* ja *b* seamma ortnegis. Vearbbaid álgokonsonánttaid geavaheamis leat stuorát erohusat, muhto das maid lea Áppes- ja Ánin dánin- girjjiis *g* eanemusat geavahuvvon álgokonsonánta. (*s*-bustáva geavaheapmái álgokonsonántan lea dás maid mielde konsonánta-ovttastumit *sk-*, *st-*, *sm-*, *sp-* maid ovdamearkkat oppalaččat leat unnán.)

Govus 7. Nomeniid álgokonsonánttat.

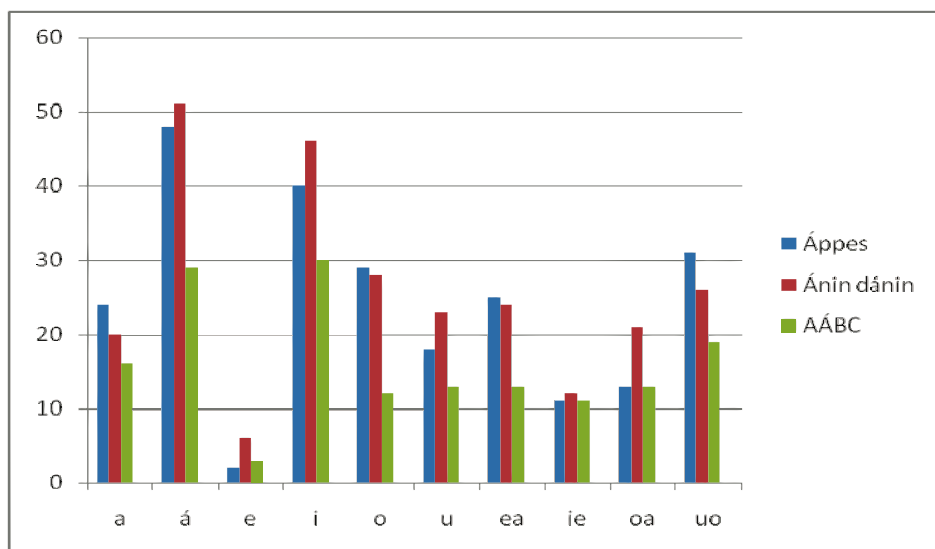
Govus 8. Vearbbaid álgokonsonánttat.

Vokálaguovddáš

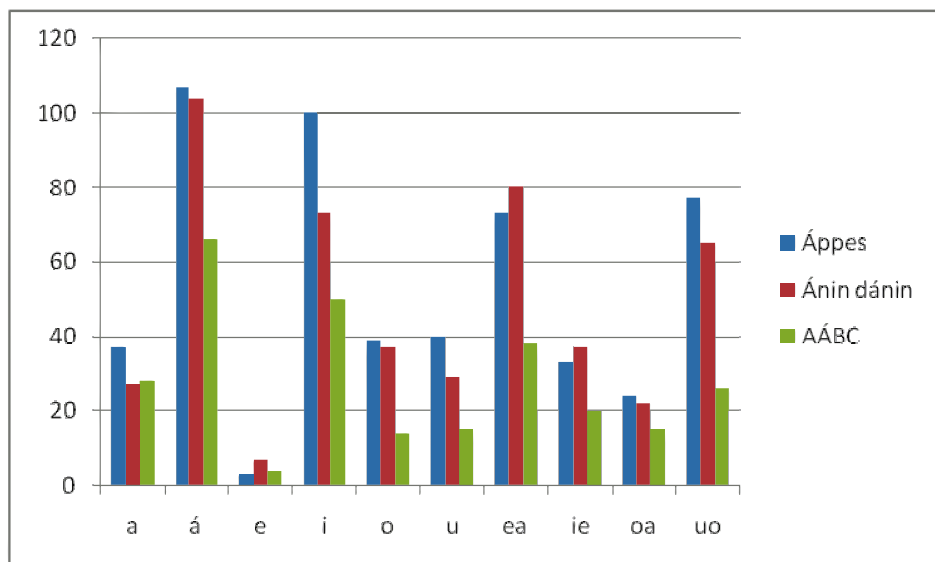
Čuovvovaš govvosat čájehit áppesgirjiid nomeniid ja vearbbaid vuosttaš stávvála vokáluogu. Govvosiin 9 ja 10 oaidná maid ovttá siva manin oppalaš bustávvatabeallain *a*-bustávva lea eanemusat geavahuvvon bustávva. Jos *a*-bustáva geavahepmái váldá fárrui maiddá *ea*- ja *oa*- diftoŋggaid, de *a* lea čielgasit eanemusat geavahuvvon bustávva buot áppesteavsttaid vokálaguovddážiis maiddá.

Vokálaguovddáš (govus 9 ja 10) bohtá ovdan vokálad ovdastupmi eaŋkilvokálan ja diftoŋgan, mii lea guovddáš ášši maid ferte váldit vuhtii fonemáhtalaš lohkan- ja čállinoahpahusas. Dán earuheami dárbbu oaidná go buohtastahhtá minimála sátnebáraid nugo omd. *čáhkat*, *čohkat*, *čiehkát*, *čuohkat*, mas sániid vokálaguovddáža eaŋkilvokálat ja diftoŋggat duddjovttit mearkkašumi erohusaid. Oppalaš bustávvadávjodatlisttut eai buvttet ovdan dáid erohusaid, go diftoŋga lohkojuvvo guoktin vokálan.

Danin berre bustávaid oahpaheami vuolggasadjin leat daid ovdasteapmi foneman iige dušše dat, man olu juohke bustávva geavahuvvo oppalaččat. Vokálaguovddážiis eanemusat geavahuvvon eaŋkilvokálat leat *á* ja *i* ja

Govus 9. Vearbbaid vokálaguovddáža vokálat.

Govus 10. Nomeniid vokálaguovddáža vokálat.

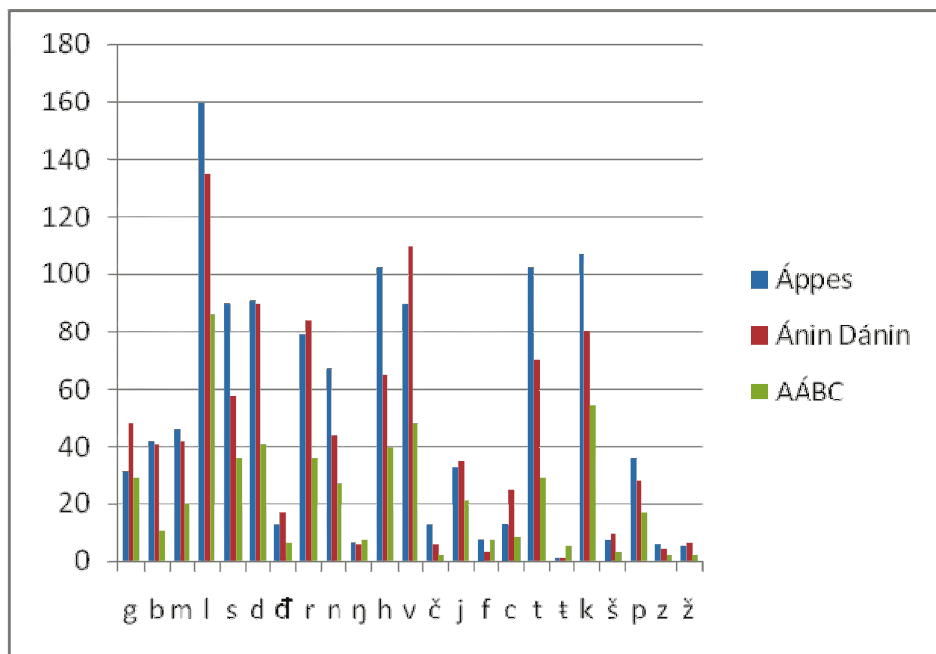
eanemusat geavahuvvon diftonggat leat *ea* ja *uo*. Unnimusat geavahuvvon eanjkilvokála lea *e* ja vearbbain unnimustá geavahuvvon diftonga lea *ie* ja

nomeniin fas *oa*. Eaŋkilvokálaid *e*, *i*, *o* ja *u* geavaheapmi stuorru go váldá mielde sániid sojahuvvon hámiid main lea diftonganjuolgan.

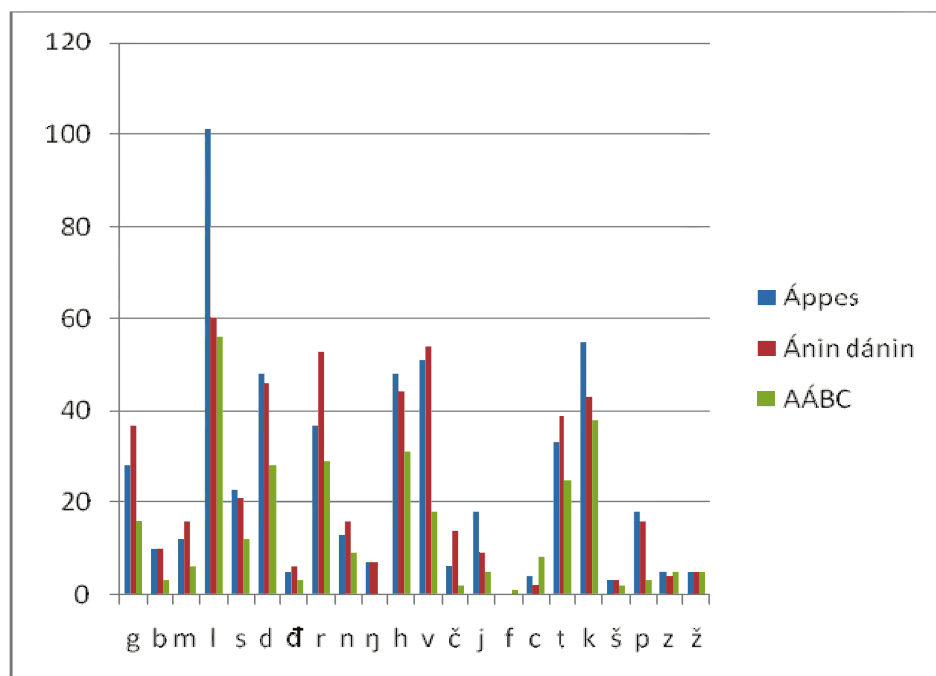
Konsonántaguovddáža bustávat

Konsonántaguovddázis eanemusat geavahuvvon bustávva lea *l* (govus 11 ja 12). Buot áppesgirjjiin lea dasto ieš guđet ortnega mielde ovcci eanemusat geavahuvvon bustáva gaskkas vel bustávat *k*, *v*, *d*, *h*, *r*, *t*, *g*, *s*. Guovddáškonsonánttaid ovtastumit leat sihke dakkárat main seammalágan konsonánttaid guhkkodagat molsašuddet ja dakkárat main konsonánta-ovttastumiid guhkkodagat ja šlájat molsašuddet. Namahuvvon áppesgirjjiin leat ovdamearkka dihte eanemusat 15 guovddáškonsonántatiippa main *l* okto (*ll-ll-l*) dahje ovtas eará konsonánttaiguin (*lb*, *lbm*, *ld*, *lf*, *lg*, *llj*, *lk*, *lt*, *lv*, *lž*, *il*, *ihl*, *vl*, *vhl*) duddjo konsonántaguovddáža.

Álgoahpahusas gánniha álggu rájes bidjat deattu guovddáškonsonánttaid oahpahepmái. Dan lea vuogas dahkat álggos omd. gemináhtaiguin (duppal-konsonánttaiguin) mat juohkásit stávvalin jogo nu ahte guovddáškonsonánttat juohkásit vuosttaš stávvala lohppii ja nuppi stávvala álgui (gievrras dássi), omd. *guol-li*, dahje nu ahte eaŋkil konsonánta álggaha nuppi stávvala (geahnohis dássi), omd. *guo-li*. Stávvaljuoguiguin sáhtá ná čalmmustahttit ja darvvihit muitui dássemolsuma mii ohppiid čállimis láve olusiidda leat váttis. Vaikko stávvaliidda juohkin leage dušše álgoahpahusa oahpahan-vuohki man vuodul lohkamis láidestit ohppiid sániid dekodemii (ja čállimis fas enkodemii), de sáhtá dasa máhccat jos maŋjelis šaddá dárbu čilget guovddáškonsonánttaid riehtačállima. Dássemolsuma minimála sátne-báraid (omd. *guolli* – *guoli* dahje *dolgi* – *dolggi*) gánniha čilget cealkagiid oktavuodas main erohusat bohtet lunddolaččat ovdan: *guol-li lei gát-tis* ja *guđ-đen guo-li gád-dái*, *dá lea dol-gi* ja *gáv-dnen dolg-gi*. Jietnadeamis sáhtá áinnas liiggástallat go bargá stávvaliiguin, nu ahte šaddá čielggas mo guovddáškonsonánttat čállojuvvojit. Dákkár hárehallamat duddjojít gielladiđolašvuoda mii boahá ávkin sihke riehtačállimii ja teorehtalaš áddejupmái, go dát molsašumit bajit cehkiin čilgejuvvojit dássemolsašupmin.

Govus 11. Nomeniid konsonántaguovddáža bustávat.

Govus 12. Vearbbaid konsonántaguovddáža bustávat.

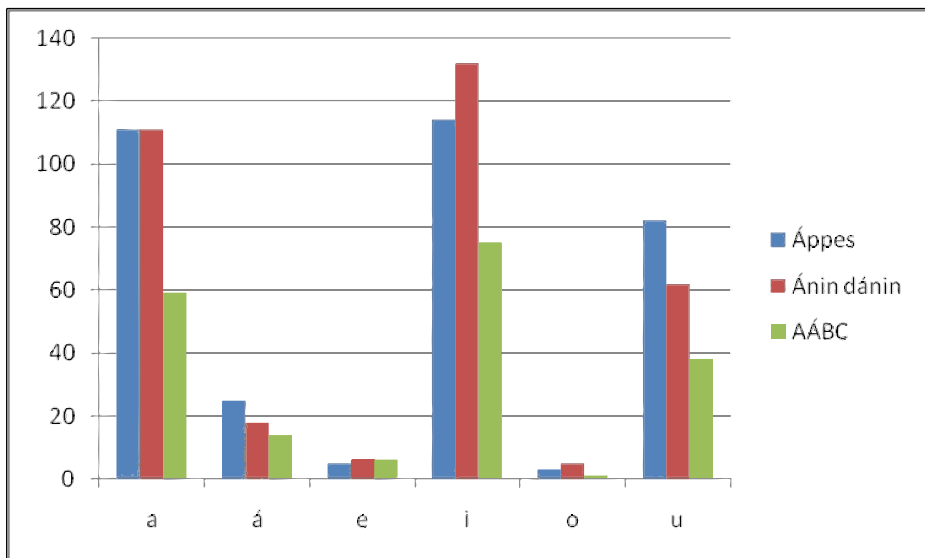
Eira & Gaup 2009 lea buorre láidehus sihke álgoohpahusa teorehtalaš lahknanvugiide ja geavtlaš bargovugiide, main earret eará deattuhuvvo sániid stávvaljuogu geavaheapmi oahpahasas.

Soggevokálat

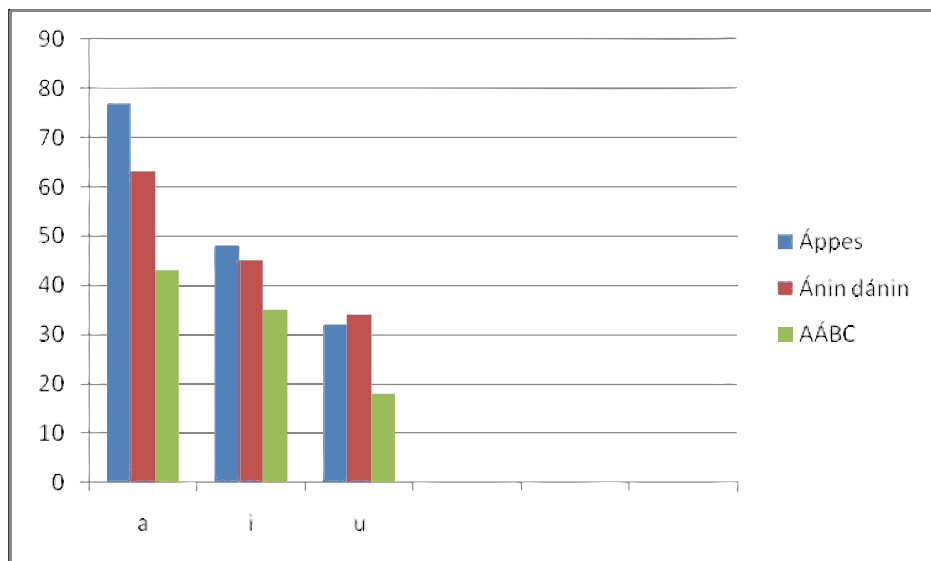
Bárrastávval sániid sokkis dahjege nuppi stávvalis geavahuvvojit seamma monoftonggat go sáni vokálaguovddážis. Soggevokálan lea *i*-vokála nomeniin eanemusat geavahuvvon vokála ja áppesgirjiid vearbain fas lea *a* dábálemos soggevokála (govus 13 ja 14).

Áppesgirjiid kontrakšuvdnavearbain leat eanemustá *et*-loahppasaš vearbbat ja *át*- ja *ot*-loahppasaš vearbbat leat sullii ovtta mađe. Kontrakšuvdnavearbbaid oppalaš mearri lea unnit go sihke bárrastávval ja bárahisstávval vearbbaid mearri.

Go lea oahppan vokálaguovddáža vokálaid, de lea maid oahppan buot vokálaid mat geavahuvvojit sáme giela sániid čállimis. Dan dáfus soggevokálaid frekveanssas ii leat nu stuora mearkkašupmi.

Govus 13. Bárrastávval nomeniid soggevokálat.

Govus 14. Bárrastávval vearbaid soggevokálat.

Loahppakonsonánta ja ravdakonsonánta

Nubbin dá báleamos sátnemáttatiipan leat bárahisstávval sátnemáddagat. Buot áppesgirjiid teavsttain dakkárat leat lagabui 40, eanaš dakkárat main vuodđohápmi lea konsonántaloahppasaš (*l, n, r, s, š, t*). Fonologalaš didolašvuoda duddjomis sáhtá hárbhallat guldalit makkárat lea dáid sániid ravdakonsonánttat sojahuvvon hámiin, omd. *gáma – gápmaga, bieža – bieččama, vuosku – vuskona, eallin – eallima, dronnet – dronnega, ustit – ustiba*. Ná sáhtá maidái fuomášuhtit soggevokálaid molsašumiid ja konsonántaid dássemolsašumiid, omd. *mális – mállása, vuosku – vuskona*. Oahpes bárahisstávval sátnemáddagiid jietnadatmolsašumiid fuomášuhtimiin sáhtá duddjot nannoset vuodu sihke čálamáhtu duddjomii ja ođđa bárahisstávval sátnemáddagiid sojahanmáhttui, nugo omd. *dáidda – dáidaga, dieđa – diehtaga*.

13.5 Bustávid oahpahanortnet

Čállingiela oahpahallamis lea ávkkálaš dovdat sáni struktuvrra nugo posišuvdnavuogádagas boahá ovdan. Dát máhttu dahká oahpaheaddjái

vejolažžan buorebut áddet čállinvuogi njuolggadusaid ja nu sáhttit heivehit oahpahusa ja hárjehusaid maid ulbmil lea oahppat čállit čállinvuogi njuolggadusaid mielde.

Go buohtastahtá stuora teakstameari vuodul dahkkon bustávvaortnega válljejuvvon áppesgirjeteavsttaid bustávvaortnegiin, de oaidná ahte logi eanemusat geavahuvvon bustávveamearis eai leat stuora erohusat. *a* ja *i* leat eanemusat geavahuvvon bustávat buot čoakkáldagain ja duoid earáid gaskkas leat teakstačoakkáldagaid mielde ortneterohusat.

Go geahččá dárkileappot mo bustávveageavaheapmi lea sániid dásis, de bohtá ovdan eará ortnet. Sáni fonemáhtalaš ráhkadussan leat guovddážis čálamáhtu álgooahpahas ja aiddo danin fertege váldit vuhtii bustávveageavaheami sátneperspektiivvas iige olles teakstameari perspektiivvas. Danin šaddetge bustávaid oahpahusa vuolggasadjin dat sáni mat geavahuvvojit áppesgirjiin. Dan relatiivvalaččat unna teakstamearis mii dás lea guorahallojuvvon bohtá ovdan ahte guovtte stuorámus áppesgirji nomeniid guhtta eanemusat geavahuvvon álgokonsonántta leat *g*, *b*, *m*, *l*, *s*, *d*. Dáid álgokonsonánttaid dávjodatortnet vástida buore muddui vuodđosátneráju álgokonsonánttaid dávjodaga (gč. Sammallahti 1994). Dát livčče relevánta dieđut bustávaid oahpahasortnegii jos oahpahusa vuolggasadjin livččii sáni vuosttaš stávval, masa álgokonsonántta lassin gulašii vokálaguovddáža vokála ja konsonántaguovddážis dat oassi mii lea vuosttaš stávvala loahas. Bustávaid oahpaheami sáhtá maid geahččat giellaoahppama reseptiiva ja produktiiva aspeavttas. Erenoamážit giehtačállima ektui geavahuvvo muhtimin ággan bustávaid oahpaheami ortnegis ahte leago bustáva álki vai váttis čállit. Dákkár árvoštallamat gusket produktiiva bustávvamáhttui dahje čállimii eaige nu olu lohkanmáhttui. Čálamáhtu oahpaheamis mas váldo veahkkeneavvun bustávaid buvttadeapmái lea boallobaavdi iige liánta, ii dárbaš smiehttat leago bustávva álki vai váttis čállit. Maiddái gánddaid giehtamotorihka hálddašeami váttisvuodát geavahuvvojit ággan geavahit dihtora álgooahpahas ja álgit giehtačállinhárjehusaiguin easkka 3. ceahkis, go leat jo oahppan lohkat ja čállit. Go buohtastahte ohppiid geat álge giehtačállimiin easkka 3. ceahkis ohppiiguin geat oahpahallagohte giehtačállima jo vuosttaš skuvlajagi, de gávnnavuvvui ahte sii geat álge giehtačállimiin easkka 3. ceahkis čálle buorebut go dat geat ledje álgán 1.

ceahkis (Trageton 2003). Boallobeavddi geavaheapmi dahká maid álkin seammás oahppat sihke stuora ja smávva bustávid.

Sámedikki álggahan álgolohkanprošeavtta olis, mii bisttii vihtta jagi (2000–2005), bodii ovdan ahte dat sámegiela bustávat (á,c,č,đ,ŋ,š,t,z,ž) mat leat earáláganat go dat mat geavahuvvojit dárogielas, ledje váddásepmosat oahppat. Mikalsen & Wirkola (2007) čilgeba iežaska prošeaktaraporttas mo guovtte skuvlaluohkás bargojuvvui bustávvaohpahusain guokte vuosttaš skuvlajagi. Geahččaladdanjoavkkus deattuhuvvui erenoamážit oahppat namahuvvon bustávid ja dárkkistanjoavkkus dáid bustávid oahppan ii deattuhuvvon dađe eambo. Geahččalanprošeavtta loahpas ii lean mearkkašahti erohus das man galle bustáva oahppit máhtte, muhto lei stuorát erohus das man galle “sámebustáva” máhtte. Namahuvvon ovcci bustávas geahččaladdanjoavkku oahppit máhtte guhtta bustáva ja dárkkistanjoavkku oahppit máhtte golbma bustáva. Eira & Gaup (2009) leaba iežaska oahppogirjjis váldán vuhtii namahuvvon prošeavtta bohtosiid, namalassii ahte “mađi árabut oahppanproseassas álgá oahpahit earenoamáš sámegiellabustávid, dađi buorebut darvehit oahppit daid”. Bustávid oahpahemi vuoruhanortnega soai ákkastallaba maid dainna ahte čállojuvnon sámegiella lea unnán oidnosis servodagas ja danin dáid bustávid oahppamii ii gávnna olu doarjaga skuvlla olggobealde. Dan dihte leaba vuoruhan mañnelii dakkár allafrekveanta bustávid maid olusat jo máhttet go álget skuvlii. (Eira & Gaup 2009: 9–10.)

14 Guovttegielatvuohta

Guovttegielatvuođa sáhttá guorahallat sihke individuála ja servodatlaš fenomenan, ja dan sáhttá maid guorahallat gielaide deaivvademiid váikkuhusaid perspektiivvas. Vaikko sáhttáge hállat gielaide deaivvademiid birra, de gielat goitge eai deaivvat olbmuid haga. Ja go servodagage ii sáhte jurddašit olbmuid haga, de lea čielggas ahte guovttegielatvuođa guorahallamis šaddá olmmoš giellageavaheaddjin leat guovddážis. Goitge lea nu ahte guovttegielatvuohta maid lea čielgasit servodatpolitihkalaš ášši.

Hansegård (1968: 43, 110, 128) gii barggai dan ala ahte oažžut Ruota skuvlaeiseválddiid áddet man deatalaš lei addit Ruota beale sámegeielagiidda ja suomageielagiidda vejolašvuođa oažžut oahpahusa iežaset eatnigillii, geavahii dakkár tearpma go *beallegielatvuohta* (ruo. halvspråkighet). Dainna son oaivvildii giellaovdáneami bisáneami váilevaš giellametodihka geažil dakkár dássái ahte ii leat vejolaš geavahit giela omd. emotionála ja intellektuála áššiid gaskusteapmái. Hansegård oaivvildii ahte skuvla dagai mánáid ovttageielagin dahje vel vearrábun: “duppal beallegielagin”, mainna son oaivvildii ahte oahppit ohppe sihke ruođagiela ja iežaset eatnigiela dušše belohakkii. Dákkár giellahálddašanmuddu orru vástideamen dasa maid šielbmáteoriija govvida vuolimus dási giellamáhtun (govus 16). Skutnabb-Kangas (1981: 258–277) guorahallá dan divaštallama maid *beallegielatvuohta*-tearbma mielddisbuvttii ja meroštallá dán tearpma vuosttažettiin govvidit politihkalaš doahpaga, mii dađe bahábut dulkojuvvui dakkárin mii bidjá ohppiid iige skuvlaeiseválddiid váilevaš giellamáhtu sivalažžan. Dálá gielladutkit leat hilgon *bellagielatvuohta*-tearpma geavaheami eaige ane dan dieddalaš tearbman. (Gč. omd. Moschkovich 2007: 5–7.)

Eatnašat min áigge sámegeielagiin leat guovttegielagat, moattegielagat ja vel mánggagielagatge – árbevirolaš dadjanvuogi mielde dakkár olbmot leat gielalaččat. Olu mánát ohppet jo giellaoččodanagis guokte giela, jogo nu ahte ruovttus geavahuvvojit guokte giela beaivválaččat dahje nu ahte máná oahppá nuppi giela mánáidgárddis. Dákkár giellaoččodanagis oktanaga oamastuvvon guovttegielatvuohta gohčoduvvo **simultána guovttegielatvuohtan** earuhan dihte **suksessiiva guovttegielatvuođas**, mas nubbi giella

ohppojuvvo vuosttaš giela maŋŋá. Guovttegielatvuoda dutkamis geavahuvvo maiddá tearbma ”guovttegielatvuolta vuosttašgiellan” (eng. *bilingualism as a first language*) (García 2009: 64).

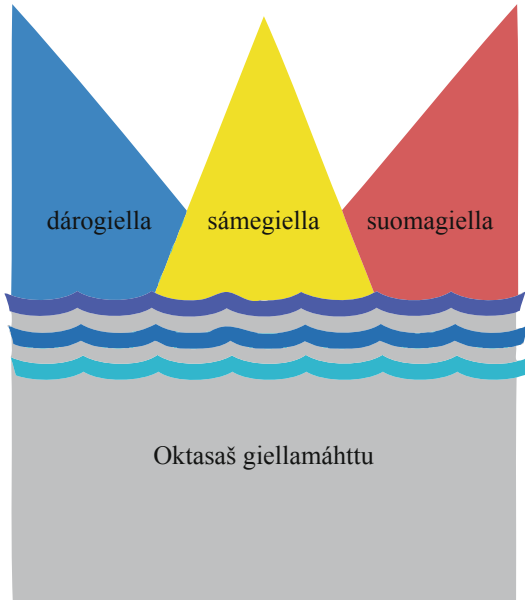
Giellaoččodanahkásačča oktanaga oamastuvvon guokte giela ovdánit seamma vuogi mielde go ovttagielat máná giela oahppanproseassa. Váldoerohus lea ahte guovttegielagis sáhttet muhtimin gullot ovtastuvvon giellahámit, mat sáhttet leat didolaččat válljejuvvon dárbbu mielde dahje giellahámit mat ovtastuvvojit go ii vel hálddaš giellaoahpalaččat rivttes hámiid. Ijäs (2011: 51) čujuha dasa mo giela ja olbmo olgguldas fáktorat sáhttet váikkuhit guovttegielat máná giellaoččodeapmái, nugo váhnemiid giellageavahanvuohki ja gielaid eahpedássidis geavaheapmi ja árvu. Su dutkamuš sáme- ja suomagiela oččodeaddji máná sáme giela vearbasojaheami oahppanproseassas čájeha ahte guovttegielat mánná goitge earuha gielaidis struktuvrraid jo giellaoččodeami árra muttus (Ijäs 2011: 204).

Vel 1970-jagiin lei oalle dábalaš jurddašit ahte guovttegielatvuodas leat negatiiva váikkuhusat olbmo intelligensii ja danin maiddá oahppanvejolašvuodaide. Dalá dutkamii vuodustuovvon oainnu mielde odđa giela oahppan headuštii vuosttaš giela ovdáneami. Dán oainnu mielde giela oahppamii lei vuoiŋŋamaččain ráddjejuvvon sadji, mii headuštii alla dási giellamáhtu juksama jos nuppi giela oahpahallagođii. Maŋit áigge dutkan lea čájehan ahte vuoiŋŋamaččain ii leat dákkár ráddjejuvvon giellavuorká, mas sierra gielat devdet iežaset oasi ja main ii leat makkárge oktavuolta gaskaneaset.

Dákkár jáhkku ovttagielatvuoda ovdamuniin leamaš doarjjan lunddolaš máŋggagielatvuoda caggamii, ja dat lea maid heiven stáhtaid ovttagielatvuoda politihkkii. Unnitlogugielagiid vuoiŋŋamaččaide gal leat bures čáhkan eambo gielat ja sii leat baicce vásihan hehtin jos eai máhte eará gielaid. Dat gii ii máhte eambo go dušše ovtta giela daddjo gielahis olmmožin.

Dalá dutkamii vuodustuovvon oaidnu lea ahte vuoiŋŋamaččaid náka gielaid oahppat lea olu njuovžileabbo go ovdal jurddašuvvon ja ahte sierra gielaid oahppamis leat olu oktasaš proseassat maid vuodđun lea oktasaš kognitiiva vuogádat. Dát mearkkaša ahte maid eatnigillii lea oahppan, das sáhttá

maiddái atnit ávkki go oahpahallá eará gielaide. Go ođđa doahpágiid oahppá, omd. rehkenastimis, de daid ii dárbbáš ođđasit oahppat nuppi gillii, eará go daid namahusaid. Gielaide erohusaid ja daid oktasaš semantihkalaš vuođu lea álggos Cummins (1980) govvidan baldun, mas gielaide olgguldas erohusat leat dat mat oidnojit čázeoaivvi bajábealde, ja dat mii lea oktasaš lea dat oassi mii lea čázi vuolde (govus 15).

Govus 15. Gielaide olgguldas erohusat ja daid oktasaš bealit.

Dovddus pedagoga, Lev S. Vygotskij (2001), čilgii jo 1934:s mo mánáid guovttegielatvuotta mieldeisbuktá nannoset gielladiđolašvuođa ja gielalaš njuovžilvuođa go ovttagielagiin. Guovttegielat olmmoš máhtta seamma jurdaga ovdanbuktit moatti gillii ja hárbána oaidnit gielaide iešgudetlágan vuogádahkan ja nu duddjo áddejumi das mo gielat doibmet. Guovttegielatvuotta duddjo analyhtalaš máhtu ja metalingvisttalaš diđolašvuođa, mii dahká vejolažžan gieđahallat giela jurddafáddán. Lea stuora ovdamunnin veadjit

oaidnit giela ráhkaduslaš beliid ja gielalaš hámiid ja mearkkašumiid oktavuođaid, go dat lea maid buorre vuodđun ođđa gielaide oahppamii. Dákkár diđolašvuotta ii rieगत vealttakeahhtá iešalddes ja danin leage deatalaš ahte guovttegielatvuotta geavahuvvo skuvlaoahpahusas ávkin boktit metalingvisttalaš diđolašvuođa.

Maŋit áigge dutkan lea nannen guovttegielatvuođa kognitiiva ovdamuniid maiddái doabaáddejumis, kreatiivvalaš jurddašeamis ja sosiála diđolašvuodas. Dattege lea nu ahte dát ovdamunit eai gusto buot guovttegielat diliide, go servodatlaš diliin, nugo gielaide stáhtusis ja daid geavaheamis lea maid stuora váikkuhus. (Gč. Mayor 1987; García 2009; Baker 2011.) May

(2012: 132–133) čujuha dasa mo stáhtaid gielalaš ja kultuvrralaš hegemonijja bealušteaddjit eai váldde vuhtii giellasosiologalaš ja pedagogalaš dutkanbohtosiid. Sii baicce ain čuoččuhit ahte guovttegielatvuohta headušta oahppama vaikke vel eambo go 40 jagi dutkan lea čájehan ahte guovttegielat oahpahas ii dušše seallut ja ovdánahte minoritehtagiela, muhto maddái nanne nuppi giela oahppama mealgat buorebut go ovttagielat oahpahas.

Guovttegielatvuohta mielddisbuktá kognitiiva ja metakognitiiva ovdamuniid. Guovttegielat olbmo mentála geabbilvuohta árvaluvvo bohtit das go su guokte symbolavuogádaga addet eambo go dušše ovtta vuogi ja vejolašvuođa čoavdit čuoččumaid ja hástalusaid, ja nu dahká guovttegielatvuohta maid álkibun váldit vuhtii giela sosiála ja kommunikatiiva beliid. Dutkan lea maddái čájehan ahte guovttegielaga metalingvisttalaš diđolašvuohta nanne vejolašvuođaid oaidnit giela hámi ja mearkkašumi oktavuodaid ja erohusaid. (J. Edwards 2009; Jessner 2006.)

Guovttegielatvuođa duohken nugo dat čadáhuvvo skuvllain mángga sajis máilmmis, sáhttet leat iešgudetlágan ulbmilat. Guovttegielatvuođa čilgemis skuvlaoahpahas geavahuvvo dávjá guovttejuohku **subtraktiiva** ja **additiiva guovttegielatvuohta**. Ovddibuin oaivvilduvvo nuppi giela, dávjá minoritehtagiela, jávkadeapmi skuvlagiellan jogo álggu rájes dahje dađistaga go odđa giela, dábálaččat riikka váldogiela, lea oahppamin. Unnitlogugiella sáhtta geavahuvvot álggos dušše veahkkegiellan dassái go birge skuvlla váldogielain, mii dávjá lea riikkagiella. Dákkár giellageavahanmálla ulbmil ii leat sealluhit ja ovddidit máná eatnigiela, muhto dahkat vejolažžan birget riikkagiela ovttagielagin skuvllas ja muđuige servodagas.

Additiiva guovttegielatvuođain fas oaivvilduvvo odđa giela oahppan eatnigiela lassin ja goappašiid gielaid geavaheapmi skuvlamannolaga áigge, nu ahte ohppiid eatnigiella seailu ja ovdána seammás go besset oahppat riikka váldogiela bures. García (2009: 53–55) evttoha lassin vel **rekursiiva** ja **dynamalaš modealla**. Rekursiiva modealla govvida masson giela ruovttoluotta váldima ja dán modealla mielde ohppiin sáhtta leat lagas oktavuoha dihto giellageavahanvugiide. Sámegiela dili čilgen dáinna modeallain govvida giellaealáskahttinproseassaid. Aikio-Puoskari (2007: 83) evttoha giellarevitaliserema várás rekursiiva modealla, go eatnigiela

ja vierisgiela oahppofálaldagaid lassin oaidná dárbbu maiddái sáhttit fállat giellaoahpahusa man ulbmil livččii ealáskahttit sámegiela dakkár giella-birrašiin, gos váhnenbuolva lea massán sámegielmáhtu ovddeš giella- ja skuvlapolitihka geažil.

Dynámalaš modealla ii govvit dušše guovttegielatvuoda muhto vuodđuduvvo mánggagielatvuhtii (nugo dat álggos lea geavahuvvon EU giellapolitihka hábmemis), mii dán jahkeduhát áigge adnojuvvo dárbbášlažžan sihke riikkaid rasttildeaddji ja multimodála oktavuodain. Sámi oahppoplána orru heivemin dynámalaš modellii, go dat doaimmi guovttegielatvuoda lassin maiddái duddjogoahhá eaŋgalsgiela máhtu jo vuosttaš skuvlajagi rájes.

Vaikko máilmmis leat eambo guovtte- dahje mánggagielagat go ovttagiela-gat (Baker 2011: 66), de lea guovttegielatvuolta olu guovlluin adnojuvvon heartin ja vel váralažžange riikkaid ideologijaid ektui, main ulbmil lea duddjot gielalaččat ideanttalaš servodaga – okta riika, okta álbmot, okta giella ja dávjá vel okta miella – ja danin dat lea vuosttilduvvon ja vel gildojuvvonge almmolaš geavahasas.

Ovttagielatvuoda ideála lea historjjálaččat oalle odđa fenomena mii oáččui coavcci erenoamážit eurohpálaš nátionálastáhtaid vuodđudanproseassain 1700- ja 1800-logus. Nátionála stáhta duddjon ii šat gierdan eará gielaid go dan mii definerejuvvui riikkagiellan. Mánggagielatvuolta adnojuvvui áittan ja dat gielat, nugo sámegiella ja suomagiella (Norggas ja Ruotas), mat ledje guovllu gielat guhká ovdal go stáhtaráját gessojuvvojedje, definerejuvvojedje vieris giellan maid vierrásat hálle. Dalá áiggi ideologija mielde riikkagiela ovttagielatvuolta galggai nannet riikii gullevašvuoda ja nu šattaige maiddái skuvlla doaimman heađuštit eará álgoálgosaš gielaid geavaheami ja ovdáneami.

Servodaga, ja erenoamážit eiseválddiid, giellapolitihkka speadjalastá árvo- ja váldegažaldagaid. Guovttegielatvuolta lea dohkkehuvvon ja dorjojuv-vonge vel unnitlogu giellan jos giellageavahedjjiin lea ovdamearkka dihte ekonomalaš ja sosiála stáhtus mii dahká dan vejolažžan. (Gč. omd. Baker 2011; Garcia 2009.) Guovttegielatvuoda sihke eastadeames ja ovddi-

deames skuvla lea adnojuvvon beaktilis veahkkeneavvun, ja danin almmolaš guovttegielatvuoda oainnut bohtetge čielgasit ovdan aiddo skuvlapolitihkas. Lea eiseválddiid duohken makkár stáhtus guovttegielatvuodas lea. Jos guovttegielatvuolta adnojuvvo heahhtin stáhta jurddašuvvon oktasaš ideologiija ja vuoijña duddjomis, nugo lei dilli olu riikkain vel máilmmisodiid áigge, de láivvumus dáhpáhusain čoavddusin adnojuvvui subtraktiiva guovttegielatvuolta, muhto dávjá oahppit vásihedje ahte sin eatnigiella ollásit gildojuvvui skuvllas. García (2009: 14–15) mielde máilmmiviidosas ekonomalaš dilli 1970-jagiin čájehii ahte riikkaid rahčamušat dustet ođđa áiggi ii lihkestuvvan, ja nu badjánii maiddá kritihkka oahpahusa lágideapmái. Olu guovlluin badjánii vuosteháhu ovddeš giellapolitihkkii ja erenoamážit gielalaš unnitlogut loktejedje ovdan iežaset giellavuoigatvuodaid. Guovttegielatvuolta ii šat adnojuvvon dušše čuolbman muhto baicce giellariektin. Maiddá sámiiid giellaovddidanbargguide lei doarjjan ja veahkin dat giellavuoigatvuodaid nannen mii geavai eará sajiin máilmmis. Sámi giellapolitihkalaš bargu, mii joatkašuvai dán áigodagas, duddjui vuodu sáme giela nannemii skuvllas ja loahpas maiddá sihke báikenammalága ja sámi giellalága dohkkeheapmái.

Nu daddjon globaliseren, man oktavuodas erenoamážit riikkaidgaskasaš organisašuvnnat leat veadján váikkuhit riikkaid stivrejupmái ja mearridanproseassaide, lea mielddisbuktán maiddá ođđa oainnu das man deatalaš lea máhttit gielaid. Ja nu adnojuvvoe dál guovttegielatvuolta ovdamunin ja riggodahkan. Giella riggodahkan -oaidnu lea erenoamážit šaddan áige guovdil Eurohpá uniovnna riikkaid rasttildeaddji ovttasbargguid olis, ja uniovnna oahpahaspolitihkas deattuhuvvo ahte ii leat doarvái skuvlet dušše guovttegielatvuhtii, baicce ulbmilin berre leat mánggagielatvuolta. Vaikko mánggagielatvuoda vuoruheapmi oahpahas livččiige vuosttažettiin jurddašuvvon stuorát giellabirrasiid ektui, de dat maid rahpá buoret vejolašvuodaid unnit gielaid ovddidanbargui, nugo bohtá ovdan ovdamearkka dihte Eurohpá ráđi guovllu- dahje unnitlohkogielaide soahpamušas (European Charter for Regional or Minority Languages), maid maiddá Norga ja Suopma leaba dohkkehan.

Guovttegielatvuolta sáhtta maid dai leat dego guovtteávjot niibi mii headušta sáme giela geavaheami ja dahká sáme giela oaidnemeahttumin. Dan oaidná ovdamearkka dihte go ráhkaduvvojit tv-programmat mas oassálastet maid dá

sámegielaat geat dábálaččat sámástit gaskaneaset, muhto sin sámegiela geavaheapmi ii boađe oidnosiiba dakkár oktavuodáinge mas dat livččii buot lunddoleamos. Dát lea dušše okta ovdamearka mii čájeha man deatalaš lea gielladiđolašvuohta. Guovttegielat olmmoš ferte diđolaččat válljet goappá giela geavahit ja dat geat eai leat sámí-dáru guovttegielagat fertejit diehtit manin lea deatalaš ahte sámegielaat ožžot vejolašvuođa sámástit. Sámegiela boahhte áigi lea olu dan duohken ahte dat gullo ja oidno nu olu oktavuodáin go fal vejolaš. Dat lea deatalaš giellageavaheddjiide ja erenoamáš deatalalaš dat lea daidda geat háliidit oahppat sámegiela. Lea váttis oahppat giela mii ii gullo iige oidno.

Guovttegielatvuođa dutkangirjjálašvuođas guovttegielat oahpahusa leat guorahallan earret eará Baker (2011), Skutnabb-Kangas (2008) ja García (2009). Guovttegielat oahpahus lea ovttageardán namahus oalle girjás fenomenii, masa Baker lea árvalan guokte váldokategoriija, **geahnohis** ja **gievrras guovttegielat oahpahus**. Geahnohis oahpahusmodeallain ii juksojuvvo ollislaš guovttegielatvuohta ja gievrras modeallat leat dakkárat maid ulbmil lea juksat alla dási guovttegielatvuođa sihke njálmmálaččat ja čálalaččat. Dasto lea vel goalmát kategoriijan *monolingála oahpahus*, man ulbmil lea dahkat guovttegielagiid ovttagielagin. (Baker 2011: 208–210.)

Sámi skuvlla oktavuodas lea sáhka gievrras oahpahusmodeallas man ulbmil lea duddjot oahppái sámegiela ja riikka váldogiela máhtu, nu ahte goappašiid gielain juksojuvvo doaibmi njálmmálaš ja čálalaš gelbbolašvuohta. Dát ulbmil dahká skuvlla guovttegielatvuođa erenoamážin dan ektui mo guovttegielatvuohta muđui láve doaibmat olu guovttegielat servodagain, gos gielain lea iešguđetlágan bargajuohku, ovdamearkka dihte priváhta ja almmolaš geavahasas dahje njálmmálaš ja čálalaš anus. Hansegård (1974: 65) čállá ahte muhtin Čohkkerasa sámít geavahedje suomagiela go hálle oskku birra, ruođagiela čoahkkingiellan, rehkenaste dávjá ruođagillii ja garrodalle suomagillii. Dakkár dilli mas olbmot molsot giela dađe mielde makkár oktavuodas dat geavahuvvo, gohčoduvvo **diglossiijan**.

14.1 Oahppoplánat ja doaibmi guovttegielatvuohta

Sámegiela sadji skuvlaoahpahas Norgga bealde lea mángga láhkai earálágan go riikka váldogiela sadji. Okta stuorámus erohusain lea dat vuordámušat mat leat sámegillii oahpahasgiellan: sámegiella galgá oktan dárogielain duddjot doaibmi guovttegielatvuođa. Doaibmi guovttegielatvuohta orru man nu láhkai áddejuvvomin iešalddes nu čielga doaban ahte dan ii oro leamaš dárbu dađe eambbo čilget. Dát ulbmil leamaš oahppoplánain jagi 1987 minstarplána rájes ja dan birra daddjo dávjá dušše hui oppalaččat, nugo omd.

”Áigumuš ahte sámi oahppit galget šaddat doaibmi guovttegielagin lea dákkár oassi mas dárú ja sámi servodaga dárbut bohtet ovttaide” ”Áigumuššan sámi ohppiid oahpahasain ferte leat ahte ollásii galget máhttit sámegiela ja dovdat sámi kultuvrra. Áigumuššan maiddái lea ahte galget ovdánit doaibmi guovttegielalažžan vai sáhttet dovdat iežaset leame ruovttustaset guovtti kultuvrras.” (NAČ 2000: 3.) ”Vuodđoskuvlafálaldat galgá ráhkkanahhtit ohppiid nu ahte sii sáhttet doaibmat sihke sámi servodagas ja riikaservodagas. Sii galget šaddat doaibmi guovttegielagin nu ahte birgejit vaikko gos Norgga riikka rájiid siste.” (Magga 2011.)

Doaibmi guovttegielatvuođa doahpaga váilevaš meroštallamii lea earret eará Magga (2003: 58, 66, 82) ja Todal (2009) čujuhan (gč. maiddái Bongo ja earát 2009: 100). Øzerk (2008) čállá doaibmi guovttegielatvuođa birra oppalaččat pedagogalaš perspektiivvas, mas deattuha doaibmi guovttegielatvuođa identitehta, kultuvrra, doabaáddejumi ja máhttoduddjoma perspektiivvas.

Skuvlla oahpahusa oktavuodas daddjo muhtimin mihttomearrin ahte oahppit galget šaddat ollásit guovttegielagin, dárogillii ”fullt ut tospråklige”. Ii datge leat dađe dárkileappot čilgejuvvon go ahte oahppit galget máhttit sámegiela ja dovdat sámi kultuvrra ja seammás hálddašit dárogiela ja dárú kultuvrra nu ahte sáhttet eallit oadjebassan guovtti kultuvrras. (St.meld. nr. 29.) Doaibmi guovttegielatvuohta ja ollásit guovttegielat leat dán vuodul dulkomis oppalaččat nu ahte leat stuora vuordámušat sámegielat ohppiid sámegiela

ja dárogiel máhtu dássái. Guovttegielaga giellamáhttu buohtastahttojuvvo dávjá ovttagielaga giellamáhtuin ja láve adnojuvnot norbman man ektui guovttegielaga giellamáhttu veardiduvvo ja árvvoštallojuvvo.

Vaikko sáme giela ja dárogiela oahppoplánain deattuhuvvo doaibmi guovttegielatvuolta, de lea čielggas ahte eaŋgalsgiela oahppoplána ulbmiliid mielde sáme gielat oahppit duddjogohtet golmmagielat máhtu vuosttaš skuvlajagi rájes. Eaŋgalsgiela oahppoplánas daddjo ahte eat birge guhká eaŋgalsgiela haga ja ahte lea dárbbaslaš hálddašit eaŋgalsgiela.

Vai birgešeimmet máilmmis gos eaŋgalsgiella geavahuvvo riikkaidgaskasaš gulahallamis, de lea dárbbaslaš hálddašit geavahit eaŋgalsgiela ja diehtit mo giella geavahuvvo iešguđet oktavuodain. Dát mearkkaša ovdánahttit sátneriggodaga ja gálggaid geavahit giela jietnadatvuogádaga, riektáčállima, grammatihka ja cealkka- ja teakstahuksema prinsihpaid, ja máhttit heivehit giela iešguđet fáttáide ja gulahallanoktavuodaide. Dát mearkkaša ahte máhtta earuhit njálmmálaš ja čálalaš giellageavaheami ja formálalaš ja eahpeformálalaš giellageavaheami. Dasto mearkkaša dát váldit vuhtii kultuvrralaš ovttastallanvieruid ja buorremenolašvuoda go geavaha giela.

(Oahppoplána – eaŋgalsgiella s. 2.)

Dákkár giellaoahpahusa mihttomeari mielde duddjojuvvo skuvlamanolaga áigge nu nana eaŋgalsgiela máhttu ahte sáme gielat ohppiid, geat vedjet dáid gáibádusaid deavdit, sáhtta lohkat doaibmi golmmagielagin. Dárogiela oahppoplánas namuhuvvo Giella, girjjálašvuolta ja kultuvra -oasis ahte dárogiela oahpahus galgá dahkat ohppiid diđolažžan iežaset máŋggagiellalašvuoda birra (Oahppoplána – dárogiella ohppiide geain lea sáme giella vuosttašgiellan s. 3).

Rasmussen (2013: 34) čállá ahte Ohcejoga ja Deanu gielddaid sáme gielat leat unnimusat guovttegielat. Su dutkanguovllu olbmot máhttet golbma, njeallje ja vel vihtta gielage. Rasmussen čujuha dasa mo nátionála stáhtaid rolla gielalaš prestišaguovddážin lea rievdan 2000-logu rájes nu ahte máilmmiviidosaš kultuvra ja máilmmi fámoaleamos gielat leat šaddan

gielalaš prestišaguovddážin maiddái vehádatgielat olbmuide. Erenoamážit eangalsgiella ja amerihkálaš kultuvra lea sakka váikkuhan prestišaguovddáža sirdáseapmái. (Gč. maiddái Outakoski 2015a: VII.)

Vaikko doaibmi guovttegielatvuohta ii leatge doaban dađe dárkileappot meroštallojuvvon oahppoplánas, de das sáhttá oažžut eambo čielgasa go dárkileappot guorahallá sáme giela ja dárogiela oahppoplánaid. Maiddái sáme giella nubbingiellan oahppoplána ulbmil lea ahte sáme giella ovttas dárogielain galgá ”bidjat vuođu ohppiid doaibmi guovttegielalašvuođa ovdánahttimii”(Oahppoplána – sáme giella nubbingiellan s. 2).

Buot gielaid oahppoplánain deattuhuvvojit seamma vuođđogálggat go buot eará skuvlafágain ja mat leat integrerejuvvon gelbbolašvuođamihttomeriide main lea guovddáš sadii gustojeaddji oahppoplánas. Dát vuođđogálggat leat hállangielmáhttu hállin ja guldaleaddjin, čálamáhttu lohkin ja čállin, rehkenastinmáhttu mii oktan giellagelbbolašvuođain duddjo vuođu doaba-ovdánahttimii, logihkalaš jurddašepmái ja čuolbmačoavdimii ja dasto lea vel digitála reaiduid geavahanmáhttu odđáiigásaš gulahallangaska-oapmin. Buot dáid gálggaid hálddašepmi lea dálá oahppoplána doaibmi guovttegielatvuođa vuođđun.

Sáme giella vuosttašgiellan -oahppoplánas 4. jahkeceahki loahpa rádjái gullá máhttit “ságastallat giela, giellaseaguheami ja mánggagielatvuođa birra”. 7. jahkeceahki gelbbolašvuođamihttomeriin leat moadde čuoggá mas maid lea vuorddehahti ahte sámi-dáru guovttegielatvuohta bohtá ovdan. Das daddjo ahte oahppi galgá máhttit “ságastallat sáme giela ja dárogiela vuođđoerohusaid birra ja movt majoritehtagielat váikkuhit sáme giela ja reflekteret iežas giellageavaheami” ja ahte galgá máhttit “jorgalit álkis teavsttaid dárogielas sáme gillii”. Vuodđoskuvlamannolaga loahpageahčen guovtte- ja mánggagielatvuohta 10. jahkeceahki loahpas namuhuvvo gelbbolašvuođamihttomearrin máhttit ságastallat mánggagielatvuođa ja mángga kultuvrii gullevašvuođa birra. Teavsttaid jorgaleapmi dárogielas sáme gillii gullá maiddái gelbbolašvuođamihttomeriide. (Oahppoplána – sáme giella vuosttašgiellan s. 8–10.)

Guovttegielatvuohta namuhuvvo maid oassin dárogiela oahppoplánas:

Dárogiefága galgá ovttas sámegiefágain reidet vuodu ohppiid doaimmi guovttegielalašvuoda ovdánahttimii ja addit ohppiide máhtu ja ipmárdusa dain servodagain maidda ieža gullet. Dainna lágiin sáhtta dárogiefága ovddidit didolaš ja máhtolaš guottuid dáro- ja sámegiela ja sámi ja dáčča kultuvrraid ovttaláganvuodaide ja erohusaide.

(Oahppoplána – dárogiella ohppiide geain lea sámegiella vuosttašgiellan s. 2.)

Gelbbolašvuodamihttomearit 2. jahkeceahki maŋjel leat earret eará ahte oahppi galgá máhttit ságastallat dárogiela birra ja makkár dilálašvuodain geavaha dárogiela ja sámegiela. 4. jahkeceahki loahpa rádjái galgá máhttit ságastallat dáro- ja sámegiela birra ja dáčča ja sámi kultuvrraid birra iežas vásáhusaid vuodul ja buohtastahttit daid. Oppalohkái lea dárogiel oahppoplánas čielgaseappot artikulerejuvvon guovttegielatvuoda perspektiivvat gelbbolašvuodamihttomeriin go sámegiela plánas. 7. jahkeceahki maŋjá dárogiela oahppoplánas mihttomearrin lea ahte oahppi galgá máhttit

– ságastallat guovtte- ja mánggagielašvuoda birra iežas birrasa gielladiliid vuodul

– válddahit giellaoahpa ja teakstamáhtu doahpagaidd bokte mo teavsttat leat huksejuvvon, ja ságastallat dárogiela ja sámegiela erohusaidd birra

(Oahppoplána – dárogiella ohppiide geain lea sámegiella vuosttašgiellan s.9.)

10. jahkeceahki maŋjel vurdojuvvo ahte oahppi lea nuoraidskuvlla áigge oahppan ”selvehit manne Norggas leat guokte almmolaš giela, ja digaštallat mo dárogiella ja sámegiella leat váikkuhan nubbi nubbái” (Oahppoplána – dárogiella ohppiide geain lea sámegiella vuosttašgiellan s. 10).

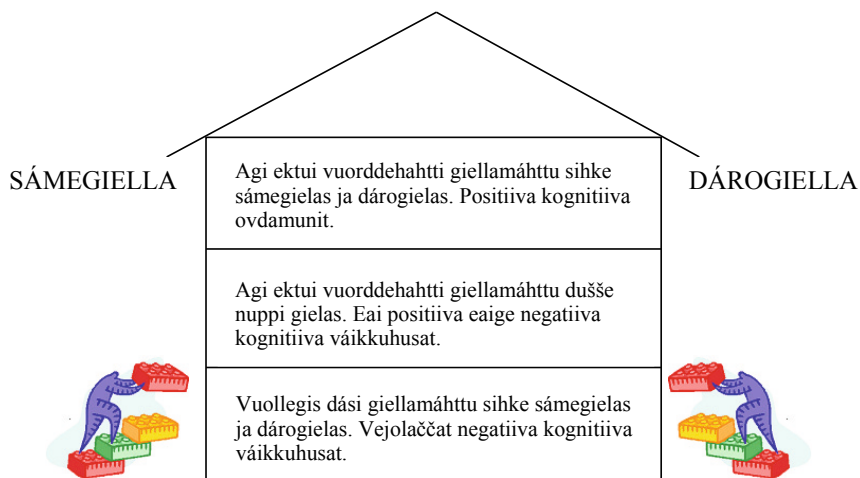
Dát gelbbolašvuodamihttomearit čájehit ahte sihke mánggagielatvuoha ja doaimmi guovttegielatvuoha leat oahpahusa fáddán namuhuvvon oalle oppalaččat sámegiela ja veahá čielgaseappot dárogiela oahppoplánas.

14.2 Guovttegielatvuoda dásit

1970-logu loahpageahčen guovttegielatvuoda dásiid meroštallamis geavahuvvui šielbmáteoriija (eng. threshold theory) man álggos hábmii Cummins (1976) ja dasto Toukoma ja Skutnabb-Kangas (1977) (Baker 2011 mielde). Teoriija čilgema govvošiid láve geavahuvvot visti mas leat golbma gearddi, mas dás ráidalasaid duddjon govvida bajit dásiid juksama dynámalaš proseassan (govus 16).

Šielbmáteoriija mielde vuosttaš šielmmá badjel beassan mearkkaša ahte guovttegielatvuodas eai leat šat vejolaš negatiiva kognitiiva váikkhusat, go nuppi giela máhtta agi ektui vuorddehahti láchkai. Positiiva kognitiiva váikkhusat ja nu maiddái ovdamunit oahpahusdilis leat duodaštuvvon go guovttegielat ohppiin lea agi ektui vuorddehahti giellamáhttu guktuin gielain. (Baker 2011: 167–169.) García (2009: 70) čujuha dutkamii mii čájeha ahte šielbmáteoriijas lea relevánsa maiddái golmmagielatvuhtii.

Doaibmi gielladási lea váttis jurddašit makkárgé absoluhtta dahje dárkilit meroštallojuvvon dássin. Giellamáhttu sáhtta oaidnit mánggadássásažžan.

Govus 16. Guovttegielatvuoda dásit. Heivehuvvon Baker (2011) mielde.

Olmmoš sáhtta máhttit giela nu ahte gulahallá bures dahje funet ja dan gaskiige čáhket vel eanet dássemeroštallamat nugo omd. skuvlla árvvoštallanduodaštusain boahhtá ovdan. Go lea sáhka eará go eatnigielmáhtus, de sáhtta maid leat nu ahte olmmoš ádde nuppi giela muhto ii máhte dahje roahkat hállat. Dakkár giellamáhttu čilgejuvvo passiiva dahje reseptiiva giellamáhtun. Olmmoš gii sihke ádde ja hállá, hálddaša giela sihke guldaleaddjin ja hállin, ja dakkár giellamáhttu gohčoduvvo aktiiva dahje produktiiva giellamáhtun. Nuppi giela giellamáhtu árvvoštallamis sáhtta dasa lassin váldit vuhtii kvalitatiiva beliid nugo man njuovžilit hállá, njaddá go eatnigillii ja leago buorre sátnemáhttu. Skuvllas gielaid oahpahallamis giellamáhttu sáhtta čuldojuvvot giellaoahpalaš kategoriijaid mielde nugo man bures máhtta giela fonologiija, morfologiija ja syntávssa.

Olmmoš sáhtta ovdamearkka dihte gulahallat ja birget bures vaikko ii máhtege giela seamma láchkai go eatnigielat olmmoš. Giellamáhttu sáhtta maid leat ráddjejuvvon nu ahte máhtta geavahit giela dušše dihto oktavuodain nugo ovdamearkka dihte ruovttugiellan muhto ii bargosaji giellan, dahje hállangiellan muhto ii čállingiellan. Go lea sáhka guovttegielat birrasis, de ráddjejuvvon doaibmi giellamáhtun sáhtta atnit maiddái passiiva giellamáhtu man ovdamearkan earet eará lea go guovlluráđio jearahallá dárogillii ja oažžu vástádusaid sámegeillii. Vaikko leage veadjemeahtun geassit makkárga čielga doaibmi guovttegielatvuođa ráđi, de lea goitge čielggas ahte dan guovttegielatvuođas masa skuvla oahpaha, lea ulbmilin juksat dakkár doaibmi gielladási mainna oahppi birge sihke hállangiela ja čállingiela áddejeaddjin ja geavaheadjin. Doaibmi guovttegielatvuohta máksá maid ahte hálddaša sihke árgabeaigiela ja skuvlagiela guovtte gillii.

Guovtte- ja mánggagielat diliid čilgehusain maid gávdná čujuhusaid dasa mo gielaid doaibma servodagas sáhtta leat iešguđetlágan dađe mielde makkár oktavuodain olbmot geavahit guđege giela, ovdamearkka dihte nuppi giela dušše ruovttugiellan ja nuppi fas buot eará oktavuodain. Nu sáhtta maid leat erohus njálmmálaš ja čálalaš giela geavaheamis. Guovttegielat servodagain gos gielat geavahuvvojit iešguđet oktavuodain ii eaktut seammadássásaš giellamáhtu. Gielaid gaskkas sáhtta leat bargojuohku sihke hállangiela ja čállingiela geavaheami ektui ja das goappá giela geavahit man oktavuodas. Monolinguála dási giellamáhtu guovtti gillii adnojuvvo

hárvenaš dáhpáhussan earáin go ámmátdukkain. (Gč. omd. Grosjean 1999; Garcia 2009.) Sámeagiagiid guovtte-, moatte- ja vel máŋggagielatvuohstage mielddisbuktá ahte ovttagielat sámeagielnorbma lea áddemis dušše makkár nu ideála norbman.

Skuvlla sámegiela ja dárogiela oahppoplánaid mielde ulbmiliid sáhttá dulkot nu ahte skuvla galgá duddjot nu nana sámeziel- ja riikkagielmáhtu ahte galgá leat vejolaš buot giellageavahandomenain sáhttit geavahit goappá giela ihkinassii. Oahppoplánaid sámi-dáru guovttegielatvuoda mihttomearrin lea maid dái juksat nu alla metalingvistalaš dási ahte duddjo jorgalangelbbolašvuoda vuoddomáhtu. Dán dási doaibmi guovttegielatvuohstage máksá ahte olbmos lea oalle dássálas sátnemáhttu guktuin gielain ja kontrastiiva máhttu mii dahká vejolažžan dulkot ja jorgalit.

Leago riehta buohtastahttit ja čilget guovttegielagiid giellamáhtu ovttagiela-giid giellamáhtuin ja giellageavahemiin? Olmmoš gii máhttá guokte giela seamma bures go dáid gielaid ovttagiela-gat, daddjojuvvo dávjá dievaslaš guovttegielagin. Maid dievaslaš máhttu dán oktavuodas mearkaša ii leat álo nu čielggas, muhto orru lunddolaš jurddašit ahte dalle olmmoš máhttá gielaid giellaoahpa buot beliid seamma bures go ovttagielat ja vel ahte máhttá geavahit goappašiid gielaid buot dain oktavuodain main ovttagiela-gatge geavahit iežaset giela. Dievaslaš guovttegielat lea de mihtiduvvon ovttagiela-gatge norbma mielde.

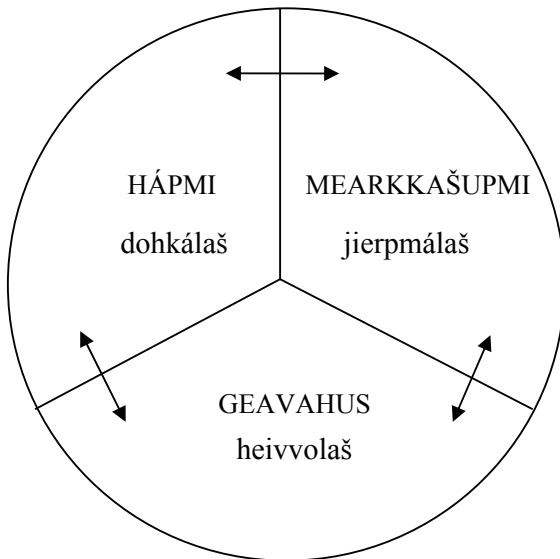
Guovttegielatvuoda dutkamis molssaevttolaš oaidnu lea ahte olmmoš gii hállá eambo go ovttá giela, ii leat seamma go guokte buohtalas ovttagiela-gat omd. olmmožin. Guovttegielat olmmoš lea iešheanalis hálli, guldaleaddji ja jurddašeaddji iige makkárge váilevaš giellageavaheaddji, gean sáhttá buohtastahttit ovttagielat eatnigiel hálli giellaideálain. Guovttegielat olmmoš lea unihka dahje erenoamáš giellageavaheaddji geas lea iežas dievaslaš giellavuogádat. Guovttegielatvuoda dutkamis geahččalit čilget dan makkár lea guovttegiela-gat giellamáhttu ja man láchkai dat lea earálágan go ovttagiela-gat giellamáhttu. (Athanasopoulos 2009: 29; gč. maiddái Baker 2011.)

14.3 Giella gulahallangaskaoapmin

Doaibmi guovttegielatvuoda guorahallamii veadjá oažžut buoret coavcci jos váldá vuolggasadjin guorahallat maid dat oppalaččat máksá ahte giella doaibmá gulahallangaskaoapmin. Dat mearkkaša ahte gulahallangaskaoami guorahallamis ferte váldit vuhtii sihke reseptiiva ja produktiiva beliid.

Gulahallangaskaoapmin giella doaibmá normála dilis álggu rájes vuos hállangiellan. Doaibmi hállangiella eaktuda ahte olmmoš hálddaša giela sihke guldaleaddjin ja hállin. Dákkár aktiivlaš máhttui gullet fonologiiija, morfologiiija ja syntákssa giellaráhkadusa oassemáhttun. Giela hápmebeliid hálddašeapmi máksá ahte olmmoš máhtta ovdanbuktit giela mii jietnadeami, sátnesojaheami ja cealkkaráhkadusaid ektui čuovvu makkár nu dohkkehuvvon norpma, ovdamearkka dihte suopman- dahje girjegiellanorpma. Gielalaš hámit leat mearkkašumiid ovddasteaddjit ja giellamáhttui gullá diehtit mo mearkkašumi ovttadagaid ovttastahttit nu ahte lea áddehahti. Giela mearkkašumi bealli gohčoduvvo maiddái semantihkkan. Sániid dáfus semantihkain oaivvilduvvo sániid mearkkašupmi nugo dat lávejit čilgejuvvot sátnegirjjiin.

Dáid vuodđogálggaid hálddašeami lassin gulahallama lihkostuvvama eaktun lea maid pragmatihkalaš máhttu, mii mearkkaša ahte olmmoš ferte diehtit goas mo geavahit giela. Pragmatihkalaš máhttui sáhttet gullat rivttes sániid ja dadjanvugiid válljemat iešguđet oktavuodas. Pragmatihkalaš máhtuin maid ádde giellageavaheami mii man nu láhkai spiehkkaša sátnegirječilgehusain, nugo metaforalaš geavaheami omd. *gea duon spiinni* ja *das bohte njoam-milat hiitamii*. Dasa gullá maid máhttit válljet ovdanbuktinvejolašvuodaid gaskkas heivvolaš šuoŋa ja láhttenvuogi. Govus 17 čájeha mo giela hápmi, mearkkašupmi ja geavahus dahket gaskaneaset váikkuheadji ollisvuoda.

Govus 17. Giellamáhtu golbma beali. (Larsen-Freeman 1999 mielde.)

Giellaoahppa ja sátnegirji láidesta oahppat ja áddet giela mii geavahuvvo sánis sátnái mearkkašumiin, muhto easka pragmatihkalaš máhtuin veadjá áddet maiddá dakkár giellageavaheami main ovdamearkka dihte sániid mearkkašupmi geavahuvvo eará láhkai go daid denotašuvdna dahje vuoddomearkkašupmi, nugo ovdalis namuhuvvon ovdamearkkat čájehit. Dan oaidná maiddá cealkkaráhkadushámiid ja daid dábálemos doaimmaid ektui mo datge geavahusas sáhttet leat earáláganat. Muitalancealkka *bussá lea olgun* sáhtta doaimmat seamma mearkkašumis go gohčuncealkka *luoitte bussá stohpui*. Nu sáhtta maiddá gažaldatcealkka *sáhtátgo doalvut mu Njuorggámii* áddejuvvot gohčumin dahje ávžžuhussan *doalvo mu Njuorggámii* nugo maiddá *sáhtášitgo doalvut mu Njuorggámii*, *dolvvošitgo mu Njuorggámii* dahje *itgo dolvvoše mu Njuorggámii*. Gohččuma sáhtta láivudit gažaldahkan oktan sihke modusválljemin ja negašuvnnain ja maiddá suorggádusaid válljemiin, *doalvos mu Njuorggámii*, *doalvu mu Njuorggámii* dahje *itgo doalvulivčče mu Njuorggámii*. Muitalancealkagat *livččii somá Njuorggámis fitnat* ja *háliidivččen Njuorggámis fitnat* maid sáhttet doaimmat ávžžuhussan. Ná giela ráhkaduslaš máhtuin sáhtta heivehit ovdanbuktima nu ahte dat heive gulahallandilálašvuhtii. Sáhtta maid lohkat ahte pragmatihkalaš máhtui gullá áddet ja máhttit geavahit dakkár giela

mas gaskkustuvvo eambo go dušše dat mii daddjo, nugo ovdamearkka dihte *leatgo gullan Lávárádjá birra?* dahje *stobus nohke muorat*. Lea oassi pragmatihkalaš máhtus máhttit olu vejolašvuodaid gaskkas heivehit giela geavahusa dárbbu ja dilálašvuoda mielde. (Gč. omd. Iversen ja earát 2014: 16.)

Giellamáhttu árvvoštallojuvvo maiddái čálamáhtu ektui. Čállingiela reseptiiva máhttu lea máhttit lohkat ja produktiiva máhtun sáhtá atnit čállinmáhtu. Skuvllas čálamáhtu árvvoštallamis adnojuvvojit mánggalágan kriterat. Lohkanmáhttu sáhtá mihtiduvvot lohkanleavttu, njuovžilvuoda ja lohkanáddejumi ektui. Sihke njálmmálaš ja čálalaš giela árvvoštallama vuodđun lea man bures olmmoš máhtá hábmet teavsta ja ovdanbuktit áššiid. Čállinmáhtu iskamis giellaoahpalaš beliid lassin mihtiduvvo maiddái man muddui čáli máhtá giela čállinvuohkenjuolggadusaid.

Vaikko giella jurddašuvvoge dávjjimusat informašuvnna gaskkusteaddjin mainna sáhtá ovdanbuktit ja lonohallat earet eará dieđuid, oaiviliid, jurdagiid ja sávaldagaid, de das leat maid eará doaimmat.

14.4 Giella miellaguottu dovddaheaddjin

Sisdoalu ovdanbuktima lassin doaimbi guovttegielat olmmoš ferte maid máhttit gaskkustit miellaguottu sihke sámegillii ja dárogillii. Olmmoš sáhtá iežas miellaguottu dahje mielladili sihke diđolaččat ja dađe eambo jurddaškeahhtá dovddahit gielalaš ovdanbuktimis. Dat sáhtá boahtit ovdan čielga gielalaš elemeanttain nugo sátneválljemis, omd. *Ránne cielai miehtá ija*, vrd. *bahákasa horti holvvui miehtá ija* dahje giellaoahpalaš ráhkaduslaš erohusain: *govčča uvssa; ukša bázi rabas; dáiddii ukša báhcán rabas*. Giellaoahpalaš modusa välljemiin sáhtá dovddahit ovdamearkka dihte eahpesihkkarvuoda dan sisdoalu ektui maid ovdanbuktá. Erohusa gullá (dahje oaidná) dakkár cealkagiin go *leš mannan ruoktot* dahje *lea mannan ruoktot* vástádussan ovdamearkka dihte gažaldahkii *Gos Máret lea, go ii šat oidno?* Hállamis miellaguoddu bohtá ovdan maiddái nu gohčoduvvon suprasegmentála iešvuodain nugo nuohtain, šuoŋain ja deattuhemiin. Jietna-geavaheapmi sáhtá dovddahit mánggalágan mielladili nugo ovdamearkka dihte ilu, balu, eahpesihkkarvuoda, vuollegašvuoda ja čevllohallama. Dákkár

beliid ovdanbuktin laktása dávjá maiddáii ii-gielalaš ovdanbuktimii nugo geahčastagaide ja lihcastagaide.

Miellaguottu dovddaheamis sáhttet leat sihke individuála ja kultuvrralaš erohusat. Ujus olmmoš sáhtta dovddahit ilu go roahkkadis olmmoš fas čielgasit čájeha dan. Ja duhtavašvuoda ja giitevašvuoda gielalaš ovdanbuktimis sáhttet iešguđet gillii leat erohusat mat sáhttet dagahit unohis dili ja vel váttisvuodaidge, jos ii dovdda ovdanbuktinvuogi gielalaš koda. Omd. sáhtta olmmoš gii ii dovdda sámi dadjanvuogi *gal dat dohkke* dihto oktavuodain dulkot dan negatiivvalažžan, vaikko dat lea oaivvilduvvon rámeideapmin. (Gč. omd. Magga 2003: 69.)

Buorremenolašvuoda gielalaš ovdanbuktima duohken leat vierut ja árvvut mat váikkuhit sihke man birra sáhtta hállat ja mo dan birra hállujuvvo. Dákkár máhttu lea oassi giellageavahangelbbolašvuodas man mielde olmmoš diehtá man oktavuodas (ovdamearkka dihte osku- ja sohkabealeáššit) geavahuvvojit sierralágan sánit ja dadjanvuogit. Giela heivvolaš geavaheapmái gullá diehtit makkár oktavuodain geavahit **ufemismmaid** dahje govváduslaš dadjanvuogiid, nugo omd *eret vádjolit* dan sadjái go *jápmi*, ja sohkabeali govvideaddji sániid geavaheapmái gullá diehtit makkár sánit adnojuvvojit vulgára sátnin. Giellageavahanmáhttu lea maiddáii dat go diehtá man oktavuodas lea heivvolaš dušše geažidit iige njuolga dadjat dahje namuhit. Dát čájeha ahte giellamáhttu ii leat dušše giellaoahpalaš máhttu, muhto maiddáii kultuvrralaš ja kommunikatiivvalaš máhttu, ja M. Bals (2015: 33–36) čájeha iežas masterbarggustis man deatalaš dákkár máhttu lea dearvvašvuodadikšumis.

14.5 Guovttegielatvuoda didolašvuoha

Guovtte- ja mánggagielagiidda lea oahpes ášši jurddašit gielalaš váikkuhusaid birra. Giellabirrasis gos hállujuvvo eambo go okta giella lea oalle dábálaš gullat ságastallamiid sihke sániid ja dadjanvuogiid birra mat leat earáláganat nuppi gillii ja maiddáii mo dat váikkuhit dahje báidnet nuppi giela. Dán oktavuodas sáhtta gullat omd. *dat njaddá dárogillii*, go oaivvilduvvo ahte sáme gielas gullá dárogiela váikkuhusa. Gielladieđalaš tearpmain **interfe-**

reansa oaivvilduvvo nuppi giela váikkuhus nubbái. Dákkár váikkuhusaid ságastallamiin giellageavaheddjiid gaskkas lea dávjá moraliserejeaddji šuokŋa, mii mearkkaša ahte nu gohčoduvvo ”buhtes giella” adnojuvvo ideálan dahje norbman. Gielladutkamis dáid fenomenaid čilgemis ii leat sáhka das mii lea riekta dahje boastut, iige das mii lea fuotni dahje buorre, muhto baicce das mo giellalaš váikkuhusaid sáhtta guorahallat analyhtalaččat.

Manimus nuppelot jagi guovttegielatvuoda dutkamis (gč. Pavlenko 2009, 2011; Javier 2010) guovddáš gažaldat leamaš geahččalit gávnnahit mo gielat váikkuhit guovttegielat olbmo jurddašepmái, dovduide ja gulahal-lamii. Odđa lahknanvugiin čájehuvvo mo nuppi giela oahppama proseassa mielddisbukta doabaovdáneami ja doahpagiid odđasit orniiduvvama, iige dušše odđa sániid heiveheami ovddežis oahpes mearkkašumiide.

Guovtte- ja mánggagielatvuoha adnojuvvo dynámalaš dillin, man dutkamis ferte váldit vuhtii dakkár beliid mat váikkuhit giellalaš ja kognitiiva ovdáneap-mái. Dát gáibida fágaidrasttildeaddji perspektiivva go lingvisttalaš aspeavtta lassin lea maid sáhka guovtte- dahje mánggagielaga sosiokultuvrralaš birrasis. Dát guokte variábela eai leat vuostálas relašuvnnat, baicce sáhtta oaidnit daid kontinuma dahje jotkkolašvuoda rámma badjedoban man vuollái gullet dakkár guorahallanaspeavttat go ahki goas lea oahppan giela, man guhká lea orron giellabirrasis, erenoamáš giellamáhttu (ovdamearkka dihte man muddui máhtta muitalit áššiid birra iešheanaláččat dahje ovdamearkka dihte govaid vuodul ja máhttago čállit), oppalaš giellamáhttu mii testejuvvo ja mihtida eanet gelbbolašvuoda surggiid, man olu giella geavahuvvo ja makkár oktavuodain. (Athanasopoulos 2011: 36–38.)

Go ovdamearkka dihte nomeniid lohkomarkerenvuogádaga erohusaid váikkuhus ii-giellalaš proseassaide lea iskojuvvo guovttegielagiin, de leat gávnnahuvvon stuora erohusat dan ektui man bures máhtta nuppi giela. Vuosttaš giela váikkuhus ii-giellalaš kognitiiva proseassaide, nugo ovda-mearkka dihte nomengovaid erohusaid ja sullasašvuodaid meroštallan, jávká go olmmoš lea ollislaččabut oahppan nuppi giela ja lea orron guhká nuppi giela birrasis. Iskosiid vuolggasadjin lei gávdat man láchkai dat ahte dihto gielas markerejuvvo nomeniid erohus logahahti entitehtan (ovttaidlohku ja mánggaidlohku) ja ii-logahahti entitehtan, váikkuha kategoriseremiidda

daid ektui geaid gielas ii leat dákkár giellaoahpalaš erohus, muhto mas nomeniid ávnnasreferánša lea guovddázis. Áđaid kategorisereniskosiin ovddibut kategoriserejedje hámiid vuodul ja mañibut fas ávdnasiid vuodul. (Athanasopoulos 2009: 29–65; Baker 2011: 158–160.)

Lea beroštahtti gažaldat guorahallat makkár ovdamearkkat livčče dakkárat mat čájehivčče giela váikkuhusa jurddašeapmái omd. sámegielagiid ja dárogielagiid buohtastahttimis. Jos lea nu ahte giellaoahpaiduvvan semantihkalaš sárgosat man nu láhkai báidnet olbmo jurddašeami, de lea jáhkehahtti ahte leat maid ovdamearkkat mat čájehit mo dákkár sárgosat eatnigielas vuhttojit erenoamášvuhtan dahje interfereansan dan gielas maid olmmoš lea oahpahallamin. Giellaoahpalaš beliid nugo nomeniid lohko- ja kásusgeavaheami iešvuodaid livččii dalle vejolaš gávdnat interfereansan. Ja lea oahpes ášši ahte dákkár interfereansa lea dábálaš erenoamážit oahpahallama álgomuttus. Eaige leat dušše giellaoahpalaš bealit mat sáhttet váikkuhit ođđa giela oahppamii, muhto maiddái semantihkalaš interfereansa lea oahpes ášši. (Gč. Pedersen 1967; Leirvaag 1999; Rasmussen 1998; Todal 1993.)

Oahpahas mii vuodđuduvvo doaibmi guovttegielatvuhtii lea earálágan go ovttagielat oahpahas. Go lea oktanaga oahpahallamin guokte giela (sámi oahppit galget dasa lassin jo vuosttaš skuvlajagis stoahkama vuodul oahppagoahtit eanjalgiela), de dakkár oahpahas ferte duddjot guovttegielatvuoda didolašvuoda. Dákkár didolašvuoda máksá ahte ohppiid giellaoahpahas ferte duddjojuvvot máhttu guorahallat gielaid ráhkadusa, geavahusa ja váikkuhusa sihke deskriptiiva ja normatiiva oainnus, nu ahte lea vejolaš buorebut nákcet oahppat maiddái dakkár sámegiela ja dárogiela mii geavahuvvo iešguđet oktavuodain sihke njálmmálaš ja čálalaš giellan. Dannemark (2011) čájeha man stuora dárbu lea duddjot oahpaheddjiide máhtu nu ahte sáhttet láidestit ohppiid atnit ávkki sámegiel máhtus go leat oahppamin dárogiela, ja son čájeha maiddái mo guovttegielatvuoda ovddideamis sáhtášii geavahit ohppiid sámegielmáhtu veahkkin dárogiela oahpahas ja guovttegielat didolašvuoda nannemis. Maiddái Todal (1997) deattuha kontrastiivvalaš lahkonanvuogi ovdamuniid oahpahasas.

Normatiiva giellamáhttu áddejuvvo dábálaččat bakkolaš gáibádussan, muhto pedagogalaččat dan lea vejolaš jurddašit sávahahtti mihttomearrin

man geahččalit juksat oahpahusa áigge. Dát guoská erenoamážit dakkár giellageavaheapmái mii ii-normerejuvvon gielas sáhtta leat dábalaš ja mii ii rihko giellaoahpalaš njuolggadusaid. Ohppiid giela árvvoštallama norbmagáibádusaid ektui lea lunddolaš jurddašit mihttomearrin maid juksat oahppomannolaga áigge, ja man ollašuttinmuddu sáhtta varieret oahpis oahppái.

14.6 Váilevaš giellamáhttu vai kreatiiva giellamáhttu?

Doaibmi guovttagielatvuoda guorahallamis gullá váldit vuhtii makkár gulahallanoktavuodas giella geavahuvvo. Oahppoplánaid vuolggasadjin lea giellageavaheapmi man norbman lea ovttagielat sámegielaga ja dárogielaga giella ja giellageavahanvuohki. Dákkár ovttagielaga dovdomearka lea ahte gillii eai seaguhuvvo ovdamearkka dihte eambbo go dakkár nuppi giela sánit mat leat cieggan ovttagielat giellabirrasa giellageavaheapmái ja leat sajjáiduvvan loatnasátnin. Skuvlla norbmagiella lea vuodđuduvvon dákkár giela ala. Dat máksá ahte sámegiela ja dárogiela oahpahusa mihttomearri lea ”buhtes” giella mas ii dohkke dakkár guovttagielagiid árgabeaigiella mas dávjá geavahuvvojit nuppi giela sánit ja dadjanvuogit. Dát giellageavaheapmi lea háreve ovttaadássaš dan mearkkašumis ahte sámegiela ja dárogiela geavahettiin geavahuvvojit seamma olu nuppi giela elemeanttat. Gielaid servodatlaš nanusvuohka ja stáhtus váikkuha gievrrabut dárogielas sámegillii go nuppe gežiid. Sullasaš gielaid gaskasaš váikkuhusat vuhttojit čielgasit maiddái Suoma ja Ruota bealde, ja lea oppalohkáii oahpes fenomena olu guovttagielat servodagain. (Gč. omd. García 2009: 44–51; Baker 2011: 106–110.)

Sihke doaibmi guovttagielatvuoda ja gielladikšuma perspektiivvas dárbbášuvvo komparatiiva giellamáhttu veahkin normatiiva giela oahppamis. Dakkár didolašvuodain lea vejolaš buorebut áddet gielaid ovttaláganvuodaid ja erohusaid ja daid relevánssa giela ráhkadussii ja geavahussii, ovdamearkka dihte ahte dárogiela sátnái *regning* leat sámegillii guokte sáni: *rehkenastin* ja *rehket*.

Guovttegielat olmmoš sáhtá earuhit goas lea vejolaš seaguhit gielaide ja goas ii. Jos lea ságastallamin ovttagielat olbmuin dahje sámegiela giin gii orru eará riikkas, de lea dábalaš geahččalit garvit geavaheames dárogiela sániid maid diehtá ahte ovdamearkka dihte Suoma beale olmui lea veadjemeahtun áddet. Guovttegielagiid diđolašvuohta geainna goappá giela geavahit lea duodaštuvvon maidái vuollái golmmajahkásaččain, ja lea čájehuvvon ahte ovdal go mánná lea deavdán guokte jagi, de veadjá jo earuhit makkár oktavuodain geavahit goappá giela (Baker 2011: 96). Dán duodašta maid Ijäs (2011: 45–46) go su simultánalaččat sámi-suoma guovttegielat informánta jo beannotjahkásažžan earuhišgodii goas geavahit sámegiela ja suomagiela sániid. (Gč. maid Ijäs 2004, 2007.)

Go geahččá giellageavaheami deskriptiiva oainnus, de guovttegielat bir-rasis lea oalle dábalaš sámegiela háladettiin geavahit dárogiel loatnasániid. Normerejuvnon ja diđolaš giellageavaheamis loatnasánit leat heivehuvvon sámegillii. Olusiid árgabeaigiella lea earálágan go normerejuvnon giella ja das sáhttet vel dábalaš sámegielsánit buhtejuvnot nugo ovdamearkka dihte *hoppet*, *stupet*, *svømmet* ja *svettet* dan sadjái go *njuiket*, *buokčalit*, *vuodjat* ja *bivastuvvat*. Dákkár giellageavaheami daddjo dávjá giellaseaguheapmin ja sistisdoallá negatiiva oainnu ahte lea sáhka váilevaš giellamáhtus. Fágalaš tearpmain dan sáhtášii sámegillii gohčodit guovttegielasteapmin, mii gov-vida seamma fenomena olu guovttegielagiid beaivválaš giellageavaheamis. Ijäs (2004) lea giellaoččodeaddji máná giellageavaheamis seammalágan fenomena gohčodan kodaid ovtastuvvamin.

Ovdalis namuhuvvon ovdamearkkat dárogiela sániid geavaheamis lea nu odđa ida ahte daid ii sáhte lohkat loatnasátnin. Guovttegielat bir-rasis dakkáriid gullá dávjá ja lea individuála erohusat das gii man olu ja makkár oktavuodain daid geavaheami. Gulahallangaskaoapmin nuoraid gaskkas dákkár giella orru doaibmamin seamma láhkai go nu daddjon buhtes giella. Ja gula-hallangaskaoapmin dat lea ekonomalaš dan mearkkašumis ahte ii dárbbas duppal sátnevuorkká, go seamma sátnemáddaga geavahit sihke dárogillii ja sámegillii. Dán sáhtá maid atnit ovdamearkan das mo guovttegielatvuohta sáhtá mielddisbuktit nuppástusa sámegiela sátnevuorkái. Ravddamus dáhpáhussan guovttegielasteapmi sáhtá leat mearkan das mo guovttegielat olbmo vuosttašgiela geavaheami sáhtá geahnohuvvat nu ahte šaddá nuppi

giela ovttagielagin. Dákkár guovttegielasteamis sáme giela sániid sojaveami ja geavaheami máhttu hedjona ja sáhtta loahpas doalvut giellamolsumii.

Oahpahusas mas guovttegielastuvvo lea váddásit juksat skuvlafágalaš mihttomeriid go dakkár oahpahusas mas gielat eai seaguhuvvo, ja García (2009: 296–297) mielde soaitáhatlaš guovttegielasteapmi lea dábálaš dakkár oahpahusas mas mihttomearrin lea dahkat ohppiid ovttagielagin. (Gč. Blanc 1999; García 2009: 51; Baker 2011: 75.) Skuvlagiella normatiivagiellan vurdojuvvo addit ohppiide vejolašvuoda beaivválaččat beassat gullat ja geavahit dakkár sáme giela ja dárogiela mas dáid gielaid dábálaš sániid sajis eai geavahuvvo nuppi giela sánit. Guovttegielasteami negatiivvalaš váikkuhusat gusket vuosttažettiin sáme giellii, go sáme giella ii váikkut seamma láhkai dárogiellii.

Riikkagiela váikkuhusat gullojit ja oidnojit dávjá dálá gielas maiddá ráhkaduslaš erenoamášvuotán nugo omd. mánggaidlogu sátnehámiid geavaheapmi lohkosániid oktavuodas (lokatiiva **golmma mánáin* ja illatiiva **viđa olbmuid*, pro. *golmma mánás* ja *viđa olbmui*). Dákkár guovttegielatvuoda váikkuhusat árvvoštallojuvvojit dávjjibut normatiiva go deskriptiiva oainnus. Skuvlla giellafágaid plánaid vuodđun lea čielgasit normatiiva giella mii maiddá geavahuvvo oahppogirjjiin. Gelbbolašvuodamihttomeriid gaskkas 7. jahkeceahki loahpa rádjái daddjo ahte oahppis vurdojuvvo máhttu dihtomielaččat geavahit sáme giel sániid ja dajaldagaid. Suoma beale oahppoplánas jo vuosttaš ja nuppi jahkecehkiid áigge deattuhuvvo man deatlaš lea oahppat ođđa sániid ja hárvánit jerrat dahje ohat amas sániid mearkkašumi. Oppalohkái Suoma beale oahppoplánas buhtes giela oahppan ja geavaheapmi adnojuvvo deatlašžan, ja danin 3.–5. jahkecehkiid áigge giellagáhtten maid deattuhuvvo. 5. jahkeceahki loahpas buori giellamáhttui gullá earet eará máhttit buhtes sáme giela masa ii seaguhuvvo suomagiella. (Sáme giella eatnigiellan 2004.) Ággan láve geavahuvvot earret eará dat, ahte buhtes gielain gulahallá buoremusat oktavuodain, main gáibiduvvo unnit eanet virggálaš giellageavahus.

14.7 Guovttegielatvuohta hávskin

Giella ii geavahuvvo dušše mitalit somás fearániid, máidnasiid ja cukcasiid. Juohke gielas leat iežas erenoamáš giellastoahkanvejolašvuođat maid ii leat vejolaš jorgalit nuppi gillii, vaikko olmmoš livččii man doaibmi guovttegielat. Sámegillii dakkárat leat omd. ovdalis namahuvvon árváduusat *Manin skuvlavázzi ja rievssatbivdi eaba gulahallan?* ja *Maid dajai margariidna go vuodja gahčai johkii?*

Sámegiela giid guovttegielatvuohta addá vejolašvuođaid maid dá sullasaš giellastoahkamiidda riikkagillii. Dasa lassin dat addá vel goalmát vejolašvuođa mii lea maid ovdamearkan das ahte guovttegielaga giellagelbbolašvuohta lea eambo go guovtti giela hálddašeapmi ja geavaheapmi iehčanas giellan. Guovtte- ja mánggagielat olbmui lea oahpes ášši sáhttit sihke stoahkat ja oaidnit hearvva gielaide buohtastahttimiin ja maidái daid seaguheamis. Muhtin meahcegoađi guossegirjjis gávdnui teaksta mii lea somá aiddo giellaseaguheami dihte ja man gádnat ledje čállán ná: *Ertesuppa vi drakk til magen den nesten sprakk*³. *Ja ihkku go de suodai, de hávkamin lei duodai.*

Sámegiela sániin main leat hámi dáfus vástideaddji sánit dárogillii, sáhtta guovttegielat olmmoš oaidnit humoristtalaš beliid maid ovttagielat olmmoš ii oainne. Dakkár sátni go *dustehus* mii sámegillii lea *dustet*-vearbba nomen-suorggáduš, lea seamma hápmásaš goallossátnin dárogielas **pejoratiiva** dahje fuonášeaddji sátni (man sáhtáši dulkot jallaid dahje gáiggáid vistin). Go de dát sátni álggos váldojuvvui atnui buohcciviesu boadálaga vuostáiváldinsadjin, de guovttegielat olmmoš sáhtti geassit moji go dárogielat olmmoš hirpmástalai. Šattai vel hearvábun go evttohuvvui vuohkkaset suorggáduš, *dustehat* (mii dárogillii sáhtta máksit seamma go gáiggáid vašueapmi).

Ránen mun in leat gal muhto rövet gal áiggun. Ná logai olmmái gii bođii Norgga beallái rájá oassálastit heastagilvovuodjimiidda. Lei gullan olbmuid geavaheamen dárogielas *trene-* ja *prøve-*vearbaid, go hálle tránemis ('hárjehallamis') ja prøvemis ('geahččaleamis'). Ja nu geahččalii iešge geavahit dáid sániid, muhto ii diehtán ahte go heivehii daid vel buorebut

3 Heartamáli jugaimet dassái go goasii čoavji luodan.

sámegillii, de Norgga beale sámi-dáru guovttegielat olmmoš áinnas áddii dan dárogiela *rane-* ja *røve-*vearban (mii sámegillii mávssášii rivvet ja rievvidit). Dajahus ”noen enkle ord om duohtavuoda birra” lea Nils Viktor Holmbergga dovddus ”Dearvuodat Deatnogáttis fra en med dårlig dárogiella” -lávlla-teavstta ovdamearka. Dán teavsttas son čájeha mo poesijas maid sáhtta ulbmillaččat geavahit guokte giela oktanaga, ja teaksta lea maiddái buorre ovdamearka kreatiiva guovttegielatvuoda geavaheames. Seammás dát teaksta lea maid buorre ovdamearka das mo doaibmi guovttegielatvuolta ii leat dušše guovtti giela doaibman guoktin sierra gulahallankodan. Guovttegielat olbmui das lea goalmát dimenšuvdna dat ahte daid sáhtta geavahit oktanaga. Dáidá leat dat maid Øzker (2008) oaivvilda, go čállá ahte ”Det er viktig å ha en *begge deler og litt til* -tilnærming når det dreier seg om barnas totale språklige utvikling og faglige utvikling i vid forstand” [Lea deatalaš ahte lea *goappašagaid ja veaháš vel* -lahkoneapmi dasa mii guoská mánáid ollislaš gielalaš ja fágalaš ovdáneapmái oppalaččat].

Ohppiid gielladiđolašvuoda duddjomis lea deatalaš váldit ovdan dákkár guovttegielasteami, vai ohppet maid oaidnit gielaide oktanaga geavaheami positiiva beliid. Go besset oahpásmuvvat ja hárvjaniit gielaide buohtastahttimii ja guovttegielasteami sihke pohtalaš ja humoristtalaš beliide, de dat maid veahkeha duddjot metalingvisttalaš ja kontrastiiva áddejumi mii lea eaktun sáhttit jorgalit teavsttaid nuppi gielas nubbái.

Vaikko skuvlla ulbmil leage dahkat ohppiid doaibmi guovttegielagin dan mearkkašumis ahte ohppet sámegiela ja dárogiela monolingála norpma ja vuordámušaid ektui, de lea čielggas ahte guovttegielat oahppi giellamáhttu addá vejolašvuodaid sihke oktanaga geavahit goappašiid gielaide eará guovttegielagiiguin beaivválaš gulahallamis, ja maiddái dihtomiellalaččat geavahit iežaset guovttegielatvuoda, ovdamearkka dihte kreatiiva, humoristtalaš giellageavahanvugiin. Dákkár giellageavaheapmi lea sierra stiilavariánta maid guovttegielagat sáhttet geavahit diđolaččat, iige dat leat dalle váilevaš giellamáhtu mearkan, baicce gielalaš ovdanbuktima riggodahkan ja molssa-eaktun mii doaibmá bures alladásat guovttegielat birrasis.

Gielladiđolašvuoda nannemii, erenoamážit dasa mii guoská guovttegielatvuhtii, lea deatalaš ahte bajit cehkiid oahpahusas ságastallojuvvo

maiddái dakkár giellageavaheami birra mii ii vástit ovttagielat skuvlaoahpahausa norbmii. Ná sáhtá eastadit ahte ohppiide báhcá dakkár oaidnu ahte guovtte giela oktanaga geavaheamis leat dušše negatiiva bealit, nugo dávjá boahdá ovdan sihke oahpahusas ja giellaárvoštallamis man vuodđun leat ovttagielat oahpahausa norpmat. Dát norpmat leat nu nannosat ahte dat orrot gustomin guovttegielatvuoda oahpahussiige nu nannosit ahte ii leat sadi guovttegielasteami positiiva beliide. Guovttegielasteapmi hui dávjá adnojuvvo fuones giela mearkan, go ii čuovo “buhtes” normerejuvvon giela njuolggadusaid. Moaitámušain dakkár giellageavaheapmi čilgejuvvo sihke váilevaš giellamáhtun ja vel šluhtuvuohtange. Manai guhká ovdal go gielladutkamis oaidnigohte kodaid molsumis maiddái positiiva beliid, ahte dat sáhtá leat systemáhtalaš ja čeahppivuoda mearkan mii sáhtá leat riggodahkan gulahallanoktavuodain. Lea oahpes ášši ahte maiddái guovtte- ja mánggagielagiid gaskkasge eai oainne makkárges positiiva beliid gielaid seaguheamis. Woolard (2004: 75) mielde guovttegielasteami negatiiva oainnu duohken lea ovttagielaga jurddašanvuohki, jáhkku ahte gulahallamis lea doarvái dušše ovtta giela geavahit. Son oaivvilda maiddái ahte dakkár jurddašanvuohki duddjo dan ala ahte giella áddejuvvo vuosttažettiin gaskkustangaskaoapmin iige sosiála doaimbangaskaoapmin, mas guovtte- ja mánggagielat olmmoš sáhtá geavahit buotlágan giellamáhtu. Börestam & Huss (2009: 11) maid čujuheaba dasa mo ovddeš áigge guovttegielatvuoda áddejumi mielde guovttegielasteapmi adnojuvvui váilevaš giellamáhtu mearkan. Kleemann (2015: 2009–2015), gii lea dutkan guovttegielat mánáid stoahkama sámegillii ja dárogillii mánáidgárddis, čállá ahte buoret máhttu dan birra mo gielat geavahuvvojit vurrolága sáhtá veahkehit áddet ahte dákkár giellageavaheami duohken ii leat váilevaš giellamáhttu. Mánát geat stohket guovttegielat rollastohkosiid geavahit ávkin guktuid gielaid ja vel dasa lassin sáhttet atnit vejolašvuoda ovttastahttit gielaid geavaheami. Gielaid lotnolas geavaheapmi sáhtá geavvat ulbmillaččat ságastallama áigge. Outakoski (2015b) čujuha dasa mo árbevirolaš vuohkin leamaš dutkat guovttegielatvuoda giellaservodaga ja gielladomenaid perspektiivvas ja mo ođđaset teoriiat fas váldet vuolggasadjin olbmo giellageavaheami ja “háliidit čielggadit makkár vugiid mielde indiviida geavaha iežas giellačoakkáldaga ságastallamis ja gulahallamis earáiguin ja makkár gielladomeanat dalle ihtet oidnosii”.

14.8 Oktasaš sámeigiella

Vaikko vel sihke sámeigiela ja dárogiela lotnolas geavaheapmi seamma gulahallanoktavuođas, nugo ovdamearkka dihte rádiosáddagis, ja vel guovttegielasteapmige, ii dagat áddenváttisvuođaid guovttegielat sámi-dáru oktavuođas, de goitge dakkár giellageavaheami vealtamii leat ákkat. Deatalaš ággan lea dat mainna olles sámeigiela oahppoplána ulbmilkaþital álggahuvvo:

Sámit leat okta álbmot mii orru Norggas, Ruotas, Suomas ja Ruoššas, ja sámegielat čatnet sámiid oktii riikkarájiid rastá. Sámegielat leat almmolaš unnitlogugielat Norggas, Ruotas ja Suomas. Leat máŋga sámeigiela ja iešguđetlágan suopmanat, ja sámi gielladilli ja sámeigiela eavttut leat iešguđetládje iešguđet guovlluin Sámis. Sámeigiella lea nanu kulturguoddi, ja oktasaš árvvut, vásáhusat ja máhttu fievr-reduvvojit boahte buolvvaide giellageavaheami bokte. Ulbmil lea ahte sámeigiella galgá bisuhuvvot, nannejuvvot ja ain ovdánahttot dievaslaš gulahallangaskaoapmin beroškeahhtá riikkarájiin.

(Oahppoplána – sámeigiella vuosttašgiellan s.2.)

Jos sámeigiella galgá sáhttit čatnat sámiid oktii riikkarájiid rastá, de dan ferte máhttit geavahit dakkárin ahte gulahallan lea vejolaš. Lea iešalddes čielggas ahte olbmui gii ii máhte dárogiela sáhtá šaddat váttis áddet sámeigiela mas geavahuvvo ollu dárogiella, seamma láhkai go dasa gii ii máhte suomagiela lea váttis áddet sámeigiela mas geavahuvvojit suomagiel sánit ja dadjanvuogit. Dát váttisvuohta ii čuožžil dušše guovttegielasteami dahje kodaid ovtastuvvama oktavuođas, muhto maiddái kodaid lonohallamiid dahje guovtte giela lotnolas geavaheami oktavuođain, nugo ovdamearkka dihte go rádiosáddagis jearahallojuvvo riikkagillii ja vástiduvvo sámeigillii. (Guovttegielasteami ja guovtti giela lotnolas geavaheami birra gč. Øzerk 2016: 139–141.)

Fága ulbmilčilgehusas daddjo ahte sámeigiella lea nanu sámi kulturguoddi ja sisttisdoallá oktasaš árvvuid, vásáhusaid ja máhtu. Vaikko ealli kultuvrras álohii gevvat rievdanproseassat, de datge leat olu dakkárat maidda sámeigiela

biras ieš sáhttá didolaččat váikkuhit. Sámegeiela dáfus okta beaktileamos váikkuhanarenain lea aiddo skuvla, gos giellaoahppanvejolašvuodát ja jođihangotti ja oahpaheddjiid giellaguottut, giellamáhttu ja gielladagut váikkuhit olu dasa makkárin sámegeiella gilvojuvvo boahhte buolvvaide. Doaibmi guovttegielatvuoda perspektiivvas lea danin deatalaš duddjot didolašvuoda dan birra mii ovddida ja mii hehte sámegeiela oktasaš vuodu bisuheames, nu ahte sámegeielagat sáhttet gulahallat riikarájiid rastá. Oktasaš giellavuodu bisuheapmi eaktuda danin giellaplánema mas oktasaš hástalusaide sáhttá gávdnat oktasaš čovdosiid. Oktasaš giela bisuheapmi ja ovddideapmi eaktuda maiddá ahte mánáidgárddiin dihtomielalaččat barget dan ala ahte mánát galget beassat oahppat dakkár sámegeiela man vuodđun lea sámegeiela sátneriggodat ja árbevirolaš dadjanvuogit. Dakkár giellamáhttu dahká vejolažžan dustet daid hástalusaid maid guovttegielatvuoha (ja erenoamážit eahpedássidis guovttegielatvuoha) mielddisbuktá.

Sámegeiela oktasaš vuodu bisuheapmái guovttegielat birrasis váikkuhit maid eará áššit go dušše gielladidolašvuoha. Ohppiid guovttegielasteami duohken ii dárbbáš leat dušše váilevaš giellamáhttu muhto sáhttá maid leat cieggan giellageavahanvuohki masa leat hárbálan jogo ruovttus dahje lagašbirrasis. Jos dakkár giellageavaheapmi lea dábálaš beaivválaš eallimis, de oahppit maid váldet dan mállen. Doaibmi normatiiva giellamáhtu duddjomii dárbbášuvvo danin ovttasbargu skuvlla ja ruovttu gaskkas, vai skuvla buorebut náke nannet ja ovddidit dakkár giellamáhtu mii lea skuvlaoahpahusa vuodđun. Skuvllas sáhttá, ja maiddá berre, vuordit sihke giellafágalaš ja pedagogalaš máhtu ákkastallat ja dan vuodul ovddidit sámegeiela ja dárogiela iešheanalisis giellan doaibmi guovttegielatvuoda duddjomis.

15 Loahpahas

Njálmmálaš ja čálalaš giellamáhttu, rehkenastinmáhttu ja digitála veahk-keneavvuid geavahanmáhttu adnojuvvo oahppanvejolašvuodaid eaktun sihke skuvllas ja maiddá muđuige servodagas. Danin dát namahuvvojitge vuodđogálgan main lea guovddáš sadji skuvlaoahpahas, ja skuvlla oahpahas vuodđuduvvo dáid gálggaid beaivválaš geavaheami ala.

Čálamáhtu cieggadeapmi automáhtalaš proseassan gáibida guhkes hárjehallanáiggi. Čálamáhtu reseptiiva oassi dahje lohkanmáhttu lea skuvlahistorijá álggu rájes adnojuvvo buot deataleamos gálgan. Mihttomearrin leai vuosttažettiin duddjot nanu lohkanmáhttu vai oahppit nákejedje lohkat teavsttaid mat skuvlaoahpahas adnojuvvojedje deatalažžan. Álbmoga lohkanmáhttu čuovvun adnojuvvo dálá áigge deatalažžan maiddá manjá skuvlaagi. Sivva dása lea ahte sihke servodaga ja ovttaskas olbmo ovdáneapmái lea deatalaš ahte juohkehaš máhtta lohkat bures. Olbmo lihkostuvvamii gáibiduvvo ahte veadjá deavdit bargoeallima lohkanmáhttogáibádusaid, ja almmá lohkanmáhttu haga šaddá maid váttis veadjit doaibmat sosiálalaččat ja kultuvrralaččat dálá čálamáhtu gáibideaddji servodagas. Servodatdásis lohkanmáhttu lea vuodđoeaktun sáhttit ollásit oassálastit servodatlahtun, atnit ávkki buot vuoigatvuodain ja maiddá dovdat buot geatnegasvuodaid. Servodaga jođanis ođasmahttimat ja rievdamat dahket dárbbaslažžan miehtá áiggi leat gárvvis lohka bokte sihke dievasmahttit ovdeš oahpu ja vel ođđa oahpuge váldit bargoeallima oktavuodas.

Erenoamážit čálamáhtu produktiiva gálggaide, namalassii čállinmáhttu duddjomii nu ahte čállin maid sáhtta geavvat lunddolaš ja njuovžilis proseassan, lea stuora dárbu. Čállingálggat leat buohtastahhtimis eará gálggaiguin mat maid cigget ja nanusmuvvet dušše hárjehallamiin ja go daid beassá dávjá geavahit.

Skuvladoaimmain čálamáhtu goappašat bealit, sihke lohkan ja čállin, adnojuvvojit vuodđogálgan daningo čálamáhttu lea vuodđun buot oahppamii. Nu olu skuvlaoahpahas gaskkustuvvo čálalaččat ja nu olu oahppanproseassain ja oahppi fágalaš ovdáneamis geavvá ja maiddá árvvoštallojuvvo oahppi

iežas čállima vuodul. Ná čálamáhttu doaibmá maiddá i vuoddogaskaoapmin dahje bargoreaidun oahppi iežas fágalaš ovdáneamis.

Vaikko lohkama ja čállima sáhttá guorahallat sierra doaibman, de dat nu čielgasit laktásit oktii ja duddjojít dan ollisvuoda mii gohčoduvvo čálamáhttun. Doaibmi čálamáhttu eaktun lea nanu formála máhttu. Lohkamis dat máksá máhttit jietnadagaid ja bustávaidda oktavuodaid dovdat nu ahte dan vuodul sáhttá hárhallat njuovžilis lohkkín. Čállimis formála máhttu máksá ahte máhttá buvttadit teavstta oktasaš čállinvuogi njuolggadusaid mielde nu automáhtalaččat ahte ii dárbbas smiehttat mo sániid čállit ja mo čállingiela njuolggadusaid geavahit. Lohkamis lea váldoáššin teavstta ádden ja čállimis fas teavstta hábmen nu ahte lea álkit áddehahti. Dán olámuttu juksan lea mángga jagi proseassa man lihkestuvvan lea dan duohken mo skuvladilis veadjá ovttastahttit čálamáhttu formála beliid gaskkusteami ja gulahallama váldoáššin: mo fáhtet teavstta sisdoalu ja mo ieš hábmet teavstta ulbmila ektui. Doaibmi čálamáhttu juksan lea dán guovtti beali ollašuttima duohken.

Skuvlaoahpahusa doaibmi guovttegielatvuoda mihttomearri máksá ahte oahppit galget maiddá beassat juksat sihke doaibmi njálmmálaš ja čálalaš riikkagiel máhttu. Guovttegielat dilis sáme gielat olmmoš dárbbasa erenoamáš máhttu ja diđolašvuoda das mo seailuhit ja nannet sáme giela servodaga doaibmi giellan, go gielaide geavaheapmi erenoamážit almmolaš oktavuodain ii leat ovttađassásaš. Lea deatalaš earuhit guovttegielasteami diđolaš dahkun gulahallanoktavuodas ja guovttegielasteapmi ehpediđolaš, automáhtalaš giellageavaheapmin mii loahpas sáhttá doalvut giellamolsumii.

Čálamáhttu ja skuvlagiella viiddida sáme giela geavahanvejolašvuodaid ja duddjo dan vuodu mainna sáme gielat olmmoš galgá sáhttit gulahallat iežas gillii nu olu oktavuodain go vejolaš. Sáme giela geavaheapmi skuvlaoahpahusas váikkuha sihke ohppiid giellaovdáneapmái ja sáme giela ovdáneapmái nu ahte dan sáhttá geavahit lunddolaččat oahpahusas, bargoeallimis ja priváhta ja almmolaš oktavuodain sihke njálmmálaččat ja čálalaččat.

Dálá sámi servodagas giellaovdáneami geavatraš ja teorehtalaš vuoddu duddjojuvvo skuvllas, ja leat maid dađistaga eambo oahppit geaidda skuvla lea deataleamos giellageavahanarena. Sáme giela boahhte áigi riikkarájiid

rasttildeaddji, doaibmi gulahallangaskaoapmin, lea olu dan duohken mo giellageavaheaddjit ieža giellageavaheamiineaset dan hábmejit. Skuvlla giellaoahpahus ja giellageavaheapmi duddjo dan máhtu ja gielladiđolašvuoda mainna sámegiella galgá sáhttit birget ja ovdánit doaibmi guovtte- ja mánggagielat servodagas.

Giella lea sihke individuála ja sosiála fenomena. Dat lea individuála dan mearkkašumis ahte juohke olmmoš lea giellageavaheaddji, máhtta atnit ávkki gielas hállin ja guldaleaddjin. Jurddamáilmmis olmmoš sáhtta ieš leat sihke hálli ja guldaleaddji. Duohta dilis giela geavaheamis ferte leat sihke hálli ja guldaleaddji, ja nu giella leage čielgasit sosiála fenomena. Juohke olmmoš gii sámasta nanne sámegiela sosiála fenomenan; mađe eambbo leat giellageavaheaddjit dađe nannoseappo lea gielladilli. Sámegiela boahtteáigi lea dan duohken ahte mis leat olu sámegiela aktiiva njálmálaš ja čálalaš giellageavaheaddjin.

Sámegiella seailu ja ovdána dušše jos dan geavaha. Dat ovdána buoremusat go dan geavaha nu olu oktavuodain go fal vejolaš. Giella sihke individuála ja sosiála fenomenan dahká sámegiela geavaheami maiddáihke individuála ja kollektiiva ovddasvástádussan.

Buot gielat leat gulahallanvuogá dahkan seamma árvosaččat, muhto olbmuid gaskkas buot gielat eai adnojuvvo seamma árvvus buot oktavuodain. Giela árvogažaldat sáhtta leat mánggabealat ášši guovtte- ja mánggagielat olbmui gii sáhtta geavahit gielaid iešguđet oktavuodain, ovdamearkka dihte nuppi giela bearaš- ja astoáiggegiellan ja nuppi giela bargosaji- ja čoahkkingiellan. Dákkár giellageavahanjuogu duohken sáhttet leat olu sivat, sihke iešguđet gielaid geavaheddjiid mearri ja gielaid gaskasaš stáhtus.

Sámegiela stáhtus lea min áigge nanusmuvvan ja giellaovdáneapmi lea geavvan cehkkiid mielde dan rájes go dat lei olggušuvvon ja gildojuvvon giella ja dasto girdojuvvon ja muhtin muddui dohkkehuvvon giella. Dál sámegiela geavaheapmái lea maiddáihke láchkadoarjja. Skuvlla giellaoahpaheami mihtomearrin lea dál doaibmi guovttegielatvuolta, man ala buot skuvllat mat čuvvot sámi oahppoplána duddjojtit olles skuvlaoahpahusa.

Sámegiela seailun ja ovdáneapmi guovtte- ja mánggagielat dilis eaktuda gielalaš didolašvuoda, nu ahte olmmoš nákke didolaččat välljet goas man giela geavahit. Sámegielagat leat nu mángga oktavuodas birastahtton riikkagielagiiguin ahte jos sámegielat olmmoš ii didolaččat vällje sámástit, de sámegiella sáhtta álkit šaddat dan dillái ahte geavahuvvo dušše ruovttus, skuvllas dahje eará sajiin gos leat dušše sámegielagat. Riikkagielat olmmoš maid ferte diehtit ja áddet manin lea deatalaš ahte nu olusat go fal vejolaš geavahit sámegiela. Ii galggaše šaddat nu ahte doaibmi guovttegielatvuotta gáržuda sámegiela geavahanvejolašvuodaid ja nu maddái sámegiela bisu-heami ja ovdáneami sihke beaivválaš giellan ja skuvlagiellan.

Gáldut

- Aikio, Aimo 2000: *Olbmo ovdáneapmi*. Kárášjohka: Davvi Girji.
- Aikio, Samuli 1992: *Olbmot ovdal min: sámiid historjá 1700-logu rádjái*. Ohcejohka: Girjegiisá Oy.
- Aikio-Puoskari, Ulla 2007: Saamelaisopetus osana suomalaista peruskouluu. – Jussi Ylikoski ja Ante Aikio (doaimm.), *Sámit, sánit, sátnehámit. Riepmočála Pekka Sammallahtii miessemánu 21. beaivve 2007*. Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia. Mémoires de la société finno-ougrienne. 253. Helsinki. 73–84.
- Alho, Irja & Kauppinen, Anneli 2009 (2008): *Käyttökelioppi*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Amery, Heather & Cartwright, Stephen 2011: Mu vuosttaš duhát sáni. [Oslo]: Fonna Forlag.
- Andersen, Solveig 2013: *Prestefrue og bispinne Margarethe Wiig (1903–2002)*. *Stemme for de stemmeløse. Forfatter av samisk ABC*. Master i kristendomskunnskap AVH 5020. Våren 2013. Det teologiske Menighetsfakultetet. Oslo.
<<http://brage.bibsys.no/xmlui/bitstream/handle/11250/161407/AVH5020-kand-nr-3055-masteravhandling-Andersen-navn.pdf?sequence=1&isAllowed=y>> (07.01.2015).
- Anderson, R. C. & Nagy, W. E. 1984: How many words are there in school printed English? – *Reading Research Quarterly*, 19 3. 304–330.
- 1991: Word meanings. – R. Barr, M. L. Kamil, P. B. Mosenthal & P. D. Pearson (doaimm.), *Handbook of reading research* Vol. 2. 690–724.
- Antonsen, Lene & Janda, Laura & Baal, Biret Anne Bals 2012: Njealji davvisámi adposišuvnna geavahus. *Sámi dieđalaš áigečála* 2/2012.
- Aro, Mikko 2009: Effect of Orthography on Reading Acquisition. Theoretical and Practical Implications. – Johanna Ijäs & Nils Øivind Helander (doaimm.), *Sáhkavuoruiin sáhkan. Sámegiela ja sámi girjjálašvuoda muhtin áigeguovdilis dutkanfáttát*. Dieđut 1/2009. Guovdageaidnu: Sámi allaskuvla. 9–21.

- Árvvoštallanbagadus 2011. MAT0010 Matematihkka 10. jahkeceahkki (Oahppit). Utdanningsdirektoratet. <http://www.udir.no/Upload/Eksamen/Grunnskolen/2011/Vurderingsveiledninger/5/MAT0010_Matematikk_Vurderingsveiledning_2011_Nordsamisk.pdf> (31.3.2012).
- Athanasopoulos, Panos 2011: Cognitive Restructuring in Bilingualism. – Aneta Pavlenko (doaimm.), *Thinking and Speaking in Two Languages*. Bristol – Buffalo – Toronto: Multilingual Matters. 29–65.
- Aukrust, Vibeke Grøver 2005: *Tidlig språkstimulering og livslang læring – en kunnskapsoversikt*. Rapport utarbeidet for Utdannings- og forskningsdepartementet. <https://www.regjeringen.no/globalassets/upload/kilde/ufd/rap/2005/0032/ddd/pdfv/267903-aukrust_sprakstimulering.pdf> (09.10. 2014).
- Baker, Colin 2011: *Foundations of Bilingual Education and Bilingualism*. Fifth Edition. Bilingual Education and Bilingualism. Bristol – Buffalo – Toronto: Multilingual Matters.
- Baal, Lisa & Wirkola, Kirsten 2003: *Hoahkat ja stoahkat*. Rávvgat mo sámegeielain bargat 1. luohkás. [Guovdageaidnu]: Sámediggi.
- Baal, Berit Anne Bals 2009: Substantiivvaid máttaluohkát mánáidgielas. – Johanna Ijäs & Nils Øivind Helander (doaimm.), *Sáhkavuoruiin sáhkan. Sámegeiela ja sámi girjjálašvuoda muhtin áigegeovdilis dutkanfáttát*. Dieđut 1/2009. Guovdageaidnu: Sámi allaskuvla. 42–53.
- Bals, Berit Anne 2002: *The acquisition of grade alternation in the Kautokeino dialect*. Cand. Philol. Thesis. Linguistic Department. University of Tromsø.
- Biret Anne 2005: ”Mánná bojjá láppi” – fuomášumit sámegeiela uhcahastimin/unnagielažis. *Sámi dieđalaš áigečála 1/2005*.
- Bals, Marit Ellen Inga 2015: *Samiske terapeuters erfaringer med pasienter som mener de lider av ganning*. Masteroppgave i helsefag. Det helsevitenskapelige fakultet. Institutt for helse og omsorgsfag. Tromsø: UIT Norges arktiske universitet.
- Baumann, J.F. & Kameenui, E.J. 1991: Research on vocabulary instruction: Ode to Voltaire. – J. Flood, J.J. Lapp & J.R. Squire (doaimm.), *Handbook of research on teaching the English language arts*. New York: MacMillan. 604–632.

- Beck, I. & McKeown, M. 1991: Conditions of vocabulary acquisition. – R. Barr, M. Kamil, P. Mosenthal & P. D. Pearson (doaimm.), *Handbook of reading research*. Vol. 2. Longman. New York. 789–814.
- Becker, W.C. 1977: Teaching reading and language to the disadvantaged. What we have learned from field research. – *Harvard Educational Review*, 47. 518–543.
- Bergsland, Knut 1946: *Røros-lappisk grammatikk. Et forsøk på strukturell språkbeskrivelse*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie B: skrifter XLIII. Oslo: H. Aschehough & Co.
- 1952: Hvordan den nye samiske rettskrivningen ble til. – Asbjørn Nesheim (doaimm.), *Sameliv. Samisk Selskaps Årbok. – Sámi Áellin. Sámi Særvi jakkigir’ji*. 1951–1952. Oslo: Merkur Boktrykkeri. 28–50.
- 1967: Lapp Dialectal Groups and Problems of History. – *Lapps and Norsemen in Olden Times*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie A: Forelesninger. XXVI. Universitetsforlaget. Bergen: A.s. John Griegs Boktrykkeri. 32–53.
- 1984: *Eldre samiske tekster*. Universitetet i Tromsø. [Tromsø]: Institutt for språk og litteratur.
- Bialystok, Ellen 2005: Consequences of Bilingualism for Cognitive Development. – Judith F. Kroll & Annette M. B. De Groot (doaimm.), *Handbook of Bilingualism. Psycholinguistic Approaches*. Oxford: University Press. 417–432.
- 2009: Bilingualism: the good, the bad, and the indifferent. *Bilingualism: Language and Cognition* 12. Cambridge: University Press. 3–11.
- Blanc, M. 1999: Bilingualism, Societal. – Bernard Spolsky & R. E. Ashier (doaimm.), *Concise Encyclopedia of Educational Linguistics*. Amsterdam – Lausanne – New York – Oxford – Shannon – Singapore – Tokyo: Elsevier. 284–290.
- Bongo, Mikkel & Eriksen, Leif & Germeten, Sidsel 2009: Læreplanverket for kunnskapsløftet 2006 samisk (LK06S) – en analyse. – Karl Jan Solstad (doaimm.), *Samisk opplæring under LK06-samisk. Analyse av læreplan og tidlige tiltak for implementering*. NF-rapport nr. 3/2009. Bodø: Nordlandsforskning. 94–140.
- Boon, Inez 1968: *lásse ja mátte ruovtos*. Oappahæd’djigir’ji. Universitetsforlaget. Oslo: Grøndahl & Søn.

- Bruner, Jerome S. 2006: *In Search of Pedagogy*. Volume II. The selected works of Jerome. S. Bruner. Routledge. London and New York: Taylor & Francis Group.
- Bye, Patrik 2003: Kva er språk? – Patrik Bye & Trond Trosterud & Øystein Aleksander Vangsnes, *Språk og språkvitskap. Ei innføring i lingvistik*. Oslo: Det Norske Samlaget. 13–47.
- Bylund, Emanuel 2011: Language-specific Patterns in Event Conceptualization: Insights from Bilingualism. – Aneta Pavlenko (doaimm.), *Thinking and Speaking in Two Languages*. Bilingual Education & Bilingualism. Bristol – Buffalo – Toronto: Multilingual Matters. 108–142.
- Börestam, Ulla & Huss, Lena 2009: *Språklige möten. Tvåspråkighet och kontaktlingvistik*. Lund: Studentlitteratur AB.
- Choi, S. and Gopnik, A. 1995: Names, relational words and cognitive development in English and Korean speakers: Nouns are not always learned before verbs. – M. Tomasello & W. Merriman (doaimm.), *Beyond names for things: Young childrens acquisition of verbs*. New Jersey: Erlbaum. 63–80.
- Clark, E. V. 1993: *The lexicon in acquisition*. New York: Cambridge University Press.
- Croft, William 2000: *Explaining Language Change. An Evolutionary Approach*. Essex: Longman Linguistic Library.
- Crystal, David 2008 (2006): *How Language Works*. London: Penguin Books.
- Cummins, James 1980: The construct of language proficiency in bilingual education. – J. E. Alatis (doaimm.), *Georgetown University Round Table on Language and Linguistics 1980*. Washington, DC: Georgetown University Press. 81–103.
- 1984: *Bilingualism and special education: issues in assessment and pedagogy*. Multilingual Matters 6. San Diego, Calif.: College-Hill Press.
- 2008: BICS and CALP: Empirical and theoretical status of the distinction. – Brian V. Street & Nancy H. Hornberger (doaimm.), *Literacy*. Encyclopedia of Language and Education. Volume 2. Philadelphia: Springer. 71–83.
- Dąbrowska, Ewa 2004: *Language, Mind and Brain. Some Psychological and Neurological Constraints on Theories of Grammar*. Edinburgh: Edinburgh University Press Ltd.
- Dahl, Östen 2007: *Språkets enhet och mångfald*. Lund: Studentlitteratur AB.

- Dahle, Gro & Wold, Kjersti 2005: *Velkommen til språket. Skriveøvelser for lærere, elever og andre skrivelystne*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.
- Dannemark, Nils 2011: Tospråklegheit og metaspråkleg medvit. – *NOA Norsk som andrespråk*. 2/2011. Oslo: Novus forlag. 47– 66.
- Deutscher, Guy 2011 (2010): *Through the Language Glass. Why the World Looks Different in Other Languages*. London: Arrow Books.
- Diaz, Rafael M. 1983: Thought and Two Languages: The Impact of Bilingualism on Cognitive Development. – *Review of Research in Education*. Vol. 10. American Educational Research Association. 23–54. <<http://www.jstor.org/discover/10.2307/1167134?sid=21105375912891&uid=2&uid=70&uid=3738744&uid=2134&uid=4>> (11.4.2012).
- Edwards, John 2009: *Language and Identity: An introduction*. Key Topics in Sociolinguistics. Cambridge: Cambridge University Press.
- Edwards, Viv 2009: *Learning to be Literate. Multilingual Perspectives*. Multilingual Matters textbooks 3. Bristol: Multilingual Matters.
- Eira, Inga Ravna 1994: *Lohkanoahppu hállama vuodul*. Guovdageaidnu: Sámi Oahpahusráđđi.
- Eira, Karen Inga & Eira, Margrethe 2006: *Giellastohkosat – lohkan- ja čállinráhkkaneapmi*. Oahpponeahtta. <http://www.statped.no/moduler/Module_FrontPage.aspx?id=16547&epslanguage=NO> (05.03.2008).
- Eira, Karen Inga & Gaup, Inger Ellen 2009: *Ánin dánin. Oahpaheaddji neavagirji 1. ceahkkái*. Kárášjohka: Davvi Girji.
- Eira, Karen Inga & Gaup, Inger Ellen & Ekaas, Siv Marit Turi 2008: *Ánin dánin. Mu lohkanagirji*. Kárášjohka: Davvi Girji.
- Eira, Anne Kirste & Østby, Máret 2013 (1996): *Duodjegáldu*. Kárášjohka: Davvi Girji.
- Eriksen, Ardis Ronte & Skaltje, Maj-Lis 1995: *Sátnešullamat*. Kárášjohka: Davvi Girji.
- Evans, Vyvyan 2014: *The Language Myth. Why Language Is Not an Instinct*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Evjen, Bjørg & Ordning, Hans Jacob & Hamran, Olav & Hansen, Svein Olav & Jacobsen, Anne Kjersti & Svendsen, Åsmund 2012: *Olbmot áiggiid čada 1. Máilbmi ja Norga ovdal 1800*. Sámás: Britt Rajala & Mikkel Magnus Utsi. Kárášjohka: ČálliidLágádus.

- Fjellheim, Frode 2005: *Juoigama vuodul. Oahppogirji musihkas – juoigama vuodul*. Davvisámegillii jorgalan: Berit Margrethe Oskal. [Troandin]: Vuelie forlag.
- Flesh, Rudolf 1955: *Why Johnny can't read: and what you can do about it*. New York: Harper & Brothers.
- García, Ofelia 2009: *Bilingual Education in the 21st Century. A Global Perspective*. Oxford: Wiley–Blackwell.
- Gilakjani, Abbas Pourhossein & Ahmadi, Mohammad Reza 2011: Why is Pronunciation So Difficult to Learn? – *English Language Teaching*. 4 (3)/2011. 74–83. <<http://www.ccsenet.org/journal/index.php/elt/article/view/11877/8337>> (12.12.2013).
- Gjems, Liv & Vatne, Bente 2014: Barnehagelæreres arbeid med barns språklæring. – *Norsk pedagogisk tidsskrift. Forum for pedagogikk og fagdidaktikk*. 2.2014. Årgang 98. Oslo: Universitetsforlaget. 115–126.
- Gopnik, A. & Choi, S. & Baumberger, T. 1996: Cross-linguistic differences in semantic and cognitive development. *Cognitive Development*, 11 (2). 197–227.
- Graves, M.F. 1986: Vocabulary learning and instruction. – E. Z. Rothkopf (doaimm.), *Review of Research in Education*, 13. 49–89.
- Grimeland, Gisle & Oxaalas, Unni & Synnes, Kari 2000a: *Bárru, báhtter ja bissovašvuohta. Luonddu- ja birasfágagirji 7. luohkkái*. Sámás: Inger-marie Oskal. Oslo: A/S Landbruksforlaget.
- 2000b: *Suonjar, sohkar ja servvolašvuohta. Luonddu- ja birasfágagirji 6. luohkkái*. Sámás: Inger-marie Oskal. Oslo: A/S Landbruksforlaget.
- Grosjean, F. 1999: Bilingualism, Individual. – Bernard Spolsky & R. E. Ashier (doaimm.), *Concise Encyclopedia of Educational Linguistics*. Amsterdam – Lausanne – New York – Oxford – Shannon – Singapore – Tokyo: Elsevier. 284–290.
- Gumperz, John & Stephen Levinson (doaimm.) 1996: *Rethinking Linguistic Relativity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Guttorm, Hans Aslak 1968: Maggár læ sámigiella čállingiellan? – Nils Erik Hansegård (doaimm.), *Giellamet. Kursbok i lapska skriftspråket för Nordens samer*. Stockholm: Sveriges Radios förlag. 86–90
- Guttorm, Inga (Oahptii Ingá) 2010: *Áppes. Min meahci máidnasat*. Anár: Sámediggi.

- Guttorm, Seija 1987: *Dutkanraporta sámemánáid guovttegielalašvuoda birra Ohcejoga vuolledásis (1–6 lk)*. Dieđut 2, 1987. Guovdageaidnu: Sámi Instituhtta.
- Hagtvet, Bente Eriksen 1988: *Skriftspråkutvikling gjennom lek: hvordan skriftspråket kan stimuleres i førskolealderen*. Oslo: Universitetsforlaget.
 — 2002: *Språkstimulering*. Oslo: Cappelen.
 — 2005 (2004): *Språkstimulering. Tale og skrift i førskolealderen*. Oslo: Cappelen akademisk forlag.
- Hansegård, Nils Erik 1974 (1968): *Tvåspråkighet eller halvspråkighet? Med ett tillägg, de språkliga minoriteterna*, av Thomas Lundén. Stockholm: Bokförlaget Aldus/Bonniers.
- Hatle, Sverre 1981: *dá leaba lásse ja máhtte*. Oahpaheaddjigirji. [Guovdageaidnu]: Sámi oahpahusráđđi.
- Helander, Kaisa Rautio 2008: *Namat dan nammii. Sámi báikenamaid dáruiduhttin Várjjaga guovllus Norgga uniovdnaáiggi loahpas*. Dieđut 1/2008. Guovdageaidnu: Sámi allaskuvla.
- Helander, Nils Øivind 2001: *Ii das šat murrui iige baktái. Davvisámegiela illatiivva geavaheapmi*. Dieđut 1/2001. Guovdageaidnu: Sámi Instituhtta.
 — 2003: *Sámegiela oahppoplána álgooahpahusa árvoštallan*. – Hirvonen, Vuokko (doaimm.), *Sámi skuvla plánain ja praktihkas. Mo dustet O97S hástalusaid? Reforpma 97 evalueren*. Norges forskningsråd. Sámi allaskuvla. Kárášjohka: ČállidLágádus. 87–106.
 — 2012: *Norgga beale oahppoplána doaibmi guovttegielatvuohhta – mo dan meroštallat? – Sámi dieđalaš áigečála 2/2012*.
- Hertzberg, Frøydis 2014: *Grammatikken i skolen – klart for en omkamp? – Bedre Skole 2/2014*. 80–83. <https://www.utdanningsforbundet.no/upload/Tidsskrifter/Bedre%20Skole/BS_2_2014/UTD-BedreSkole-0214-WEB_Hertzberg.pdf> (1.3.2015)
- Hymes, Dell 1971: *Competence and performance in linguistic theory*. – R. Huxley & E. Ingram (doaimm.), *Language acquisition. Models and Methods*. London: Academic Press. 3–28.
- Häkkinen, Jaakko 2009: *Uralilaisen sukupuun kehitys*. <<http://www.elisanet.fi/alkupera/Sukupuu.pdf>> (15.01.2015).
- Häkkinen, Kaisa 1998 (1994): *Kielitieteen perusteet*. Tietolipas 133. Helsinki: Suomalaisen kirjallisuuden seura.

- Hætta, Lars & Bær, Anders 1982 (1958): *Muitalusat*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Høier, Jorun 2007: *Lese for å lære. Tospråklige utfordringer i utvikling av lesekompetanse i et minoritetsperspektiv*. Avhandling levert for graden Doctor Artium. Universitetet i Tromsø. Tromsø: Institutt for pedagogikk og lærerutdanning.
- Håkansson, Gisela 1998: *Språkinlärning hos barn*. Lund: Studentlitteratur.
- Ijäs, Johanna Johansen 2004: Fuomášumit muhtun simultána guovttegielat máná árra giellaočcodeamis. – *Sámi dieđalaš áigečála 1/2004*. 119–131.
- 2007: Álgogeahčastat sámegielat máná ovda- ja árramorfologijai. Preliminary view of pre- and protomorphology in North Sami child language. – *Sámi dieđalaš áigečála 1–2/2007*. 103–117.
- 2009: Mun válddá dán – giellaočcodeaddji máná ovddemus árramorfologalaš vearbasojahanvuogit. – Johanna Ijäs & Nils Øivind Helander (doaimm.), *Sáhkavuoruiin sáhkan. Sámegiela ja sámi girjjálašvuoda muhtin áigeguovdilis dutkanfáttát*. Diedut 1/2009. Guovdageaidnu: Sámi allaskuvla. 54–69.
- 2011: *Davvisámegiela finihitta veabahámiid sojahanvuogádaga oččodeapmi vuolle golmmajahkásaš máná gielas*. Kárášjohka: Davvi Girji.
- 2014: Bohccobiergu ja niesteboazuskinke – giellaočcodeaddji máná goallossubstantiivvat. – *Sámi dieđalaš áigečála 2/2014*. 7–26.
- Ilmavirta, Risto & Rikala, Seppo & Strang, Tuula 1994: *Oahpa rehkenastit 3. Čakčaoassi*. Sámegillii jorgalan Jovvna-Ánde West. Anár: Lappi leanarádđehus.
- Imsen, Gunn 2014 (1984): *Elevens verden. Innføring i pedagogisk psykologi*. 5. utgave. Oslo: Universitetsforlaget.
- Instruction 1739: *Instruction For Degne, Klokkere Og Skoleholdere paa Landet i Norge*. Kirkehistorisk arkiv ved Norsk Lærerakademi. <http://fagsider.nla.no/kirkehistorie/lover/1739_innstruks.htm#pp11> (4.2.2008).
- Itkonen, Tuomo 1934: *Samikiel abis. Lapinkielinen aapinen*. Helsinki: W.S.O.Y.
- 1948: *Jacob Fellman Suomenlapin Agricolana*. Lapin Sivistysseuran julkaisuja N:o 18. [Ylipainos Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Vuosikirjasta XXXV–XXXVI]. Helsinki: Keskuskirjapaino.

- 1963: *Fellmanin aapislunnon hänen lapinkielisen toimintansa valottajana.* (Eripainos Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran Vuosikirjasta 48–51.) Lapin Sivistysseuran julkaisuja N:o 27. Helsinki: Lapin Sivistysseura.
- Iversen, Harald Morten & Otnes, Hildegunn & Solem, Marit Skarbø 2014 (2011): *Grammatikken i bruk.* Oslo: Cappelen Damm akademisk.
- Jacobs, J. Bruce 2012: Rethinking Transnational Chinese Cinemas: The Amoy-dialect Film Industry in Cold War Asia, by Jeremy E. Taylor. – Anita Chan & Jonathan Unger (doaimm.), *The China Journal.* 67/2012. 214–215. <<http://www.journals.uchicago.edu/doi/full/10.1086/665766>> (14.03.2016)
- Jahr, Ernst Håkon 1988 (1987): Språkutviklinga etter 1814. Språkstrid og språkplanlegging. –Egil Børre Johnsen (doaimm.), *Vårt eget språk. I går og i dag.* Bind 1. Oslo: Aschehoug. 66–136.
- Jakobson, Roman 1959: On linguistic aspects of translation. – R. A. Brower (doaimm.), *On translation.* Cambridge: Harvard University Press. 232–239.
- Janhunen, Juha 2009: Proto-Uralic – what, where and when? – Jussi Ylikoski (doaimm.), *The Quasiquicentennial of the Finno-Ugrian Society.* Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia – Société Finno-Ougrienne –Finno-Ugrian Society 258. Helsinki. 57–78.
- Jarvis, Scott 2009: Lexical transfer. – Aneta Palenko (doaimm.), *The Bilingual Mental Lexicon. Interdisciplinary Approaches.* Bristol – Buffalo – Toronto: Multilingual Matters.
- Javier, Rafael Art. 2010: *The Bilingual Mind. Thinking, Feeling and Speaking in Two Languages.* Cognition and Language. A Series in Psycholinguistics. R.W. Rieber (doaimm.). Springer Science. New York: Business Media.
- Jessner, U. 2006: *Linguistic Awareness in Multilinguals.* Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Johnsen, Ellen & Larsson, Olaug 1991: *Gollegielaš. Lohkangirji.* Kárášjohka: Sámi Áigi.
- Joutsenlahti, Jorma 2003: Kielentäminen matematiikan opiskelussa. – Arja Virta & Outi Marttila (doaimm.), *Opettaja, asiantuntijuus ja yhteiskunta.* Turun yliopiston kasvatustieteiden tiedekunnan julkaisuja B: 72. Turku: Turun opettajankoulutuslaitos. 188–196. <<http://www.joutsenlahti.net/Languaging.pdf>> (04.02.2016)

- Jämsä, Tuomo 2000: Lukemaan ja kirjoittamaan opettamisen didaktiikan kielitieteellistä taustaa. – Jorma Enkenberg; Erkki Savolainen ja Pertti Väisänen (doaimm.), *Opettajatiedon kipinöitä. Kirjoituksia pedagogiikasta*. Verkkoversio. Joensuun yliopisto. Savonlinnan opettajankoulutuslaitos. <<http://sokl.joensuu.fi/verkkojulkaisut/kipinat/TuomoJ.htm>> (15.2.2008).
- Kay, Paul & Kempton, Willett 1984: What is the Sapir-Whorf Hypothesis? – *American Anthropologist, New Series* 86:1. 65–79.
- Kent, Ray D. & Miolo, Giuliana 2004 (1995): Phonetic Abilities in the First Year of Life. – Paul Fletcher & Brian MacWhinney (doaimm.), *The Handbook of Child Language*. Blackwell Publishing. 303–334.
- Keskitalo, Pigga & Määttä, Kaarina 2011: Sámeگیelat álgoahpahusa گielalaš iešvuodat. – *Sámi diedalaš áigečála 1/2011*: 67–95.
- Kieli ja sen kieliopit 1994: *Kieli ja sen kieliopit. Opetuksen suuntaviivoja*. Opetusministeriö. Helsinki: Edita.
- Kleemann, Carola Babette 2015: *Lek på to språk. En studie av språkalternering og kodeveksling i tospråklig rollelek på nordsamisk og norsk i en samisk barnehage*. Avhandling for graden philosophiae doctor (ph.d.). Institutt for språkvitenskap. Fakultetet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning UiT Norges arktiske universitet. [Tromsø]: Uit Norges arktiske universitet.
- Korhonen, Mikko 1981: *Johdatus lapin kielen historiaan*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Korkeamäki, Riitta-Liisa 1997: *How first graders and kindergarten children constructed literacy knowledge in the context of story reading and meaningful writing*. Oulun yliopisto: Kasvatustieteiden laitoksen julkaisuja 7. Oulu.
- 2001: Lapsen kirjoitetun kielen oppiminen kokonaisvaltaisen oppimisen näkökulmasta. – B. Högström & O. Saloranta (doaimm.), *Esiopetus tavoitteellisen oppimispolun alkuna*. Opetushallitus. 71–75.
- Kosonen, Kirsti 2006: Luokanopettaja äidinkielen asiantuntijana. – Satu Grünthal & Johanna Pentikäinen (doaimm.): *Kulmakivi. Luokanopettajan äidinkieli ja kirjallisuus*. Keuruu: Otava.
- Kovacs, Ágnes Melinda 2009: Early bilingualism enhances mechanisms of false-belief reasoning. – *Developmental Science* 12. 48–54.

- Krcmar, M. & Grela, B. & Lin, K. 2007: Can Toddlers Learn Vocabulary from Television? An Experimental Approach. – *Media Psychology* 10. 41–63. <https://www.researchgate.net/publication/255659928_Can_Toddlers_Learn_Vocabulary_from_Television_An_Experimental_Approach> (15.3.2015).
- Kulbrandstad, Lise Iversen 2003: Leseopplæring for grunnskoleelever fra språklige minoriteter. – Ingvold Austad (doaimm.), *Mening i tekst. Teorier og metoder i grunnleggende lese- og skriveopplæring*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag. 93–109.
- Larsen, Anders 1982 (1969): Beavve-álgu. – Thor Frette (doaimm.), *Sátneáiddu: divttat ja muitalusat. Čáliiga Pedar Jalvi ja Anders Larsen*. Oslo – Bergen – Tromsø: Universitetsforlaget.
- Larsen-Freeman, D. 1999: Grammar Teaching (Foreign Language). – Bernard Spolsky & R. E. Ashier (doaimm.), *Concise Encyclopedia of Educational Linguistics*. Amsterdam – Lausanne – New York – Oxford – Shannon – Singapore – Tokyo: Elsevier. 612–618.
- Lauhamaa, Pigga 2003: Oahpaheamis oahppamii – Sámi skuvlla oahppama organiserema guorahallan bargovugiid vuodul. – Vuokko Hirvonen (doaimm.), *Sámi skuvla plánain ja praktihkas. Mo dustet O97S hástalusaid? Reforppma 97 evalueren*. Norges forskningsråd. Sámi allaskuvla. Kárásjohka: ČállidLágádus. 36–53.
- Lávllagirji 1982 = *Lávllagirji. Samisk sangbok*. Sámi oahpahusráddi. Girko- ja oahpahusdepartementa. Tromsø – Oslo – Bergen – Stavanger: Universitetsforlaget.
- Leavitt, John 2011: *Linguistic Relativities. Language Diversity and Modern Thought*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leinonen, Matti & Mattila, Rauno & Nyberg, Teuvo & Vestelin, Olavi 1997: *Skuvlla biologiiija. Sáivačázit*. Sámás: Jouni-Antti Vest. Anár: Sámediggi.
- Leirvaag, Ole Gunnar 1999: *Norsk på grunnlag av samisk*. Kautokeino: Samisk utdanningsråd.
- Lerikkanen, Marja-Kristiina 2003: *Learning to read. Reciprocal Processes and Individual Pathways*. Jyväskylä Studies in Education and Social Research 233. Department of Early Childhood Education. University of Jyväskylä. Jyväskylä: Jyväskylä University Printing House.

- Lieko, Anneli 1994: Lapsen kielen lauseyhdistykset. – Antti Iivonen & Anneli Lieko & Pirjo Korpilahti (doaimm.), *Lapsen normaali ja poikkeava kielen kehitys*. Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura. 165–187.
- Lindbach, Harald ja Eriksen, Ardis 1997: *AÁBC*. Ikkaldas: Idut.
- Linnilä, Maija-Liisa 2011: *Kumpi on valmis – lapsi vai koulu?* Tampere: Mediapinta.
- Locke, John L. 2004 (1995): Development of the Capacity for Spoken Language. – Paul Fletcher & Brian MacWhinney (doaimm.), *The Handbook of Child Language*. Blackwell Publishing. 278–302.
- Lorentzen, Rutt Trøite 2003: Skriftspråkstimulering i førskolealder. – Ingolv Austad (red.), *Mening i tekst. Teorier og metoder i grunnleggende lese- og skriveopplæring*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag. 213–238.
- Lucy, J. A. 1992. *Grammatical categories and cognition: a case study of the linguistic relativity hypothesis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lucy, J. A. & Gaskins, S. 2001: Grammatical categories and the development of classification preferences: A comparative approach. – M. Bowerman & S. C. Levinson (doaimm.), *Language acquisition and conceptual development*. Cambridge: Cambridge University Press. 257–283.
- Lucy, J. A. & Gaskins, S. 2003: Interaction of language type and referent type in the development of nonverbal classification preferences. – D. Gentner & S. Goldin-Meadow (doaimm.), *Language in mind: Advances in the study of language And thought*. Cambridge: MIT Press. 465–492.
- Lundberg, I. & Frost, J. & Petersen, O. P. 1988: Effects of an extensive program for stimulating phonological awareness in preschool children. – *Reading Research Quarterly* 23. 263–284.
- Luria, Aleksandr R. 1988: The Pathology of Grammatical Operations. The Child's Conception of Language. – J. A. Downing (doaimm.), *Cognitive Psychology and Reading in the U.S.S.R*. Advances in Psychology 49. Amsterdam: Elsevier Science Publishers B.V. 95–142.
- Magga, Ole Henrik 2003: Sámeigiella vuosttašgiellan vuodđoskuvllas. – Vuokko Hirvonen (doaimm.), *Sámi skuvla plánain ja praktihkas. Mo dustet O97S hástalusaid? Reforpmá 97 evalueren*. Norges forskningsråd. Sámi allaskuvla. Kárášjohka: ČállidLágádus. 54–86.

- Muiitalus man váddása duohken ledje «10-jagi vuodđoskuvlla sámi oahppoplánat». – Svein Lund & Elfrid Boine & Siri Broch Johansen & Siv Rasmussen (doaimm.), *Sámi skuvlahistorjá* 5. 49–68. <<http://skuvla.info/skolehist/ssh5-s.htm>> (28.02.2012).
- Mánáidgárddi sisdoalu ja barggu rámmaplána. Máhttodepartemeanta 2014. <http://www.udir.no/Upload/barnehage/Rammeplan/RAMMEPLAN_nordsamisk.pdf?epslanguage=no> (17.12.2014).
- Mandler, G. 1997: *Human nature explored*. New York: Oxford University Press.
- Matematihkka 2013: *Matematihka oktasašfága oahppoplána*. Máhttodepartemeanta mearridan lánkaásahussan 21.06.2013. Utdanningsdirektoratet. <http://www.udir.no/kl06/MAT1-04/Hele/Grunnleggende_ferdigheter/?lplang=sme> (14.11. 2014).
- Matematihkkasánit 2002 = *Matematihkkasánit 2002. Davvisámegiell tearbmálisttut*. Sámediggi. Giellalávdegoddi. <<http://www.giella.org/filnedlasting.aspx?FillId=2899&ct=.pdf>> (30.3.2012).
- May, Stephen 2012: *Language and Minority Rights. Ethnicity, Nationalism and the Politics of Language*. Second Edition. New York: Routledge.
- Mayor, Barbara 1987: What does it mean to be bilingual? – Barry Stierer & Janet Maybin (doaimm.), *Language, Literacy, and Learning in Educational Practice: A Reader*. Multilingual Matters The Open University. 74–91.
- Miettunen, Siiri 1968: *Abbes*. Kovaid tâhkam Matti Kummunsalo já Anja Nickul. Pieksamäki: Ramattalu prentemiessu.
- Mikalsen, Anne Dagmar Biti & Wirkola, Kirsten 2007: *Sámevávvát. Prošeakta gos geahččaleimmet stoahkama bokte árrat oahpásmuvvat davvisámegiell earenoamáš jietnadagaiguin*. Davvi Statped. Stáhta earenoamášpedagogalaš doarjjavuogádat. Guovdageaidnu.
- Miller, Kevin F. & Kelly, Melissa & Zhou, Xiaobin 2005: Learning mathematics in China and the United States. Cross-cultural insights into the nature and course of mathematical development. – J. I. D. Campbell (doaimm.), *Handbook of mathematical cognition*. New York: Psychology Press. 163–178.

- Moschkovich, Judit 2007: *Using Two Languages When Learning Mathematics*. University of California. Santa Cruz. <<http://math.arizona.edu/~cemela/english/content/workingpapers/UsingTwoLanguages.pdf>> (07.03.2016).
- NAČ 2000: 3 = Norgga almmolaš čielggadusat 2000: 3. *Sámi oahpahead-djeoahppu – iešgudet máhttovieruid gaskkas*. Oslo: Statens forvaltningstjeneste. Informasjonsforvaltning. <<http://www.nb.no/utlevering/nb/7389cb778019a19687299714e26dca82#&struct=DIV140>> (15.3.2012).
- Nelson, Katherine 1973: *Structure and Strategy in Learning to Talk*. The Society for Research in Child Development. The University of Chicago Press.
- Nesheim, Asbjørn 1967: Eastern and western elements in Lapp culture. – *Lapps and Norsemen in Olden Times*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning. Serie A: Forelesninger. XXVI. Oslo: Universitetsforlaget.
- Nickel, Klaus Peter & Sammallahti, Pekka 2011: *Nordsamisk grammatikk*. Karasjok: Davvi Girji.
- Nielsen, Konrad 1979 (1932–1962): *Lappisk (samisk) ordbok. Grunnet på dialektene i Polmak, Karasjok og Kautokeino. Bind I–IV*. Institutt for sammenlignende kulturforskning. Oslo: Universitetsforlaget.
- Nieminen, Lea 2007: *A Complex Case. A Morphosyntactic Approach to Complexity in Early Child Language*. Jyväskylä Studies in Humanity 72. University of Jyväskylä.
- NOU 1984: 18: *Om samenes retsstilling*. Bergen: Universitetsforlaget.
- Nystad, Kristine & Lund, Svein 2009: Samisk lærebokhistorie – glimt fra ei uskriven historie. – Dagrun Skjelbred og Bente Aamotsbakken (red.), *Norsk lærebokhistorie II: en kultur- og danningshistorie*. Oslo: Novus. 162–182.
- Næss, Åshild 2011: *Global grammatikk. Språktypologi for språklærere*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- O’Grady, William 2005: *How Children Learn Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Oahppoplána – sámegeilla vuosttašgiellan = *Máhttolokten. Sámi oahppoplána-buvttus*. Máhttodepartemeanta – Sámediggi – Oahpahusdirekto[r]áhhta. <<http://www.udir.no/kl06/SFS1-04/Hele/?!plang=sme>> (4.12.2014).

- Oahppoplána – sámegiella nubbingiellan. = *Máhttolokten. Sámi oahppoplána-buvttus*. Máhttodepartemeanta – Sámediggi – Oahpahusdirekto[r] áhtta. <<http://www.udir.no/kl06/SFS1-04/Hele/?lplang=sme>> (4.12.2014).
- Oahppoplána – dárogiella ohppiide geain lea sámegiella vuosttašgiellan. <<http://www.udir.no/kl06/nor3-03/Hele/?lplang=sme>> (16.03.2016).
- Oahppoplána – eangalsgiella. = *Máhttolokten. Sámi oahppoplánabuvttus*. Máhttodepartemeanta – Sámediggi – Oahpahusdirekto[r] áhtta. <<http://www.udir.no/kl06/SFS1-04/Hele/?lplang=sme>> (4.12.2014).
- Ostad, Snorre A. 2012: Fonologisk bevissthet og matematikkvanser. – *Spesialpedagogikk*. 02.02.2012. 31–40.
- Outakoski, Hanna 2015a: *Multilingual literacy among young learners of North Sámi. Contexts, complexity and writing in Sápmi*. Umeå Studies in Language and Literature 27. Department of Language Studies. Umeå University. Umeå: Print & media. <<http://umu.diva-portal.org/smash/get/diva2:811183/FULLTEXT01.pdf>> (12.02.2016).
- 2015b: Davvisámegiela čálamáhtu konteaksta. – *Sámi dieđalaš áigečála 1/2015*. 29–59.
- Pan, B.A & Rowe, M. L. & Singer, J. D. & Snow, C.E. 2005: Maternal Correlates of Growth in Toddler Vocabulary Production in Low-Income Families. – *Child Development*. Volume 76: 4. 763–782. <https://www.education.umd.edu/HDQM/labs/Rowe/LDPL/Publications_files/CD_2005.pdf> (05.02.2012).
- Partapuoli, Ánná Káisá & Ravna, Helge Aslaksen 2014: Kronikk: La oss redde språket vårt! *Finnmark Dagblad* 16.09.2014.
- Pavlenko, Aneta 2005: Bilingualism and Thought. – Judith F. Kroll & Annette M. B. De Groot (doaimm.), *Handbook of Bilingualism. Psycholinguistic Approaches*. Oxford: University Press. 433–453.
- (doaimm.) 2009: *The Bilingual Mental Lexicon. Interdisciplinary Approaches*. Bilingual Education & Bilingualism. Bristol – Buffalo – Toronto: Multilingual Matters.
- 2011: Introduction: Bilingualism and Thought in the 20th Century. – Aneta Pavlenko (doaimm.), *Thinking and Speaking in Two Languages*. Bilingual Education & Bilingualism. Bristol – Buffalo – Toronto: Multilingual Matters. 1–28.
- Pedersen, Toralv 1967: *Norsk for samisktalende. En veiledning for lærere*. Oslo: Kirke- og utdanningsdepartementet.

- Pinker, Steven 2000 (1994): *The Language Instinct. How the Mind Creates Language*. New York: HarperPerennial ModernClassics.
- 2007: *The Stuff of Thought. Language as a Window into Human Nature*. Penguin Books. London: Allen Lane
- Quinn, P.C 1994: The Categorization of Above and Below Spatial Relations by Young Infants.— *Child Development*. Volume 65: 1. 58–69.
- Quinn, Paul C. & Cummins, Maggie & Kase, Jennifer & Martin, Erin & Weissman, Sheri 1996: Development of categorical representations for above and below spatial relations in 3– to 7–month old infants. *Developmental Psychology* 32: 5. 942–950.
- Qvigstad, Just 1933: Die Sprache in Tornæus’ Manuale Lapponicum. – *Suomalais-ugrilaisen seuran toimituksia. Mémoires de la société finno-ougrienne*. 67. Helsinki. 336–350.
- Rasmussen, Torkel 1998: *Sámi guovttegielatvuohta*. Kárášjohka: Davvi Girji.
- 2013: “Go ealáska, de lea váttis dápmat”. *Davvisámegiela etnolingvisttalaš ceavzinnávccaid guorahallan guovtti gránnjágielddas Deanus ja Ohcejogas 2000-logu álggus*. Diedūt 5/2014. Guovdageaidnu: Sámi allaskuvla.
- Report of the National Reading Panel 2000: *Teaching Children to Read. An Evidence-Based Assessment of the Scientific Research Literature on Reading and Its Implications for Reading Instruction*. U.S. Department of Health and Human Services. Public Health Service. National Institutes of Health. National Institute of Child Health and Human Development. NIH Pub. No. 00–4769. <<http://www.nichd.nih.gov/publications/nrp/smallbook.cfm>> (10.3.2008).
- Reyhner, Jon 2008: *The Reading Wars. Phonics versus Whole Language*. Northern Arizona University. <http://jan.ucc.nau.edu/~jar/Reading_Wars.html> (02.12.2011).
- Rice, M. L. & Woodsmall, L. 1988: Lessons from television: children’s word learning when viewing. – *Child Development* 59: 2. 420–429.
- Rinehart, S. D. & Stahl, S. A. & Erickson, L. G. 1986: Some effects of summarization training on reading and studying. – *Reading Research Quarterly* 21:4. 422–437.

- Ruotsala, Pia 2012: *Guovttegielat golmmajahkásaš máná ovttageardán muitalancealkagat davvisámegielas*. Sámegeiela ja -kultuvrra pro gradu -dutkanmuš Giellagas-instituhtas Oulu universitehtas čakčamánuš 2012. Oulu. <<http://www oulu fi/giellagas/tiedostot/Gradu/Pia%20Ruotsla/PIAN%20PRO%20GRADU.pdf>> (21.9.2013).
- Saarela, Leena 1997: *Peruskoululaisten kirjoitelmien kehittyminen sanas- totutkimuksen valossa*. Acta Universitatis Ouluensis. B. Humaniora. 25. Oulu: Oulun yliopistopaino.
- Sammallahti, Pekka 1994: *Nordsamiskt basordförråd*. FU Läromedel. Finsk- ugriska institutionen. Uppsala universitet.
- 1998: *The Saami Languages. An Introduction*. Kárášjohka: Davvi Girji.
- 2005: *Láidehus sámegeiela cealkkaoahpa dutkamii*. Kárášjohka: Davvi Girji.
- 2013: *Jietnadataohpa vuodđokursa*. Logaldatmánnggus. Oulu universi- tehta.
- Sámegeiella eatnigiellan 2004 1.–5. lk riikka oahppoplána. <<http://www.peda.net/veraja/enontekio/heta/elna/same>> (14.3.2012).
- Sámi oahpaheaddit 1987: *Dill dáll*. Govat: Merja Aletta Ranttila. Sámi oahpahusráđđi. Kárášjohka: Davvi Media.
- Sainio, Matti A. 1958: *Jaakko Fellmanin lapinkielinen aapinen*. Lapin sivistysseuran julkaisuja No 21. Eripainos Kasvatus ja Koulusta No 3/1958. Jyväskylä: Gummerus.
- Sara, Mikkel Nils 2013: *Siida ja siiddastallan. Being siida – on the relation- ship between siida tradition and continuation of the siida system*. A dissertation for the degree of Philsophiae Doctor. [Tromsø]: UiT. The Artic University of Norway.
- Simmons, Deborah C. & Kameenui, Edward J. 1990: The effect of task alternatives on vocabulary knowledge: A comparison of students with learning disabilities and students of normal achievement. – *Journal of Learning Disabilities* 23. 291–297.
- Skjelbred, Dagrun 2002: *”Den gamle, gode leseopplæringa”?* Noen trekk ved eldre ABC-bøker sett i lys av dagens debatt om leseopp- læring. <www-bib.hive.no/tekster/hveskrift/notat/2002-02/not02-2002-skjelbred.pdf> (3.3. 2008).
- Skutnabb-Kangas, Tove 1981: *Tvåspråkighet*. Lund: LiberLäromedel.

- 1995: Multilingualism and the Education of Minority Children. – Ofelia García & Colin Baker (doaimm.), *Policy and Practice in Bilingual Education. Extending the Foundations*. Bridgend: Multilingual Matters.
- 2008: Language Rights and Bilingual Education. – Jim Cummins & Nancy Hornberger (doaimm.), *Bilingual Education*. Volume 5. Encyclopedia of Language and Education, 2nd edition. New York: Springer. 117–131.
- Skutnabb-Kangas, Tove & Dunbar, Robert 2010: *Utdanning av urfolksbarn som språklig folkemord og en forbrytelse mot menneskeheten? Et globalt perspektiv*. Gáldu Čála. Tidsskrift for urfolksrettigheter 1/2010. Guovdageaidnu: Gáldu, kompetanse-senter for urfolksrettigheter.
- Solbakk, Aage 1993: Giella. – Aage Solbakk (doaimm.), *Sápmelaččat*. Sámi instituhtta. [Karášjohka]: Davvi Girji o.s.
- 2002: “Galbmasohti” cakkai sámiid ovttasbarggu. – *Min Áigi* 02.08.2002.
- 2010: *Sápmi & máilbmi. Nuoraidskuvla Historjá 2. Sápmi ja Norga manjá 1940*. Kárášjohka: ČálliidLágádus.
- Solstad, Marit 2012: Undervisningskonteksten – opplæring etter LK06 Samisk. – Karl Jan Solstad (doaimm.) & Vigdis Nygaard & Marit Solstad, *Kunnskapsløftet 2006 Samisk – Mot en likeverdig skole? Sluttrapport fra evalueringsarbeidet av Kunnskapsløftet Samisk (LK06S)*. NF-rapport 1/2012. [Bodø]: Nordlands forskning.
- Stanovich, Keith E. 1986: Matthew effects in reading: Some consequences of individual differences in the acquisition of literacy. – *Reading Research Quarterly*, 21. 360–407. <<http://www.jstor.org/discover/10.2307/747612?uid=3738744&uid=2134&uid=2&uid=70&uid=4&sid=21104873176041>> (02.02.2012).
- Sternberg, Robert J. 1987: Most vocabulary is learned from context. – M. G. McKeown & M. E. Curtis (doaimm.), *The nature of vocabulary acquisition*. Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. 89–105.
- St.meld. nr. 29 (1994–95). Om prinsipper og retningslinjer for 10-årig grunnskole – ny læreplan. Kunnskapsdepartementet.
- Stockfleth, N.V. 1837: *Abes ja lákkam-girje*. Kristiania: Gröndahl.
<<http://www.nb.no/nbsok/nb/9353c8a56ea655710692a548673b9618?lang=no#0>> (1.2.2015)

- Strömquist, Sven 2010 (2003): Barns tidiga språkutveckling. – Louise Bjar & Caroline Liberg (doaimm.): *Barn utvecklar sitt språk*. Lund: Studentlitteratur AB. 57–76.
- Svonni, Mikael 1993: *Samiska skolbarns samiska. En undersökning av minoritetsspråksbehärskning i en språkbyteskontext*. Acta Universitatis Umensis. Stockholm: Almqvist & Wiksell international.
- 1996: Skolor och språkundervisning för en inhemsk minoritet – samerna. – Kenneth Hyltenstam (doaimm.), *Tvåspråkighet med förhinder? Invandrar- och minoritetsundervisning i Sverige*. Lund: Studentlitteratur. 148–186.
- Todal, Jon 1997: Interfrensa [sic.], negatiiva tranfeara, subtráhtta dahje etnoleakta. Guovttegielat sámegiellhálliid dárogiella. – Asta Balto (doaimm.), *Diehtu ja gelbbolašvuohta Sámis. Sámi skuvlla šaddamin. Sámi oahpposuorggi diliin*. Kárášjohka: Davvi Girji o.s. 103–116.
- 2009: Undervisninga i samisk som førstespråk i Noreg. Eit kort tilbakeblikk. – Svein Lund & Elfrid Boine & Siri Broch Johansen & Siv Rasmussen (doaimm.), *Samisk skolehistorie 3*. Kárášjohka: Davvi Girji. 422–441. <<http://skuvla.info/skolehist/todal-n.htm>> (18.3.2012).
- Tossavainen, Timo 2005: Matematiikka ja kieli. – *Tieteessä tapahtuu*. 4/2005. 33–36.
- Trageton, Arne 2003: *Å skrive seg til lesing. IKT i småskolen*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Uri, Helene 2005 (2004): *Hva er språk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Valkeapää, Helena 1985: Muhtin dialeaktaerohusaid vuhtii váldin lohkan- ja čállinoahpahasas. – Maj-Lis Skaltje (doaimm.): *GIELLA dutkan, dikšun ja oahpaheapmi*. Dieđut 2/1985. Guovdageaidnu: Sámi instituhtta. 75–94.
- 1986: *Áppes 1*. Helsset: Skuvlaráđdehus.
- Valkonen, Pirkko & Vilksa, Päivi 2002: Esikoululainen kielen käyttäjänä ja tutkijana. – Anneli Niikko (doaimm.), *Esiopetusta linnan liepeillä*. Joensuun yliopisto. Savonlinnan opettajankoulutuslaitos. 17–29.
- Vest, Jovvna-Ánde 2005: *Sámi synonymat*. Anár: Sámediggi.
- von Tetzchner, Stephen 2005 (2001): *Utviklingspsykologi. Barne- og ungdomsalderen*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Vuolab, Kerttu 1990: *Ánde ja Risten jagi fárus*. Kárášjohka: Davvi Girji.

- Vygotskij, Lev S. 2001: *Tenkning og tale*. Alex Kozulin (doaimm.). Oversatt av Tore-Jarl Bielenberg og Margareth Toften Roster. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- White, Thomas G. & Graves, Michael F. & Slater, Wayne H. 1990: Growth of reading vocabulary in diverse elementary schools: Decoding and word meaning. – *Journal of Educational Psychology*, Vol 82: 2. 281–290.
- Whorf, Benjamin Lee 1959 (1956): The relation of habitual thought and behaviour to language. – John B. Carroll (doaimm.), *Language, Thought, and Reality. Selected Writings of Benjamin Lee Whorf*. MIT Press. 134–159. <<https://archive.org/stream/languagethought00whor#page/n7/mode/1up>> (21.04.2015).
- Wiechetek, Linda 2009: Semánttalaš rollaid mearkkašupmi giellateknologiijas. – Johanna Ijäs & Nils Øivind Helander (doaimm.), *Sáhkavuoruin sáhkan. Sámegeiela ja sámi girjjálašvuoda muhtin áigegeuvdilis dutkanfáttát*. Diedut 1/2009. Guovdageaidnu: Sámi allaskuvla. 102–113.
- Wiig, Margarethe 1951: *ABC. Guovtti vuosttas skuv'lajakkái. For de to første skoleår*. Oslo: Johan Grundt Tanum.
- 1970: *Samicædnamis. Låkkangir'ji. I Sameland. Lesebok*. Oslo: Johan Grundt Tanum.
- Woolard, Kathryn A. 2004: Codeswitching. – Alessandro Duranti (doaimm.), *A Companion to Linguistic Anthropology*. Blackwell Companions to Anthropology. Blackwell Publishing Ltd.
- Ylikoski, Jussi 2014: Davvisámegeiela -ráigge – substantiiva, advearba, postposišuvdna vai kásus? *Sámi dieđalaš áigečála 2/2014*. 47–70.
- Øzerk, Kamil 2008: Tospråklig opplæring og funksjonell tospråklighet. – I. T. Sand (doaimm.): *Flerkulturell virkelighet i skole og samfunn*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag. 103–129.
- 2016: *Tospråklig oppvekst og læring*. Oslo: Cappelen Akademisk Forlag.

Ohcu

- adposišuvdna 57
- agglutinašuvdna 30, 51
- álgooahpahus 13, 16, 19, 38,
77, 79–80, 84, 87, 103, 114–115,
160–162, 165–166, 174, 183–184,
187, 189, 191–193, 195, 199,
201–203
- allegro 108
- anafora 163
- analogiija 54, 190–191
- analyhtalaš ja intuitiivvalaš
bargovuohki 124–128, 131
- analyhtalaš ja syntehtalaš giella
29–30, 119
- analyhtalaš ja syntehtalaš oahpa-
hanvuohki 77, 88, 128–132, 167,
170–174, 185, 190–193
- antonyma 67, 178
- aspeakta 97
- auditiiva giella 162, 183, 190
- áppes 13, 69, 146, 165, 170, 174,
185–197, 199, 201–203
- beallegielatvuohhta 205
- buhtes giella 155, 223, 225–226
- bustávat ja logut 13, 16, 100–107,
118, 159, 179, 227
- bustávaidd oahpahallan 13, 16, 23,
25–26 33, 35, 37, 40–41, 76–77,
78–81, 85–87, 100, 123–124, 136,
141, 145–149, 160–162, 165–167,
169–174, 180–181, 183, 185,
187–189, 191–204
- cealkka 19, 21, 23–26, 29–30,
33–34, 37, 39–41, 44, 48, 51, 64,
70–74, 92, 111, 113–114, 116,
118–121, 123, 125, 129, 133, 137,
158, 160–161, 164, 166, 171, 174,
177–180, 187, 192, 199, 202, 213,
219–221
- cealkkamáhttu 70, 177
- cealkkaoahppa 23–25, 43–44,
46–47, 71, 121, 133
- cealkkaoassi 19, 24, 39,
42–44, 47, 73–74, 171
- cealkkaovdáneapmi 71–74
- cealkkavástta 24
- goalloscealkka 24
- oalgecealkka 24, 34, 114, 178
- oassecealkka 24
- ovttastahtton cealkka 24
- váldocealkka 24, 34
- čálamáhttu 13–17, 40, 81, 84,
100, 123, 134, 137–138, 150,
157, 162–164, 168–170, 172, 174,
176–177, 202–203, 214, 221,
233–234

čállimis lohkamii -metoda 162, 165

čállinoahpahus 19, 22–23, 37, 40, 78–79, 81, 85, 123, 138–139, 162–164, 169, 171–172, 176, 180, 185, 195, 197

čállinvuohki 33, 37, 72, 75, 77–78, 90, 115, 134, 144–146, 165–167, 172, 184, 190, 203, 221, 234

dássemolsašupmi 30–31, 40, 43, 46, 50, 54, 71, 78–79, 89, 199, 202

dekoden 35, 77, 163, 166–167, 173, 195, 199

denotašuvdna 60, 220

dependeanta 43

diakroniija 28, 154–155

didaktihkka 17, 69, 88, 158

diftonganjuolgan 46, 55, 78, 199

diglossiija 211

dikotomiiija 38

doaba 13, 17–18, 22, 24, 36, 39, 41, 44–49, 57, 60, 63–70, 75–76, 85, 93–104, 107–118, 121, 128, 130–135, 169–171, 179, 195–196, 205, 207, 212–215, 223, 225

eaŋgalsgiella 32, 49, 54, 65, 96–97, 116, 170, 172, 189, 209, 213–214, 224

etymologiija 59

eufemisma 222

fágamáhttu 14, 21, 67, 122, 130–131, 138

fonema 23, 25–26, 37, 62, 76, 81, 146–147, 162, 165, 167, 172, 197, 203

fonetihkka 23

fonologiija 19, 23, 26–27, 32, 36, 48, 52, 81, 85, 106, 154–155, 182, 202, 217, 219

fonotákssa 23, 26, 30, 76, 78–79

fušuvdna 30, 51

gelbbolašvuodamihttomearri 24, 45–46, 48, 160, 214–215, 227

gielalaš relativisma 93–94, 98

giella

akademalaš giella 114, 117, 119, 123, 133

árgabeaigiella 13, 22, 34, 45, 64, 67, 102, 112–116, 122, 133, 180, 217, 225–226

čállingiella 13, 15–17, 19–20, 25–27, 32–37, 40–42, 44, 74–79, 85–87, 91, 100, 105, 107–108, 110, 112–113, 115, 117–119, 123, 129–130, 134–151, 154, 157–170, 172, 178–185, 190–193, 202, 217, 221, 234

eatnigiella 20, 39–40, 46, 48–50, 52, 56, 61, 71, 74, 88, 100, 107, 113, 115, 118, 135, 138, 159, 162, 205–206, 208, 210, 217–218, 224, 227

- fágagiella 22, 40, 67, 69,
101–102, 115, 121–122, 130
- girjegiella 32, 114, 117–119,
140, 183, 219
- hállangiella 13, 15–17, 19,
25–26, 35–37, 40–42, 50, 74,
76, 78–79, 85–87, 90, 100, 105,
110, 113–120, 135–138, 143,
146, 148–149, 154, 158, 160,
163–167, 169, 173, 176–177,
182–183, 214, 217, 219
- skuvlagiella 13, 27, 63, 67, 69,
112–119, 121–123, 131, 143,
180, 208, 217, 227, 234, 236
- giella ja matematihkka 13, 67,
98–108, 134, 176
- giella ja musihkka 52, 62, 87,
108–111, 126, 162, 184
- giella ja jurddašeapmi 13, 18,
34, 51–52, 56, 64–66, 69, 93–98,
100, 102–107, 113, 116, 119, 134,
176–177, 188, 207, 214, 223–224
- giellabearaš 27–29
- gielladagut 21, 132–134, 232
- gielladiđolašvuohta 13–17, 36–41,
84–85, 118, 125, 136–138, 142,
156, 158, 179, 183, 199, 211, 229,
232, 235
- gielladieđa 14, 23, 31–32, 44, 121,
133, 146–147, 222
- giellahárjehusat 41, 43, 69–70,
78–81, 84–90, 107, 115, 119–121,
124–131, 138–141, 164–165, 169,
173, 177–179, 180–184, 190, 192,
195, 199, 202–203, 233–234
- giellahistorjá 19, 29, 32, 154–155
- giellamáhttu 14–19, 21, 26–27,
40, 42, 46–47, 50–51, 56, 58,
60, 63, 67, 69, 85, 95, 99–100,
102–103, 112–113, 115–116, 118,
123, 133, 138–139, 148, 158,
177–180, 205–206, 213, 216–227,
229–230, 232–233
- aktiiva dahjege produktiiva
giellamáhttu 50, 58–59, 67,
70–73, 77–78, 112–113, 122,
130, 204–205, 207, 209, 217,
219, 220–223, 233, 235, 237
- komparatiiva giellamáhttu 27,
60, 225
- kontrastiiva giellamáhttu 218,
224, 229
- kreatiiva giellamáhttu 18, 160,
207, 225, 229
- passiiva dahjege reseptiiva
giellamáhttu 50, 58–59, 72, 77,
112–113, 218, 193, 203–205,
207, 209, 217, 219–222,
233–234
- giellamanipuleren 41, 84, 121
- giellaoahppa 13–14, 17–20,
22–25, 29, 31–32, 35, 39–48, 53,
57, 73–74, 81, 84, 94–97, 104, 111,
115, 119, 123, 133, 144, 156, 161,
171, 183–184, 206, 215, 217–218,
220–222, 224–225

- deskriptiiva giellaoahppa
19–20, 42, 224, 226–227
- formála giellaoahppa 20, 48,
121
- funktionála giellaoahppa 20,
48, 133
- normatiiva dahjege preskrip-
tiiva giellaoahppa 19–20, 42
- pedagogalaš giellaoahppa 42,
44
- universála giellaoahppa 95
- giellaočcodeapmi 13, 34, 39, 48,
50–51, 53, 61–62, 205–206, 226
- giellapolitihkka 19, 32, 144,
209–210
- giellarievdan 19, 28, 59–60,
152–156, 179
- giellaseaguheapmi 214, 226, 228
- giellatypologijja 27–31, 51
- gihppu 23, 25–26, 34, 37, 41, 90,
104, 120, 123, 158, 171
- grafema 25–26, 162, 167,
171–172
- guovttegielatvuohta 13–15,
17, 27, 99, 103, 115, 205–219,
222–230, 232, 234–236
- additiiva guovttegielatvuohta
 115, 208
- doaibmi guovttegielatvuohta
 13, 27, 103, 209, 212–215,
 217–219, 221, 224–225,
 228–229, 232, 234–236
- dynámalaš guovttegielat-
 vuođa modealla 208
- geahnohis ja gievrras guovtte-
 gielat oahpahuš 211
- guovttegielasteapmi 226–227,
 229–232, 234
- guovttegielatvuođa dásit 216
- rekursiiva guovttegielatvuođa
 modealla 208
- simultána guovttegielat-
 vuohta 205, 226
- subtraktiiva guovttegielat-
 vuohta 208, 210
- suksessiiva guovttegielat-
 vuohta 205
- hoahkamat 37, 181, 184
- homofona 172
- homonyma 38, 65, 142
- humoristtalaš giellageavaheapmi
228–229
- hypotákša 24
- idioleakta 33
- interfereansa 222
- jietnadat 13, 19, 23, 25–26, 28,
30, 33–37, 39–41, 46–48, 50–55,
76–81, 85–88, 123–124, 136,
146–148, 154, 160–162, 165–167,
169–174, 177, 182–183, 188–195,
202, 213, 234
- jietnadatposišuvdna 46, 78, 81
- juvssushápmi 54–55

- katafora 163
- kategoriseren 42–44, 55, 62, 64, 67, 70, 93–97, 103, 132, 141, 178, 181, 191, 211, 217, 223–224
- konteaksta 47, 59, 61–64, 69–70, 73, 115–116, 120, 133, 163–164, 171, 176
- kritihkalaš čálamáhttu 132–133, 160, 176–177
- largo 108
- leksema 41, 73, 94
- lineára ortnet 47, 110, 181
- loatnasátni 31, 79, 87, 101–102, 121, 154–155, 180, 225–226
- lohkanmáhttu 88, 106, 138, 143, 157, 161, 163, 166–169, 182, 203, 221, 233
- lohkanáddejupmi 58, 60–61, 103, 168, 221
- logográfalaš lohkan 136
- mánáidgárdi 16, 23, 60, 66–67, 104, 118, 137–141, 182, 205, 230, 232
- mánngagielatvuohta 17, 19, 27–28, 48–49, 59, 66, 118, 123, 155, 176, 205–207, 209–210, 213–215, 217–218, 222–223, 228, 230, 235–236
- metafora 38, 59, 219
- metagiella 22, 36, 40, 43–46, 54, 124
- metakognitiiva gálggat 15, 208
- metalingvisttalaš máhttu 13, 36, 44, 46, 115, 207–208, 218, 229
- minimála bárra 35, 62, 81, 84, 147, 171, 197, 199
- morfema 23, 30, 34, 43, 47, 51, 73, 94, 167, 174
- morfologijija 23
- morfosyntákta 23
- objektiivvalaš ja subjektiivvalaš giellageavaheapmi 122–125
- pejoratiiva 228
- polysemijija 142
- prosodijija 26
- pseudo- dahjege mahkášlohkan 135
- pulsa 111
- riektačállin 16, 19–20, 46, 48, 77–81, 84, 90–91, 130, 158, 161, 169, 173, 191, 199, 213
- riibma 81, 84, 181–182, 195
- ritma 87–88, 110, 180
- sátnemáhttu 19, 43, 46, 56–61, 63, 64, 67, 101, 103, 112, 142, 177–178, 180, 217–218
- sátneortnet 25, 29, 44, 47, 71, 73–74
- semantihkka 34, 42–44, 51, 68–70, 171, 207, 219, 224
- semantihkalaš funkšuvdna 43

semantihkalaš kategoriijat 62,
97, 178

semantihkalaš rollat 43–44,
47, 73–74

sosioleakta 33

stávval 22–23, 25–26, 30–31,
34, 40, 46, 52, 55, 75–76, 78–79,
85–90, 108–110, 149, 154, 160,
165–166, 169, 171, 173–174,
181–183, 185–187, 190–193, 195,
197, 199–203

suopman 19, 28, 31–33, 85–86,
115, 155, 166, 183, 192, 219, 231

synkronalaš giellarievdan
154–155

synonyma 58, 65, 102, 142, 178

tákta 23, 25–26, 31, 46, 52, 55,
75–76, 110–111

vierissátni 31